Konrad Onasch

civilizaţia marelui novgorod

Editura Meridiane

Civilizația Marelui Novgorod

Biblioteca de artă
Arte și civilizații

KONRAD ONASCH
Grossnowgorod und das Reich
Der Heiligen Sophia

Lizenzausgabe des Verlages Koehler & Amelang,
Leipzig, Erscheinungsjahr des Originalausgabe : 1969.

Toate drepturile
asupra prezentei ediţii în limba română
sînt rezervate Editurii Meridiane

Konrad Onasch

civilizaţia marelui novgorod

ISTORIA CULTURALĂ A UNUI VECHI ORAŞ RUS ŞI A ŢINUTULUI LUI DE COLONIZARE

În româneşte de
D. MARIAN
Cuvînt înainte de
DAN ZAMFIRESCU

EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI, 1975

Pe copertă :

Şcoala din Novgorod :
Flor şi Lavru,
icoană din sec. XV.
(fragment)

NOVGORODUL — ORAȘ SIMBOL

Pentru cititorul interesat de destinele istorice și spirituale ale unui popor care joacă în lumea contemporană un rol atît de mare, și ale unei civilizații care, în Evul Mediu și în epoca modernă, a îmbogățit patrimoniul valorilor universale cu nume și opere de celebritate și influență mondială, o carte despre un simplu oraș, astăzi nu dintre cele mai însemnate din Uniunea Sovietică, poate să pară, la prima vedere, un exces sau un lux.

Desigur, alta ar fi atitudinea dacă pe copertă ar sta scris Moscova, *sau* Leningrad, *sau chiar* Kiev. *Pentru noi, românii, ultimul este investit, dealtfel, cu o rezonanță aparte, dat fiind faptul că acolo a desfășurat o activitate prodigioasă, de răsunet universal, Petru Movilă, fiul domnului Moldovei Simion Movilă. Dar chiar și fără acest fir de natură sentimentală ce ne poartă gîndul spre străvechea capitală rusă, nu există om de oarecare cultură istorică în stare să ignore faptul că în jurul Kievului s-a cristalizat cea dintîi epocă din istoria și cultura Rusiei. „Rusia kieviană" este un concept universal acceptat de învățați pentru a circumscrie tocmai acea strălucită etapă istorică și culturală care se întinde din secolul al X-lea și pînă la mijlocul secolului al XIII-lea, cînd marea invazie tătară așază, peste o întreagă epocă, un strat de cenușă amestecată cu sînge.*

Firul rupt brutal de hoardele lui Batu-Han se reînnoadă abia spre sfîrșitul veacului al XIV-lea. Punctul luminos ce marchează debutul unui nou eon istoric în destinul rusesc este bătălia de la Kulikovo (1380), cînd marele cneaz al Moscovei, Dmitri Donskoi (supranumele îi va veni tocmai de la celebra bătălie, purtată în vecinătatea apelor Donului), zdrobește oștile tătare, vestind astfel începutul scuturării jugului asiatic. Dar acest nou eon nu mai are ca centru Kievul, ci Moscova. La început capitală a unui mic cnezat din Nordul imensului spațiu rusesc — cnezatul Vladimir-Suzdal — orașul lui Dmitri Donskoi va ajunge, foarte repede, să simbolizeze renașterea politică a întregului popor rus, mai exact, a velico-rușilor, *una din cele trei ramuri și cea mai numeroasă, crescută din vechiul trunchi al locuitorilor și făuritorilor Rusiei kieviene. (Celelelalte două fiind alcătuite de maloruși sau ucraineni și de bieloruși).*

Despre această epopee a renașterii politice și culturale ruse în urma scuturării jugului mongol, epopee în centrul căreia a stat Moscova, a scris o carte fundamentală Dmitri S. Lihaciov. O alta, circumscrisă la fenomenul artistic, aparține lui V. N. Lazarev, cel mai mare specialist sovietic în istoria artei bizantine și ruse vechi. Ambele au văzut lumina tiparului și în limba română.[1] *Ne lipsește, deocamdată, în românește, o monografie a Rusiei kieviene. În schimb, putem saluta cu satisfacție prezenta traducere a monografiei consacrate Novgorodului de către învățatul Konrad Onasch din R. D. Germană, unul din cei mai cunoscuți specialiști în istoria culturală a Europei Răsăritene.*

Semnificația acestui act editorial se va dezvălui imediat ce vom lua în considerație o realitate nu totdeauna evidentă, și care se cere tocmai de aceea subliniată din capul locului: Novgorodul nu a fost doar un oraș de un pitoresc remarcabil, ci unul din cele mai vitale

și mai fecunde centre ale întregii vieți rusești din Evul Mediu. Novgorodul este un oraș-simbol, simbolul unei dimensiuni a istoriei și sufletului rusesc. *În momentul în care valul cuceririi asiatice a surpat și înghițit strălucitorul Kiev al legendarilor „bogatîri", la celălalt capăt al pămîntului rusesc, în vecinătatea Mării Albe, a rămas Novgorodul. Novgorodul care fusese, de fapt, și pînă atunci,* cel de al doilea pol al vechii civilizații ruse.

Fiindcă aceasta este realitatea a cărei recunoaștere se impune: așa-numita Rusie kieviană n-a fost numai kieviană ci, într-o măsură egală, ea a fost și „novgorodeană". Novgorodul însemnînd, așa cum atrage atenția și Konrad Onasch, nu numai un oraș, ci o imensă întindere de pămînt folosită, colonizată, „umanizată" de locuitorii orașului de pe Volhov. Novgorodul a însemnat, mai presus de toate, o decisivă funcție istorică. *El a fost unul din factorii istorici esențiali care au modelat fizionomia spirituală a omului rus și a civilizației rusești în ansamblul ei.*

Această funcție istorică majoră, care începe chiar înainte de păsirea Kievului pe marea scenă europeană (deoarece conducătorii săi vin din Novgorod!) se continuă, într-o etapă nouă, pe vremea cînd restul Rusiei este ocupat, timp de un secol și jumătate, de năvălitorul străin. Novgorodul devine, pentru tot acest răstimp, păstrătorul flacării sacre a spiritului Rusiei de odinioară, al tezaurului culturii ruse făurite în cele trei secole de libertate și de prestigioasă prezență în mijlocul Europei medievale, bizantine și occidentale. Și totodată el stă de strajă în fața încercărilor de cotropire ce veneau nu numai din Estul asiatic, ci și din Vest. Legendara figură a lui Alexandru Nevski (cel ce a fărîmat pe cavalerii livonieni pe gheața lacului Ciud, oprind astfel primul Drang nach Osten) *aparține tot istoriei Novgorodului, căruia i-a fost „mare cneaz".*

Novgorodul a fost, astfel, nu un depozitar pasiv al moștenirii Rusiei începuturilor, ci un veritabil creuzet în care a continuat să se cristalizeze caracterele originale, de sine stătătoare, ale civilizației ruse, supuse unei duble încercări de anihilare, din Răsărit și Apus. Este meritul Novgorodului de a fi păstrat Rusia ca parte integrantă a Europei și totodată ca ipostază originală a geniului european, în momentele cele mai grele pe care le trăia restul pământului rusesc. *„Lupta Novgorodului cu cavalerii livonieni, cu Suedia, Norvegia și Danemarca, pentru independență, n-a avut însemnătate numai pentru Rusia, pentru poporul rus" — scria D. S. Lihaciov în referatul intitulat* Importanța mondială a culturii Novgorodului.[2] *„Fiecare popor îmbogățește cu aportul său național, cultura universală. De aceea păstrarea de către un popor a independenței sale politice și naționale are nu numai o însemnătate îngust-națională. (...) Dar deosebit de mare este însemnătatea Novgorodului pentru păstrarea culturii ruse în anii jugului tătaro-mongol. Importanța Novgorodului nu se mărginește la faptul că Novgorodul și-a păstrat oștile, sau la faptul că pădurile și mlaștinile novgorodene au stăvilit înaintarea cuceririi mongole, evitînd astfel cucerirea deplină a Rusiei și împiedecînd cucerirea nord-estului european. Importanța culturală a Novgorodului nu este mai mică decît funcția sa militară, de apărare. Centrele culturale din Novgorod și din orașul satelit Pskov nu au fost nimicite. Bogățiile culturale s-au păstrat, iar tradițiile Rusiei kievene au continuat să se dezvolte aici și în secolul al XIII-lea și în al XIV-lea. Novgorodul a păstrat în mod nemijlocit temelia temeliilor oricărei culturi naționale : tezaurul ei cărturăresc. Fără cărți nu poate exista tradiție națională, nu numai în domeniul literaturii, al științei, al învățămîntului, dar, în ultimă instanță, chiar*

în domeniul artei. Subiectele ne rămîn inexplicabile dacă nu avem acea cultură spirituală pe care o păstrează numai cărțile.

Incendiile legate de cotropirea și jugul tătaro-mongol au nimicit la Kiev, la Vladimir și în celelalte orașe, mii de cărți, micșorînd și numărul știutorilor de carte și al copiștilor. Dar Novgorodul și Pskovul au rămas în afara acestor catastrofale nimiciri de comori cărturărești. În secolele XVI și XVII, Novgorodul a înzestrat Moscova cu cărți. Multe din cele mai bune opere ale literaturii ruse din secolele XI — începutul sec. XIII ne-au parvenit din tradiția Novgorodului și Pskovului. Din Novgorod sau din Pskov provenea și copia Cîntecului despre oastea lui Igor *care a ars în incendiul din 1812. Tradiția literară și spirituală a Novgorodului a jucat în statul rus din secolele XIV—XVI, unul din cele mai importante roluri în opera de restaurare a culturii ruse, în renașterea ei după groaznicul jug tătaro-mongol.*

Păstrarea de către Novgorod a culturii ruse a avut o mare importanță mondială. Rusia a fost pavăza puternică a Europei în fața invaziei tătaro-mongole, dar nu numai prin faptul că a sleit forțele tătaro-mongole, determinînd hoardele năvălitorilor să se oprească la hotarele Ungariei și Poloniei. Chiar dacă Rusia nu ar fi fost cucerită, dar și-ar fi pierdut cultura sa europeană, transformîndu-se într-o despoție orientală, cu o cultură orientală, aceasta ar fi însemnat pentru Europa un pericol tot atît de mare ca și vecinătatea directă cu hoardele lui Gingis-Han și Batu-Han. Novgorodul și-a păstrat cultura sa de-sine-stătătoare atît față de hoardele orientale cît și față de hoardele cavalerilor livonieni. Iar acest ultim fapt a fost excepțional de important, deoarece numai o cultură ce s-a constituit în mod de-sine-stătător de-a lungul istoriei este capabilă să se îm-

potrivească presiunilor din afară și să joace un rol însemnat în dezvoltarea culturii mondiale" [3].

Oricine citește această pagină a savantului sovietic D. S. Lihaciov despre rolul Novgorodului în istoria și cultura europeană, nu poate să nu-și evoce împrejurările istoriei noastre naționale și ale istoriei întregii Europe de sud-est, unde Țările Române au jucat un rol similar în fața celeilalte mari penetrații asiatice cu care a fost confruntată soarta civilizației europene în Evul Mediu : imperiul otoman.

Așa cum Novgorodul și imensele sale teritorii aferente au salvat Europa dinspre nord-est, Țara Românească, Moldova și Transilvania, mobilizate rînd pe rînd de personalități profund conștiente de pericolul cu care era confruntată civilizația continentului, au reușit, prin eforturile necontenite, preluate de la Mircea cel Bătrîn, ca o ștafetă pluriseculară, de către Iancu de Hunedoara, Vlad Dracul, Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare, Neagoe Basarab, Radu de la Afumați, Petru Rareș, Mihai Viteazul, Matei Basarab, Șerban Cantacuzino, Brîncoveanu și Cantemir, să oprească pe Dunăre cucerirea otomană a Europei. „Războiul de 150 de ani" al românilor cu uriașa putere otomană, război început la Rovine de Mircea, terminat, într-o primă etapă, în 1538, cînd Petru Rareș este copleșit de Soliman Magnificul, dar redeschis curînd după aceea, în 1572, de Ion Vodă Viteazul și apoi, cu răsunătoare victorii, de Mihai Viteazul în 1595, a constituit, fără îndoială, cel mai important fenomen istoric din Europa răsăriteană a timpurilor de atunci și unul din cele mai esențiale pentru destinul întregii Europe. *Căci, angajîndu-se total, cu întregul său potențial economic, militar și diplomatic, în lupta contra imperialismului otoman și reușind să concerteze, fie și sporadic, eforturile altor popoare întru același scop al apărării comune (cea mai eficientă fiind cola-*

borarea cu regatul ungar, în fruntea căruia s-au găsit, în momentele decisive, Iancu de Hunedoara în calitate de guvernator, iar apoi fiul său, marele rege Matia Corvin) românii au blocat înaintarea spre centrul Europei exact atîta timp cît a fost necesar ca Occidentul să treacă de la armatele feudale de cavaleri anarhici, — călcate în copitele cailor la Nicopole de Baiazid Fulgerul — la puternicele armate moderne, alcătuite din militari de profesie și dotate cu arme de foc.[4] *Armate în fața cărora oștile lui Soliman Magnificul însuși, cel ce a reușit să dărîme bastionul ungar și să șteargă regatul Sfîntului Ștefan de pe harta politică a Europei, înălțînd, în 1540, steagul verde al profetului pe colinele Budei, nu au putut să realizeze visul secular al cuceririi Vienei.*

Rolul istoric al românilor în salvgardarea civilizației europene dinspre sud-est nu se mărginește însă, exact ca și al Novgorodului, la împotrivirea militară și diplomatică în fața celei mai puternice agresiuni cunoscute de continent de la cea tătară. El se completează cu o similară apărare culturală : *oprirea cuceririi otomane la Dunăre a făcut din teritoriul locuit de poporul român o citadelă inexpugnabilă a vechii civilizații de pe întregul spațiu sud-est european, civilizație năruită total, sau tragic împuținată, în vetrele sale din sudul Dunării, în frunte cu Bizanțul.*

Existența acestei citadele, în care și-au găsit refugiu energii din teritoriile cotropite și de unde au pornit, secole în șir, ajutoare materiale și valori culturale menite să întrețină flacăra rezistenței și a speranței în renașterea viitoare, a opus sistematic ordinei otomane, politicii otomane de cotropire și dominație, de extorcare economică și înăbușire culturală, o ordine a rezistenței, *cînd fățișă, cu arma în mînă, cînd travestită în multiple forme, mai puțin bătătoare la ochi. Din confruntarea ce-*

 lor două sisteme de realități sud-est europene,

unul cu centrul la Istanbul, celălalt avînd în centru Țările Române, victorios a ieșit, pînă la urmă, în „secolul naționalităților", idealul secular al renașterii politice sud-est europene. Dar fără îndelunga lucrare comună pentru apărarea temeliilor vechii civilizații acoperite de valurile cuceririi otomane, fără îndîrjirea cu care popoarele sud-dunărene și românii au refuzat să devină o parte din marea lume orientală stăpînită de sultani, luptînd permanent, pe toate căile, spre a face din cucerirea otomană doar un lung și greu accident al istoriei. dar totuși accident, *fără continuitatea acestei civilizații tradiționale, renașterea din secolul XIX ar fi fost imposibilă. Iar această semi-milenară rezistență, victorioasă în cele din urmă, este de neconceput fără existența acelei citadele a culturii răsăritene tradiționale, care a fost pămîntul românesc. Pămînt scăpat, prin arme și diplomație, de la stăpînirea otomană efectivă, instaurată în sudul Dunării. Iată unul din acele „paralelisme istorice" de care vorbea cîndva Nicolae Iorga și care conferă un interes special, pentru noi, istoriei Novgorodului!*

Novgorodul a mai jucat însă un rol în istoria și civilizația Răsăritului european și al civilizației europene în genere: a fost unul din centrele principale ale Prerenașterii, *fenomen general-european care a luat în Răsărit forme specifice, din Bizanț pînă la Moscova și din Bulgaria, Serbia și Țările Române pînă în Gruzia.*

Novgorodul și orașele vecine lui, în special Pskovul, ca și întreaga zonă geografică și culturală ce o domină, s-au înscris în rîndul marilor centre ale efervescenței spirituale europene din pragul epocii moderne. Faptul apare limpede dacă așezăm pe hartă punctele cheie ale Prerenașterii ruse în prima ei fază, așa cum le indică Onasch.

Explicația acestei prezențe culturale, care înscrie Novgorodul printre centrele răsunătoare ale civilizației epocii, ca Florența, Bizanțul, Tîrnovo, trebuie căutată în statutul istoric aparte al acestui oraș, adevărată republică orășenească de tip italian, în care apar mugurii mentalității moderne, esențial legată de ascensiunea burgheziei și de orașul liber ca factor de cultură. Prin caracterul său de oraș și stat în același timp, Novgorodul s-ar putea compara cu Veneția, Genova sau Raguza, adevărate „mari puteri" — în special prima — ale epocii respective.

Statutul istoric al Novgorodului a fost definit de către academicianul M. N. Tihomirov în cîteva pagini de mare densitate intitulate Marele Novgorod în istoria culturii mondiale. *Transcriem, de acolo, două pasaje semnificative : „Pentru a înțelege importanța deosebită a Marelui Novgorod în istoria culturii ruse este neapărat necesar să arătăm, fie și în cîteva cuvinte, ce loc a deținut el în Europa medievală. Novgorodul n-a fost numai un bogat oraș comercial, ci și centrul unui întins stat feudal. Aceasta și explică longevitatea republicii novgorodene, a cărei independență nu ia sfîrșit decît în anul 1478. Prin întinderea stăpînirilor sale, republica Novgorodului nu și-a avut egal în toată lumea medievală. Ea deținea întregul Nord rusesc și se întindea din Golful Finic pînă la munții Urali. Novgorodului îi aparținea, în mod nemijlocit, un întins teritoriu din bazinul Ilmenului cu Volhovul, în centrul căruia se afla însuși Marele Novgorod. El era, de fapt, singurul mare oraș din teritoriile respective, celelalte orașe, chiar cel mai important dintre ele, Staraia Russa, rămînînd totdeauna orașe-satelit („suburbii") ale Novgorodului, care n-au rivalizat niciodată cu capitala. Cînd Marele Novgorod s-a supus marelui cneaz al Moscovei, s-au supus o dată cu el, fără împotrivire, și suburbiile novgorodene..."*

„Comparațiile ce se fac de obicei între Marele Novgorod și «orașele libere» ale Europei apusene, în special cu puternicele orașe hanseatice, ne dau o reprezentare întrucîtva inexactă despre «Dumnealui Marele Novgorod», cum țineau să sublinieze novgorodenii numele orașului lor. Și Lübeck și Brehmen, chiar în perioada înfloririi lor, stăpîneau numai niște teritorii insignifiante, care nu se puteau în nici un fel compara cu întinsul domeniu al Novgorodului. Stăpîniri mari dețineau și Veneția și Genova, numai că ele erau răspîndite în tot bazinul Mediteranei, comunicînd cu metropola numai pe căile maritime ; «Dumnealui Marele Novgorod» era însă stăpîn peste cea mai mare întindere din Rusia de nord și deținea, în legătură cu aceasta, un loc excepțional de însemnat în lumea medievală, fără a avea termen de comparație".[5]

În viața social-politică a Novgorodului M. N. Tihomirov vede „trăsăturile tipice ale unei republici medievale aristocratice, cu predominarea puterii boierimii stăpîne de pămînt și a vîrfurilor negustorimii bogate. O structură similară a puterii de stat găsim în Dalmația și Italia. Cea mai apropiată paralelă ne-o oferă orașele slave de pe malul Adriaticei (Kotor și altele) unde se adunau «vecea» mică și mare la sunetul clopotului".[6]

Cele de mai sus ne dau o idee rapidă despre ceea ce a putut fi conștiința de sine a cetățenilor acestei republici nordice, contra-partea, sub cerul plumburiu din apropierea iernilor veșnice, a exuberanței Italiei și a orașelor dalmatine. Se constată imediat aceeași sete de cunoaștere, aceeași pasiune de a cutreiera spațiile, același interes pentru realitățile culturale de pe alte meleaguri și în special din Bizanț, către care gravitează încă, sub raportul civilizației, întreaga Europă medievală.

Novgorodul ne apare astfel drept cel mai tipic exemplu pentru orientarea europeană, pentru respirația universală a spiritului rusesc eliberat din cătușele dominației mongole și trăind o adevărată primăvară a istoriei și culturii sale. Negustorii Novgorodului colindă deopotrivă Apusul și Răsăritul și primesc negustori de pretutindeni. Ei ne lasă descrieri amănunțite ale Constantinopolului, folosite și azi de specialiști pentru topografia orașului. Ei descriu monumentele arhitectonice și de artă cu un ochi pătrunzător și avizat.[7]

Gustul artistic al novgorodenilor este tot atît de dezvoltat ca și al burghezilor italieni, iar frescele cu care își împodobesc bisericile pot fi considerate printre comorile artei mondiale. „Dacă privim frescele novgorodene din secolul XIV și icoanele novgorodene din secolele XIV și XV ca monumente ale artei mondiale — scrie D. S. Lihaciov — atunci trebuie să spunem (și faptul este recunoscut acum de toată lumea) că ele se numără printre cele mai splendide creații ale geniului uman. Ele aparțin nu numai artei rusești ci și artei mondiale, asemuindu-se nu numai cu pictura bizantină ci și cu cea italiană".[8]

Arta acestui timp este floarea cea mai minunată oferită de novgorodeni Rusiei și culturii mondiale. Și e cu atît mai tragic să constatăm (subiect de meditație gravă!) că, scăpată de năvăliri și de dintele neîndurător al vremii, această floare a fost cumplit devastată de ultimul război. Barbaria rece și sistematică a noului cotropitor și-a luat ca țintă tocmai aceste monumente, spre a priva poporul rus de temeiurile mîndriei sale naționale. Cîteva dintre cele mai splendide edificii au fost rase literalmente, altele au fost grav avariate. Zidurile au fost restaurate după război cu o admirabilă devoțiune, dar nimeni nu va mai putea să le împodobească cu frescele ieșite din penelul mișcat de sufletul acelor veacuri ireversibile.

Destinul major al Novgorodului s-a încheiat în veacul al XVI-lea, cînd asupra lui s-au exercitat imperativele istoriei, unei istorii care își crease, acum, un alt centru și, mai ales, un alt stil. Față de acest nou stil, sintetizat și monumentalizat de Ivan al IV-lea supranumit „cel Groaznic", moștenitor al tradiției imperiale bizantine, dar și al „experienței" stăpînilor de mai ieri ai Rusiei, exuberanța și spiritul de independență al Novgorodului lua înfățișarea unei sfidări. Autocrația imperială, mînă în mînă cu autocrația eclesiastică, dornică a stăpîni sufletele pînă în ultima fibră, lichidă republica Novgorodului și, odată cu ea, Prerenașterea rusă.

A trebuit să treacă mai mult de un secol pînă cînd un om de geniu, simțind că se sufocă în această Rusie a lui Groznîi, a deschis „o fereastră spre Europa", numind-o Petersburg. *Fereastra se afla foarte aproape de cea veche — Novgorodul — și demonstra, astfel, că „fenomenul Petru cel Mare" nu reprezintă doar o „ruptură cu trecutul", ci și o reînviere a acelui* trecut, *larg deschis unei sinteze europene, pe care l-a reprezentat cu strălucire Novgorodul.*

Cu orașul de pe Neva începea un eon istoric nou în destinul Rusiei și al civilizației sale. În acest nou ciclu, de o complexitate în care intră destule tensiuni între elementele moștenite din surse aproape contrare, geniul Novgorodului va renaște și se va contopi, în două rînduri, cu acțiune hotărîtoare asupra întregii culturi rusești: o dată prin Lomonosov și a doua oară prin Aleksandr Sergheevici Puşkin. Primul descindea dintr-un sat de lîngă Arhanghelsk, vechi teritoriu de ctitorie novgorodeană, celălalt își avea rădăcinile în Mihailovskoe, sat de lîngă vestitul Pskov, orașul satelit al Novgorodului.

Locurile unde a luat naștere legenda lui Sadko, cel ce vrăjea cu cîntecele sale întreaga natură, au odrăslit, deci, și cea mai deplină în-

trupare a setei de libertate, de lumină, de bucurie și de îndrăzneală a gîndului creator, simbolizate odinioară de Novgorod. Aleksandr Sergheevici Pușkin a repetat, în ctitoria operei sale, marea misiune a Novgorodului de odinioară: de a păstra Rusia în Europa și de a face, din cultura rusă, o ipostază majoră a geniului european. Destinul lui Pușkin a demonstrat dealtfel că misiunea străvechiului oraș de pe malurile Volhovului nu era încă terminată. Iar tragedia îndurată de acest oraș în veacul nostru, sub ocupația barbarilor moderni, a readus în actualitate timpurile lui Nevski cînd, de aici, Rusia se apăra, în ființa ei fizică și spirituală, spre toate azimuturile. Novgorodul și Leningradul au fost pilonii unei uriașe rezistențe și au trăit, deopotrivă, izbînda împotriva noilor „cavaleri cu cap de cîine". Destinul orașului mai mult decît milenar pare să confirme, nu o dată, fericita formulă a unui gînditor român de azi după care istoria este adesea „un proces de deplasare dialectică a permanențelor".[9]

*

Spre a familiariza pe cititorul român cu unul din capitolele esențiale ale istoriei civilizației medievale și, în parte, moderne, Editura Meridiane a ales cartea savantului Konrad Onasch, pentru rațiuni evidente oricărui cunoscător al bibliografiei subiectului. Într-adevăr, sinteza alcătuită de K. Onasch pe temeiul unei bibliografii aproape complete este axată pe elementul artistic, adică tocmai pe acel aspect al civilizației novgorodene care interesează mai mult pe cititorul străin.

Despre Novgorod s-a scris o bibliografie bogată și cîteva monografii sovietice, între care numai două ar fi putut reprezenta o alternativă la cartea lui K. Onasch: Novgorod Velikiĭ *de Dmitri S. Lihaciov (1945) și* Drevniĭ Novgorod *de N. G. Porfiridov (1947). Ambele*

au calități incontestabile, iar ultima este o adevărată prezentare monografică, în care sînt descrise toate aspectele civilizației Novgorodului, de la organizarea orașului la arta militară și pictură. Dezavantajul ambelor constă în spațiul redus acordat artei propriu-zise și factorilor de care a depins mai direct înflorirea ei. Ilustrația însăși este redusă și dispersată. De aceea, cititorului dornic să cunoască mai ales acest aspect — esențial — al moștenirii Novgorodului, i se oferă, acum, singura monografie existentă în centrul căreia se află tocmai fenomenul artistic.

Cum se va vedea însă, Konrad Onasch nu se rezumă la aspectul artistic al civilizației Novgorodului, ci oferă toate elementele necesare înțelegerii împrejurărilor în care s-a cristalizat arta studiată, insistînd, cum era de așteptat, asupra factorilor direcți ce au determinat înflorirea artistică. Așa se explică bogatele informații privind organizarea social-politică și administrativă, precum și cea bisericească, știut fiind că biserica a deținut în Evul Mediu — cum arăta Engels — un adevărat monopol asupra culturii.

Mult mai reduse apar datele privind cultura scrisă, unde cititorul va fi în continuare obligat să recurgă la monografiile amintite, în special la magistrala lucrare a lui D. S. Lihaciov.

Cartea lui Konrad Onasch ne oferă, în ansamblu, o inițiere în aproape toate trăsăturile esențiale ale civilizației și istoriei Novgorodului. Ea pune pentru prima oară pe cititorul român în contact cu unul din cele mai semnificative capitole ale istoriei civilizației ruse și europene, despre care cei mai mulți dintre noi nu știam, pînă acum, decît atît cît ne putuse spune nemuritoarea operă Sadko *a compozitorului N. Rimski-Korsakov.*

NOTE.

[1] D. S. Lihaciov, *Prerenașterea rusă. Cultura Rusiei în vremea lui Rubliov și a lui Epifanie Preaînțeleptul (Sfîrșitul sec. al XIV-lea — începutul sec. al XV-lea)*, traducere de Corneliu Golopenția, Editura Meridiane, 1975 ; V. N. Lazarev, *Teofan Grecul și școala sa*, trad. de Vasile Florea, Ed. Meridiane, 1974.

[2] În volumul de studii și referate *Rădăcinile milenare ale culturii ruse*, Novgorod, 1972 (în limba rusă).

[3] *Op. cit. p. 84, 85—87.* Tot acolo, la p. 83 : „Noi nu știm cum s-ar fi întors istoria dacă normanzii ar fi reușit să supună Novgorodul așa cum au reușit să-și supună Anglia. Ar fi putut oare duce aceasta la constituirea unei națiuni deosebite și a unei limbi aparte, cum s-a întîmplat în Anglia ? Nu o vom ghici. Să observăm numai că deja în zorii istoriei ruseşti noi sîntem cu toții datori novgorodenilor pentru că sîntem aici, pentru că sîntem ruși."

[4] cf. P. P. Panaitescu, *De ce n-au cucerit turcii țările române*, în volumul *Interpretări românești*, București, 1947.

[5] *Novgorod. La 1100 de ani de la întemeierea orașului.* Culegere de articole sub redacția acad. M. N. Tihomirov, Moscova, 1964, (în limba rusă), p. 26.

[6] idem, p. 27.

[7] D. S. Lihaciov, *Monumentele artei în literatura Novgorodului, în : Novgorod. La 1100 de ani...* p. 48—56.

[8] D. S. Lihaciov, *Importanța mondială a culturii Novgorodului*, p. 92

[9] Paul Anghel, *Nouă arhivă sentimentală*, București, 1975, p. 333

I. ISTORIA MARELUI NOVGOROD

1. VECHI DRUMURI DE APĂ ÎN RĂSĂRITUL EUROPEI

Colinele Valdai, cumpănă a apelor şi nod de comunicaţii — Marile căi fluviale ale vechii Rusii: Volga, Duna, Niprul — Lacul Ilmen, macaz de încrucişare — Drumul de la varegi la greci — Comerţul ca destin al Novgorodului.

Dacă în zilele noastre zbori spre Moscova pe una din căile aeriene dinspre Nord sau Vest, avionul trece peste un ţinut acoperit de păduri dese şi brăzdat de numeroase lacuri mari şi mici. Pe vreme senină sau la un zbor jos recunoşti golfurile lor adîncite în ţărmuri şi un ţinut de dealuri care în multe locuri urcă şi coboară ameţitor. Zburăm cu unul din cele mai moderne mijloace de transport, deasupra uneia dintre cele mai vechi şi mai interesante zone de comunicaţie din Europa: colinele Valdai. Cu înălţimea lor maximă de 321 de metri, ele alcătuiesc cea mai însemnată cumpănă a apelor în mijlocul cîmpiei întinse din nordul Rusiei, mărginite de munţii Ural şi Marea Baltică. La apus de lacul Zegher cu o suprafaţă de 270 de kilometri pătraţi, lac astăzi foarte apreciat de locuitorii Moscovei ca loc de excursii şi agrement, izvorăşte Volga. Fluviul curge spre sud-est învăluit în cîntece şi legende, stăpînind un

sistem fluvial propriu ilmens pînă la vărsarea lui în Marea Caspică. Spre Nord și Nord-Vest, într-un ținut mlăștinos situat cu mult mai jos față de nivelul mării, curg afluenții lacului Ilmen printre care rîurile Msta și Pola. Chiar dacă nu din pădurea Valdai propriu-zisă, din podișul Valdai izvorăsc și alte ape cu afluenții lor. Astfel Dvina de Vest care se varsă în marea Baltică și Niprul, cel mai măreț fluviu rus alături de Volga și Cama. Niprul se varsă în Marea Neagră printr-un liman întins. Așa dar izvoarele și cursurile superioare ale marilor ape care domină larga cîmpie rusă dintre Marea Baltică și Marea Neagră sînt situate alături, într-un spațiu relativ strîmt. Aceste determinări geografice au creeat încă din vechime premizele pentru schimburile comerciale dintre cele două, respectiv trei, mari mări interioare care mărginesc Europa la Nord și Sud-Est : pe de o parte Marea Baltică, pe de altă parte Marea Neagră și Marea Caspică.

Transport de luntre, gravură în lemn (după : *Istoria URSS*, Berlin 1958, vol. 2, p. 593)

Cel mai vechi drum de apă a fost Volga. Cursul ei inferior a fost folosit încă de greci,
21 care își încărcau pe corăbii mărfurile aduse

cu caravanele din Siberia, ca să le transporte mai repede în Crimeea. Pe podişul Valdai bazinul Volgăi era legat de cel al lacului Ilmen, al Dvinei şi mai tîrziu al Niprului, printr-o întreagă reţea de lacuri, peste care erau tîrîte vasele. Încă înainte de întemeierea marelui principat al Kiev-ului, slavii de răsărit au botezat foarte probabil după ele, înălţimile Valdai cu toponimicul *Volokovski* sau *Okovski les*. Corăbiile sau bărcile erau împinse de la un fluviu la altul deasupra acestor praguri, pe trunchiuri de lemn, tăvăluguri sau tălpi de sănii, celle mai mici poate că erau duse chiar şi în spinare de locuitorii ţinutului, *volocianii*. Pentru cele trei reţele fluviale ale Volgăi, Dvinei şi Niprului, lacul Ilmen constituia încă din vechime un fel de răspîntie (macaz de încrucişare) a apelor. Luntrile riveranilor Baltîcei, ale popoarelor slave, baltice şi scandinave, înaintau cu vîsle sau navigau cu pînze în Golful Finic, de aici pe Neva în uriaşul lac Ladoga, care în documente ruse vechi e denumit şi „marea", ca să ajungă în cele din urmă pe Volhov în lacul Ilmen. De aici, cu ajutorul Volokilor, înaintînd pe Msta sau Pola, negustorii sau războinicii puteau să ajungă pe Volga şi pe afluenţii ei superiori. Alte praguri se găseau pe cursul superior al Lovoti-ului care se varsă în lacul Ilmen. Ele înlesneau trecerea spre Dvina de Vest şi Nipru. În plus, navigaţia pe rîuri mai era asigurată de stînci şi cruci ca semne de poziţie. Astfel se înlesnea comerţul din Scandinavia sau ţinuturile baltice cu cel din Crimeea şi Constantinopol. În cronicile vechi ruse, drumul din Suedia peste lacurile Ladoga şi Ilmen în josul Niprului era denumit: „drumul de la varegi la greci" *(Put' iz Varjag v Greki)*. Ţinutul din jurul lacului Ladoga, departe de a fi numai o anexă, a constituit de timpuriu o bază din care au plecat mai tîrziu mai multe valuri de colonizare care au ajuns peste lacul Onega pînă la Marea Albă şi la Ural.

La unul din cele mai însemnate noduri de circulație și de politică comercială ale acestei uriașe rețele de căi fluviale, la emergența Volhovului din lacul Ilmen, era așezat Novgorodul, unul din cele mai interesante orașe din vechia Rusie și chiar din vechea Europă. Comerțul a hotărît istoria și destinul acestui oraș, comerțul a constituit baza existenței sale, existență problematică, permanent amenințată și ocrotită cu gelozie. La marginea „Occidentului" romano-catolic și în partea de Apus a statului rus ortodox, Novgorodul urma să joace în toate privințele un rol specific și independent.

2. ISTORIA VECHE A NOVGORODULUI

Vechea „gorodice" rusă — Întemeierea Novgorodului — Enigma orașului vechi — Oaspeți sloveni și varegi — Legende privind o creștinare timpurie a Novgorodului — Informații scandinave, arabe și grecești.

În traducere, Novgorod înseamnă „orașul nou". Numele arată că Novgorodul trebuie să fi avut un „oraș vechi", un oraș mamă, de la care a pornit întemeierea. Pînă astăzi nu se cunoaște locul acestui oraș vechi. În jurul lacului Ilmen, în șesurile mlăștinoase acoperite de păduri seculare, între dealurile Valdai, lacul Ladoga și lacul Ciad, s-au stabilit slovenii alături de semințiile finice care locuiau aici din vremuri străvechi. Și la sloveni, ca pretutindeni în Rusia, au apărut așezări mai mici, tîrguri, așa numitele *gorodice*. În marea lor majoritate, ele erau apărate de o îngrăditură de pari ascuțiți (palisade) și cînd lucrul acesta era cu putință, se aflau așezate pe o înălțime înconjurată de meandrele unui rîu. În aceste așezări se desfășurau negoțul și viața tribului, șeful tribului judeca pricinile și încasa dările și aici se găsea statuia (*cumir*) zeității tribului
23 al cărui cult era oficiat de preoți. Orașul vechi

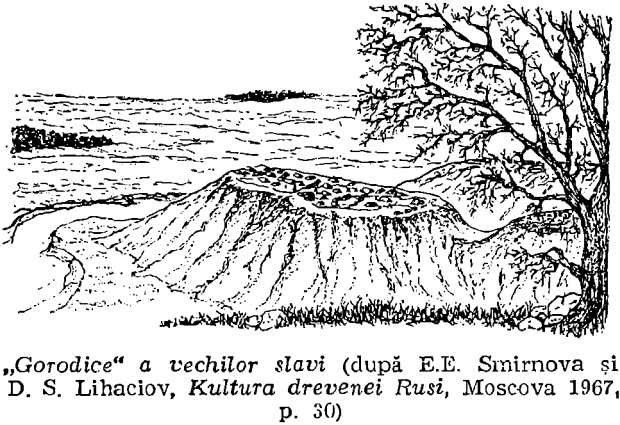

„Gorodice" a vechilor slavi (după E.E. Smirnova și D. S. Lihaciov, *Kultura drevenei Rusi*, Moscova 1967, p. 30)

trebuie să fi fost o asemenea gorodice pe care unii cercetători au identificat-o în Staraia Russa, alții în Ladoga veche.

Vechea *Cronică rusă a lui Nestor* relatează de două ori despre întemeierea Novgorodului. În lunga parte introductivă enumeră toate triburile slave, nu numai pe cel al slavilor din răsărit. Acolo se spune despre sloveni că „au locuit în jurul lacului Ilmen... și au întemeiat un oraș și l-au numit Novgorod".[1] Cronica menționează a doua oară întemeierea în relatările privind anul 862, relatări pe cît de renumite, pe atît de controversate pînă în prezent între istorici și filologi. Aici e vorba de alegerea varegului Rurik de către sloveni și finezi. Varegii erau negustori sau războinici, nu rareori și una și alta, originari din Suedia. Făcînd negoț pe cursurile de apă mai sus arătate și înaintînd după cuceriri, ei au ajuns pînă la Constantinopol. Despre legendarul Rurik se spune, în aceeași cronică în care se vorbește și despre întemeierea de către el a orașului vechi: „și el a făurit din lemn un

[1] *Cronica lui Nestor*, vol. I, pag. 11

oraș mai sus de Volhov și a fost numit Novgorod". [1]

Vechiul cuvînt rus *(srubiti)* pentru a dulgheri, a făuri, este un termen tehnic care înseamnă a instala o „îngrăditură de pari ascuțiți". Deci, la început, mai ales în epoca triburilor prefeudale, Novgorodul, ca și toate celelalte orașe ruse, a fost o *gorodice* din care s-a dezvoltat mai tîrziu un oraș întărit, un *gorod*. Nu știm sigur unde se afla așezat Novgorodul lui Rurik. Tîrgul unde în secolul al XII-lea locuitorii Novgorodului își țineau principii „la distanță" era situat la vreo cinci kilometri de oraș și i se spunea încă de pe atunci „gorodicea lui Rurik" *(Riurikovo gorodice)*. Se mai discută încă dacă acesta a fost orașul nou al legendarului întemeietor. În orice caz, cu ocazia unor săpături arheologice, s-au descoperit aici nu numai vase bizantine smălțuite din secolul al X-lea sau începutul celui de al XI-lea, ci și bucăți de ceramică din veacul al IX-lea pînă la al X-lea. Oricare ar fi fost adevăratul întemeietor al Novgorodului — un singur om sau o obște de colonizatori — exista un motiv să trăiască într-o gorodice proprie, apărată de o împrejmuire de pari și foarte probabil la distanță de vechea așezare slovenă. Desigur că amănuntele se pierd din nou în negura miturilor și legendelor. Documentele vechi rusești relatează despre ciocniri între varegi și novgorodeni. Cronica lui Nestor îi numește pe varegi „coloniști", „oaspeți" *(nahodnici)* cuvînt vechi rus care, la fel ca în latină *(hostis)*, îl desemnează pe străin în același timp și ca dușman. La fel ne informează și izvoare arabe din secolul al IX-lea : că năvălind din orașul lor înconjurat de ape și mlaștini, „rușii" s-au năpustit asupra slavilor și i-au vîndut ca robi în răsărit. Sub numele de „ruși" (în vechea limbă finică „roți", în greaca medie „ros", în arabă „rus")

[1] Ibidem., pag. 18 urm.

trebuie să înțelegem „oaspeți" suedo-varegi mai mult sau mai puțin slavizați din Nordul Rusiei. Denumirea lor colectivă, larg răspîndită, s-a încetățenit ulterior ca denumire a poporului unit slav de răsărit al rușilor. Acest

Intemeierea Novgorodului, miniatură din *Cronica Radziwill* (după: *Povest'vremmenych let,* Moscova-Leningrad 1950, vol. 1, p. 12)

proces, în detaliu complicat, a început în ținutul Novgorodului. Cronici ulterioare din veacul al XVI-lea și al XVII-lea ne relatează că cei din Novgorod se plîngeau „că au suferit mult rău din partea lui Rurik și a neamului său" și că Rurik „l-a ucis pe Vadim cel viteaz și pe mulți novgorodeni care fuseseră sfetnicii lui".[1] Timp de secole în Novgorod s-a mai vorbit de un loc al lui Vadim. De domeniul legendei este și o informație, de asemeni mult mai tîrzie, după care Vadim cel viteaz ar fi fost creștin. Dar nu există nici o sursă veche care să pomenească numele acestui bărbat și să ne transmită știri despre el. E la fel de legendar ca primul primar al Novgorodului, Gostomisl. Și tot atît de legendar este și adausul unor istoriografi bisericești din secolele XVI și XVII la o veche *vita* bizantină, în care se relatează despre convertirea, în jurul anului

[1] *Cronica patriarhilor* (PSRL IX), pag. 9

830 a unui principe de Novgorod, Bravlin, la mormîntul unui sfînt grec din Crimeea.

Nu numai cercurile bisericești din Moscova, dar și cele din Novgorod au avut interes să se plăsmuiască această legendă, ca să poată așeza creștinarea rușilor cu mult înainte de introducerea oficială a creștinismului de către Vladimir, în ceea ce privește Moscova. În ceea ce privește Novgorodul, din această legendă reieșea că cea mai veche creștinare nu ar fi avut loc la Kiev, ci în orașul de pe Volhov.

Pe la mijlocul veacului al X-lea statul rus apărea din ce în ce mai bine conturat, iar la Kiev, noul centru politic al acestui stat, creștinismul cîștiga treptat, dacă nu o influență politică nemijlocită, în orice caz importanță. Nu sînt semne care să indice o creștere a importanței creștinismului și la Novgorod. În schimb Novgorodul e cunoscut din vechime atît în Răsărit cît și în Apus ca un însemnat centru comercial. În surse vechi scandinave apare sub numele de „Holmgardr", adică un oraș situat pe o insulă (sau înălțime : *Holm*) înconjurată de ape. Chiar și izvoarele arabe din veacul al IX-lea, menționate mai sus, descriu în acest fel poziția vechiului Novgorod, fără să-i menționeze numele.

Împăratul bizantin Constantin Porfirogenetul a fost mult mai bine documentat. El știa că „*monoxyle-le*" (luntrile) care soseau în fiecare an la Constantinopol, proveneau din „Nemogardas", adică din Novgorod. El cunoștea și celelalte piețe comerciale însemnate dintre orașul de pe Volhov și capitala imperială de pe malul Bosforului : „Millinisca" (Smolensk), „Cernigoga" (Cernigog) și „Kioaba" (Kiev). Despre Nemogardas — Novgorod împăratul bizantin știa că aici își are reședința „Arhon Rosias", „Principele Rușilor", Sphendosthlavos (Sviatoslav), fiul lui Igor. Sviatoslav era însă tatăl lui Vladimir.

3. INTRODUCEREA OFICIALĂ A CREȘTINISMULUI BIZANTIN ÎN NOVGOROD.

Vladimir ca principe al Novgorodului și mare principe al Kievului — Creștinarea Novgorodului, legendă și realitate — Iaroslav și novgorodenii — Ținuturi colonizate în Nord — Importanța episcopului în Novgorod.

Mai înainte de a cuceri Kiev-ul, capitala imperiului, Vladimir a fost principe al Novgorodului. El a pregătit în amănunt lupta sîngeroasă cu frații săi pentru tronul de mare principe în „mama orașelor ruse". Astfel, a recrutat personal în Suedia puternice contingente de trupe varege. În sfîrșit, în anul 980, Vladimir a început „să domnească singur în Kiev". Curînd după aceea a rînduit așezarea, pe o colină din Kiev care domina Niprul, a unor statui ale celor mai însemnați zei tradiționali, în frunte cu vechiul zeu slav al tunetului, Perun. Perun reprezenta puterea centrală princiară. De aceea Dobrinia, unchiul lui Vladimir, ridicase și la Novgorod „un idol al lui Perun" la Volhov și cei din Novgorod îi aduceau ofrande ca unui zeu, după cum ne informează vechile cronici ruse din anul 980.[1] De mai multe secole, tradiția din Novgorod leagă locul unde fusese așezat acest idol al lui Perun de mica localitate Perin, așezată la emergența Volhovului din lacul Ilmen. În timp ce filologii au contestat filiația termenilor Perun-Perin, arheologii au fost mult mai norocoși. Ei au descoperit în timpul unor săpături rămășițele unei piețe rotunde, acoperite, cu diametrul de treizecișitrei de metri, îngrădită de ziduri cu opt adînciturі semicirculare. În mijloc se afla o groapă în care probabil că fusese coborîtă statuia de lemn a vechiului zeu slav. Întreaga așezare era înconjurată de un șanț cu o lățime de șase metri și o adîncime de un metru.

[1] *Cronica lui Nestor*, vol. 1, p. 56

Sanctuare asemănătoare sînt cunoscute în mai multe locuri din zona slavilor de răsărit și de apus, printre altele și la Kiev. Dar statuia lui Perun ar fi putut să se găsească deasemeni în partea cea mai veche a viitorului Kremlin sau în „Slavno"[1], pe malul drept al Volhovului, unde către sfîrșitul veacului al XII-lea și începutul celui de al XIII-lea a fost clădită biserica Sf. Ilie. Sf. Ilie, profetul Vechiului Testament care nimicește preoții păgîni în timpul furtunii și se suie la cer într-un car de flăcări, a preluat după creștinare multe din trăsăturile vechiului zeu slav al tunetului.

Oraș în vechea Rusie
(după E.S. Smirnova și D.S. Lihaciov, *Kultura drevnej Rusi*, Moscova 1967, p. 30)

Instalarea unui „Olimp" vechi-slav n-a fost însă o măsură durabilă. Exploatînd dificultățile politice interne ale împăraților bizantini, Vladimir a reușit să fie primit ca stăpîn suveran, în „familia împăraților". El și-a luat de soție o prințesă bizantină și în 988, s-a botezat, trecînd, împreună cu poporul său, la creștinismul grec.

Dacă pînă astăzi este foarte greu să se stabilească începuturile creștinismului și ale organizării bisericești în Kiev, acest lucru e și mai dificil pentru Novgorod. Aceleași izvoare ulterioare din secolele XV și XVII, care ne-au furnizat unele amănunte de legendă, au ten-

[1] Ibid., p. 75

dința să șteargă dărăși granițele dintre poezia politică și adevăr. Prima cronică din Novgorod relatează că în orașul de pe Volhov primul ierarh instalat de Vladimir a fost arhiepiscopul Achim (Joachim) venit din Cherson. Dar de abia din 1165, conducătorul clerului din Novgorod a purtat titlul de arhiepiscop.

Nu știm multe despre Achim și puținul pe care-l știm mai e încă învăluit în legendă cucernică. Poate să fie adevărat că era din Cherson, căci Vladimir a adus numeroși clerici din acest oraș, strîns legat de politica lui favorabilă Bizanțului. Prima acțiune a lui Achim ar fi fost aruncarea în rîu a statuii zeului păgîn Perun. De-a lungul secolelor, ca și în Kiev, s-au născut diferite legende în jurul acestei întîmplări. După aceste legende, idolul răsturnat, ajuns sub podul cel mare care leagă din vechime malurile Volhovului, și-ar fi azvîrlit măciuca pe pod, strigînd : „Veseliți-vă, locuitori ai Novgorodului, și atunci amintiți-vă de mine !"

Joachim, cu cîteva veacuri mai tîrziu patriarh (1674—1690), a fost mitropolit al Novgorodului între 1672 și 1674. Cronica așa numită a lui Ioachim, care compilează tendențios materialul informativ mai vechi și mai nou, conține următoarea relatare fabuloasă : „Împotriva rezistenței înverșunate a locuitorilor Novgorodului conduși de un «vraci», Dobrinia a folosit forța, iar Achim cu preoții lui au predicat pe «malul comercial» al Volhovului. Pe celălalt mal al rîului, denumit mai tîrziu «malul Sfintei Sofia», a luptat Putiata, conducătorul breslei instalate de Vladimir. Pretutindeni, creștinii și păgînii se înfruntau cu săbiile și cu predicile. Casa lui Dobrinia a fost incendiată și soția lui ucisă. La rîndul lui, unchiul lui Vladimir a incendiat casele din cartierul comercial al Novgorodului, ca să distragă atenția dușmanilor de la Putiata care era peste măsură de încolțit. În cele din urmă, Dobrinia și Putiata i-au încolonat pe novgo-

rodeni și Achim i-a mînat la botez. Atunci s-ar fi născut vechiul proverb din Novgorod: «Putiata botează cu spada, însă Dobrinia cu focul»".[1]

Efraim, care fusese installat în 1030 ca urmaș al lui Achim, este introdus în toate cronicile mai vechi și mai noi cu mențiunea „care ne-a învățat". Ceea ce înseamnă desigur că învățămîntul bisericesc și organizarea bisericii au început la Novgorod cu Efraim. Acest lucru apare mai demn de crezare decît informația despre Achim dărîmătorul de statui. Un manuscris din Novgorod datînd din secolul al XV-lea leagă installarea lui Efraim de școlarizarea în timpul lui Iaroslav a trei sute de copii, din familiile celor mai de vază locuitori ai orașului și ale preoților. În acest fel urma să se asigure schimbul de mîine al bisericii și o ierarhie în ținutul Novgorodului. Probabil că rezultatul muncii lui Achim s-a risipit, după un val de împotrivire care a urmat introducerii creștinismului; și Efraim a trebuit să înceapă din nou.

Vladimir l-a instalat pe fiul său Iaroslav ca suzeran la Novgorod. Dar din 1014 el a încetat să plătească biruri tatălui său. Numai faptul că a murit, în 1015, l-a împiedicat pe Vladimir să pornească lupta armată împotriva fiului său și a locuitorilor nesupuși ai Novgorodului. Îndată după moartea tatălui, un alt fiu, Sviatopolk, își omorî frații, Boris și Gleb, pe care Iaroslav i-a canonizat în 1019, ca primii sfinți naționali ruși. Războiul feudal fratricid s-a extins prin faptul că a intervenit și socrul lui Sviatopolk, Boleslav cel viteaz din Polonia, care a ocupat pentru un timp Kiev-ul. În acest timp, în îndepărtatul Novgorod, Iaroslav se afla într-o situație deosebit de critică. Ca să cîștige independența Novgorodului față de Kiev, trimisese în 1014 emisari care să recruteze varegi din Suedia, la fel cum proce-

[1] Tatiscev, *Istoria Rusă*, vol. I, p. 113

dase tatăl lui mai înainte. Dar acești mercenari s-au purtat urît. Cronica orașului arată aceleași plîngeri : „Varegii s-au dedat la violențe față de femeile măritate“[1]. S-a ajuns la lupte, în timpul cărora au fost uciși mulți varegi. După aceea Iaroslav porunci să fie uciși cei mai de seamă locuitori ai orașului. Aceasta s-a întîmplat în întunecatul an 1015. Mai puțin mișcați de lacrimile vărsate de Iaroslav pentru tatăl lui mort și frații lui uciși, cum spune cronica, și mai mult din considerații politice foarte realiste, novgorodenii i-au iertat prințului uciderea perfidă a concetățenilor din oraș. Ei înșiși au finanțat armata varegilor și probabil și un contingent ajutător de localnici. Iaroslav a pornit cu această armată spre Sud. Dar s-a întors înfrînt la lacul Ilmen. Locuitorii Novgorodului, în frunte cu posadnikul lor Constantin, un fiu al lui Dobrinia, distrugînd bărcile lui Iaroslav, l-au împiedicat pe acesta să fugă la regele suedez Olaf, viitorul lui socru. Cu sprijinul lui Constantin, Iaroslav a continuat lupta pentru întîietate și în anul 1019 a putut să intre în sfîrșit biruitor în Kiev. Unitatea vechii Rusii se obținuse încă o dată pornind din Novgorod. În același an s-a îndreptat spre Novgorod și Ingigerd, fiica regelui suedez, ca soție a lui Iaroslav. Drumul ei trebuie să fi trecut peste Vechea Ladoga, nordica *Aldeigjuborg* de demult. Ingigerd, pe numele rus Irina, îi ceruse lui Iaroslav ca dar de nuntă ținutul, fără îndoială drept compensație pentru ajutorul primit de la socrul său. Denumirea suedeză de țara Ingerman și vechea denumire rusă de *Ijerskaia Zemlia*, mai amintesc și astăzi de soția lui Iaroslav.

Iaroslav nu i-a arătat însă recunoștință lui Constantin pentru ajutorul dat la cucerirea Kiev-ului. După cum relatează cronicile mai noi, în 1019, anul triumfului său, l-a exilat pe posadnicul din Novgorod la Murom și a pus

[1] *Prima cronică din Novgorod*, p. 174

la cale uciderea lui acolo. Marele principe cunoştea prea bine problematica separatismului celor din Novgorod, încă de pe vremea cînd stăpînea pe malurile lacului Ilmen. De aceea l-a înlăturat pe Constantin, exponentul acestei mişcări.

În acelaşi timp ar fi dat oraşului un fel de scrisoare de eliberare, „o gramotă", din al cărei cuprins s-au păstrat probabil anumite reprezentări în rezumatul vechiului drept rus *(Ruskaia Pravda)*, care datează deasemeni din vremea lui Iaroslav. Sîmburele acestei „gramota" îl constituiau anumite garanţii pe care marele principe al Kiev-ului le dădea celor din Novgorod faţă de gărzile de varegi staţionaţi în oraş ca şi faţă de negustorii varegi. Unii cercetători de astăzi presupun că această „gramota" este un document alcătuit ulterior, un titlu de drept fictiv cu care cei din Novgorod voiau să-şi valorifice libertăţile în faţa principilor.

Încă de pe temeiul situaţiei de politică comercială şi de circulaţie se conturau acum şi în oraşul depărtat din Nordul Rusiei acele tendinţe care în Europa au dus, la început în Italia, la formarea unor republici orăşeneşti puternice şi libere. Dar Novgorodul nu era numai oraşul de pe Volhov, ci era de multă vreme centrul unei uriaşe împărăţii. Trebuie să avem în vedere că în secolul al XI-lea boieri şi negustori din Novgorod, depăşiseră cu mult vechile teritorii de colonizare din jurul lacurilor Ladoga şi Onega şi ajunseseră în ţinutul îndepărtat, dar încă din vechime cu însemnătate politic-comercială şi de comunicaţie, ţinutul aşa numit „transvolok" *(Zavoloce)* — adică în cotul Dvinei de Nord care lega de Rusia nordică şi centrală acele ţinuturi imens de bogate în vînătoarea animalelor cu blănuri şi a pescuitului. Aici negustorii din Novgorod se aflau în cruntă concurenţă cu neguţătorii norvegieni care navigau cu pînze în jurul Capului Nord şi înaintau în ţinutul Dvinei

venind dinspre Marea Albă. Iugrenii și samoiezii de pe Peciora și din Uralul de Nord, deasemeni și locuitorii din Noua Zemlie care mai trăiau încă în epoca paleolitică, îi plăteau încă de atunci biruri „Măriei Sale Marelui Novgorod". În Uralul de Nord, cei din Novgorod exploatau în primul rînd bogatele zăcăminte de argint, cunoscute încă de sciți și greci. Novgorodul nu era deci numai un oraș cu o istorie bogată în încordări, ci și un imens ținut colonizat, care se întindea între Marea Nordului, Marea Baltică, Ural și înălțimile Valdai.

Desigur, Iaroslav a ținut seama de această interdependență și de semnificația imensei stăpîniri coloniale atunci cînd, probabil în 1036, l-a instalat pe fiul lui, Vladimir, ca principe și pe rusul din Nord, Luca Șidiata, ca episcop al orașului de pe lacul Ilmen. Luca Șidiata este primul episcop subordonat al mitropolitului Kiev-ului, istoric recunoscut și atestat. Cu aproape 15 ani mai tîrziu, Iaroslav a determinat pe episcopi să aleagă și în scaunul de mitropolit tot un rus, pe episcopul Ilarion. Pe timpul urmașului său, un grec, s-a ajuns la un conflict cu Luca Șidiata, care fusese denunțat la Kiev de un iobag. Nu mai știm conținutul acelui denunț. Totuși Luca a trebuit să rămînă trei ani la Kiev înainte de a se putea dezvinovăți cu totul și ca iobagul să fie pedepsit cumplit de către consiliul de judecată al Mitropoliei. E cu putință ca ierarhul grec să fi vrut să-l înlăture pe mitropolitul de origine rusă din demnitatea bisericească, a doua ca importanță din vechea Rusie, în favoarea unui bizantin.

Probabil că localizarea și exercitarea autorității episcopale din Novgorod au drept model rînduieli mult mai vechi. Aici se manifestă ceva din *Misterium gubernationes*, puterea religioasă medievală de a conduce. Dar trebuie să fi jucat un rol și străvechea rezistență a novgorodenilor sloveni împotriva oricărei în-

străinări economice și religioase. Această problematică social-politică și religioasă a episcopatului din Novgorod cu ponderile ei istorice urma să se desfășoare în deplinătatea ei un secol mai tîrziu.

4. LUPTA NOVGORODULUI PENTRU INDEPENDENȚĂ

Disputa dintre marele principe și oraș pentru funcția de primar — Răscoala din 1136 și statutul principelui în republica boierilor — Personalitatea și politica arhiepiscopului Nifon — Novgorodul și Andrei Bogoliubski — Alegerea episcopului de către locuitorii din Novgorod — Înființarea unui arhiepiscopat — Dedesubturile politicii bisericești în ținuturile baltice — Apariția Ligii Hanseatice — Negustorii germani și biserica din Novgorod — Înființarea episcopatului Riga — Ordinul teuton — Serviciul de pază al arhiepiscopatului ortodox.

În primul pătrar al veacului al XII-lea s-au înmulțit semnele de furtună ale unei înfruntări hotărîtoare între supremația Novgorodului și a Kievului. Această dispută s-a aprins în jurul funcției de primar, *posadnicestvo*[1]. În 1126 cei din Novgorod au delegat pe unul din concetățenii lor în funcția de primar. De fapt marele principe al Kiev-ului mai putea încă să impună, împotriva voinței orașului, unii posadnici desemnați de el; dar acesta a fost unul din motivele pentru care, în 1136, s-a ajuns la o răscoală de data aceasta încununată de succes a celor din Novgorod, Pskov și Ladoga împotriva principelui Vsevolod Mstislavici care a fost deținut ca prizonier împreună cu familia lui la curtea episcopului Nifon. După aceea novgorodenii și-au schimbat foarte des principele. Această metodă e parafrazată în felul

[1] v. și p. 84

următor în cronica orașului : „Ei le arătau drumul“ *(pokazascia put)*. Acuzațiile și imputările pe care novgorodenii le-au făcut unui principe în 1270 sînt caracteristice. El ar fi vînat rațe sălbatice pe Volhov și iepuri pe cîmp, ar fi jefuit ograda unui cetățean, iar altor doi argintul și ar fi alungat străinii din oraș. „Dar de acum, principe, nu mai putem să-ți îndurăm abuzurile. Pleacă de la noi și ne vom căuta alt principe“. [1] Într-un contract *(riad)* încheiat între posadnic și principe, erau reglementate în amănunțime drepturile și îndatoririle reciproce. Astfel se stabilea, cu o exactitate rigurosă, unde și în ce perioade a anului își putea exercita principele privilegiile de vînătoare și pescuit. În treburile interne, îndeosebi în comerț și în viața străinilor, nu îi era îngăduit să se amestece de fel. El a fost îndepărtat și din vechea „curte a lui Iaroslav“ și i s-a atribuit ca reședință acea *gorodice* care a mai fost menționată. În absența primarului, principele nu putea nici să judece, nici să împartă pămînt și nici să semneze documente. Desigur că principele trebuia să-l respecte în orice privință pe arhiepiscop. „Dar nu ți-e îngăduit să te mîniezi pe vlădică, părintele nostru“, se spune într-un hrisov-contract *(dogovornaia gramota)* din 1270[2].

Numai foarte puțini principi, printre care mai ales Alexandru Nevski, au înțeles să fie adevărați stăpîni ai Novgorodului. Statutul drepturilor principilor Novgorodului se deosebea dealtfel foarte puțin de cel al conducătorului trupelor de mercenari varege „ruse“ din secolele precedente.

Personalitatea primului episcop al „Nobilei republici“ independente Novgorod și a ultimului grec de pe scaunul episcopal, Nifon, ne permite să întrezărim uriașele posibilități ale

---

[1] *Prima cronică din Novgorod*, p. 88
[2] *Documentele din Pskov și Marele Novgorod* Nr. 13, p. 3

Izgonirea unui principe din Novgorod miniatură (după : I. Podobedova, *Miniatury russkich istoriceskich rukopisej*, Moscova 1965, p. 132)

funcției de episcop. Ca responsabil cu conducerea politicii externe a Novgorodului, reprezenta vechea tradiție a prioritații politic-istorice a Novgorodului față de Kiev. „Mai întîi a fost stăpînirea celor din Novgorod, apoi a celor din Kiev", se spune în noua cronică a orașului, întocmită sub îndrumarea lui.[1] Ce-i drept, se pare că însuși orașul nu și-ar fi în-

[1] *Prima cronică din Novgorod*, p. 103

țeles pe de-a întregul cel mai însemnat episcop al său. Privea numai chioriș la legăturile lui strînse cu patriarhia de la Constantinopol, iar după moartea lui, la 21 aprilie 1156, l-a suspectat „că a jefuit Sfînta Sofia și că a mers la Țarigrad“ [1].

Cei din Novgorod erau și în alte privințe neîncrezători în politica conducătorului lor spiritual. Cu instinctul particularismului lor politic au recunoscut pericolul pe care îl prezenta pentru independența lor principatul Suzdal, predecesorul Moscovei de mai tîrziu. Atacul lui Andrei Bogoliubski, la sfîrșitul secolului al XII-lea, le-a întărit concepțiile în această privință. Nifon vedea în Suzdal, dimpotrivă, nucleul unei noi puteri centrale ruse în fața fărîmițării politice a puterii vechi din sudul Rusiei și de aceea colabora strîns cu principele din Suzdal, Iuri Dolgoruchi. Intervenția lui consecventă și de fel particularistă pentru o nouă orientare l-a dus în cele din urmă în temnița din Kiev. O veche cronică rusă îl proslăvește ca „Apărător al întregii împărății ruse *(pobornik vsei Ruskoi Zemli)* [2]. Iuri Dolgoruchi l-a eliberat pe episcop din prizonierat. Episcopul a primit, probabil în 1149, un mesaj oficial din partea patriarhului din Constantinopol, prin care acesta îl socotește printre marii sfinți ai țării ruse datorită suferințelor îndurate. Rămîne îndoielnic dacă Nifon purta încă de pe atunci titlul de arhiepiscop. Patriarhul l-a intitulat numai episcop. Unul din cei mai apropiați colaboratori ai săi, ieromonahul Chirik, îl numește arhiepiscop. Dealtfel aceasta nu spune prea mult, deoarece acest Chirik, fără îndoială însărcinat de Nifon, îi atribuise deja înaltul titlu primului ierarh al Novgorodului, legendarul Achim. O însemnătate nu numai de cult, dar și de drept bisericesc o are desigur un antemis din anul 1148 din biserica Sf. Ni-

[1] Ibd., p. 216
[2] *Cronica lui Hypatius* (PSRL II), Sp. 484

colae din curtea lui Iaroslav, care poartă dedicația: „Din partea lui Nifon, arhiepiscopul Novgorodului, prin dorința lui Nestor, arhiepiscopul din Rostov. *(ot Nifonta archiepiskupa Novgorod'skogo povĕleniem episkupa Rostovskago Nestora)* [1].

Presupunînd autenticitatea acestui antemis, reiese că vlădica din Novgorod s-a bucurat poate de o *exemption* (excepție de subordonare) trecătoare față de mitropolitul din Kiev.

Nu e de mirare că în creșterea prestigiului funcției episcopului se poate descifra creșterea încrederii în sine și a importanței progresive a orașului de pe Volhov. Cronica orașului ne informează că în anul 1156, după moartea lui Nifon, s-a adunat întreg orașul și a vrut să instaleze ca episcop pe un oarecare Arcadie. Principele, clerul catedralei de la Sfînta Sofia, toți preoții și călugării din oraș i-au predat funcția de episcop în Curtea Sf. Sofia. Cronica vorbește de instalarea *(postavlenie)* în anul 1158 a lui Arcadie de către mitropolitul grec de la Kiev. De acum înainte cei din Novgorod și-au ales propriul episcop din rîndul spiritualității orașului în adunarea populară *(vece)* [2]. Confirmarea și hirotonisirea o făceau la început mitropolitul din Kiev, după năvălirea mongolilor cel din Vladimir și în cele din urmă cel din Moscova. Amîndouă aceste lucruri nu erau decît o formă juridică bisericească prin care se manifesta vădit subordonarea acestui foarte vechi episcopat „sufragan" sub conducerea ierarhului.

În anul 1165 a urmat ridicarea la rang de arhiepiscopie. În acest an cronica orașului face cunoscut: „și Vlădicii i-a fost conferit de către mitropolit titlul de arhiepiscop" *(poveleno bist arhiepis kopstvo)*[3]. Primul arhiepis-

---

[1] B. A. Rybakov, *Inscripții rusești datate din secolele XI—XIV*, Moscova 1964, Nr. 25, Planșa XLII

[2] Vezi și p. 86

[3] *Prima cronică din Novgorod*, p. 219

cop a fost călugărul Ion, care a primit ca păstor numele de Ilie. Ca și urmașii lui, a fost un fiu al Novgorodului. E îndoielnic dacă patriarhul din Constantinopol a luat cunoștință oficial de această ridicare în grad. Numai în două izvoare grecești din secolul XIV, ierarhului din Novgorod i se spune arhiepiscop. Noul arhiepiscop avea în sînul bisericii ruse o mai mare independență față de mitropolit decît toți ceilalți confrați ai lui. Bineînțeles că această poziție era foarte problematică, căci vlădica rămînea încîlcit în luptele de grup ale căror valuri l-au dus pe tronul episcopal. Chiar dacă cei din Novgorod nu-și schimbau episcopii atît de des ca principii, s-a întîmplat totuși să-și trimită vlădica în exil. Acest lucru i s-a întîmplat arhiepiscopului Mitrofan în anul 1211. Cronica orașului relatează că Mitrofan a primit exilarea „cu bucurie ca Ion Crisostom și Grigorie din Agrigent“ [1]. Relatarea trebuie înțeleasă în același spirit ironic ca remarca din cronica anului 1201 că Mitrofan a fost „ales de Domnul“ *(bogom izbranîi)*[2]. În realitate fusese impus orașului de către marele principe din Suzdal.

Această ridicare în rang a episcopatului de Novgorod nu s-a produs numai în urma unor deliberări interne rusești, ci a fost influențată probabil hotărîtor de unele evenimente bisericești ce se anunțau din ținutul Mării Baltice.

În 1164 cronica orașului ne informează despre o înaintare a suedezilor peste Finlanda spre Ladoga-Veche. Ea amintește de descălecarea varegilor în secolul al IX-lea în acest ținut. În anul 1164 curia romană a întemeiat episcopatul Uppsala veche și i-a predat misiunea în Finlanda, pe care suedezii au înțeles-o ca pe o misiune războinică. Misiunea din Baltica, mai ales cea din Estonia, era sub-

[1] Ibid., p. 250
[2] Ibid., p. 239

ordonată arhiepiscopiei daneze Lund, întemeiată în 1104. Toate acestea erau semnale de alarmă pentru vlădica din Novgorod și pentru mitropolitul din Kiev. După cum am văzut, reacția patriarhiei rămîne pînă în ziua de azi neclară și întunecată. De fapt papa și împăratul bizantin se aflau alături într-o coaliție îndreptată împotriva lui Frederic Barbarossa, dar biserica se arăta plină de neîncredere față de această alianță. Dependentă de politica imperială, patriarhia probabil că n-a putut determina oficial ridicarea în rang a Novgorodului, ceea ce constituia o demonstrație clară împotriva Romei, însă a consimțit neoficial la acest lucru.

Secolul al XIII-lea a adus cu el o serie de evoluții și evenimente care au influențat adînc soarta vechiului oraș de pe Volhov. În *Prima cronică din Novgorod* se descrie pe larg ocuparea Constantinopolului de cruciați în 1204 : „un act de gigantică nebunie politică"[1]. Dar acest eveniment, ca și subordonarea Galiției scaunului papal, n-au influențat nemijlocit interesele vitale ale orașului comercial. Pentru biserica Romei, dimpotrivă, „Imperiul Sfintei Sofia" constituia flancul nordic al unui front larg împotriva schismaticilor, front care se întindea de la Bosfor pînă la Golful Finic.

Particularitatea situației pe acest sector de front consta în aceea că aici nu se înfruntau împărați, regi sau țari, ci episcopi și arhiepiscopi. Uneori relațiile politice ale eminențelor ortodoxe se asemănau uluitor cu cele ale prelaților Romei. Ca și în Novgorod, unde arhiepiscopul era de fapt stăpîn al orașului și al țării, la Riga a stăpînit episcopul și mai tîrziu, (după 1253) arhiepiscopul de Riga. Ca și la Novgorod și la Riga, principele trebuia să trăiască în afara orașului. Aici și acolo

[1] Steven Runciman : *Istoria Cruciadelor*, vol. I, p. 154

comerțul constituia premiza pentru problematica istorică cea mai profundă, problematică ce în linii mari poate să fie înfățișată astfel: În 1158, după reîntemeierea Lübeck-ului de către Henric Leul, potrivnicul lui împărătesc, Frederic Barbarossa dăduse în 1188 un privilegiu orașului după care „și Rutenii" se puteau bucura de anumite libertăți comerciale între zidurile orașului. Se știe cum orașele hanseatice au stăvilit pas cu pas influențele din Gotlandia și ale Haithabu-ului danez (Schleswig) la Marea Baltică. În 1189 Novgorodul a încheiat primul tratat comercial „cu toate orașele germane, cu cei din Gotlandia și cu toate popoarele de credință latină" [1]. Acestui tratat i-au urmat mai tîrziu cele din 1259 și 1269, prin care a fost întărită influența Ligii Hanseatice în orașul de pe Volhov. În prealabil, se stabilise în 1160 o înțelegere asupra siguranței navigației pe toate căile de apă de la Golful Finic pînă la Volhov. Pe lîngă acel străvechi drum comercial s-a deschis un al doilea pe uscat în partea de apus a Novgorodului.

În anul 1201 cronica orașului notează: „Dar toamna varegii au venit pe uscat să ceară pace și le-au dat pace așa cum au dorit-o".[2] În spatele acestei note seci se aflau evenimente care, deși au influențat hotărîtor istoria Europei de Răsărit, ca deseori în istorie, s-au dezvoltat din începuturi modeste. Dacă urmărim drumul de întoarcere de la Novgorod al negustătorilor germani, el merge înapoi spre Pskov sau, cum îi spun germanii după numele vechi rusesc Pleskov, Pleskau. Pskov apare în cronici pentru prima oară în *Cronica lui Nestor* la 903 și este arătat ca patrie a marei principese Olga. Era un oraș anexă *(prigorod)* al Novgorodului și a ajuns de-abia în 1347 fratele mai tînăr *(mladci brat)* al Nov-

[1] *Vechile hrisoave din Marele Novgorod și Pskov*, Nr. 28, p. 55

[2] *Prima cronică din Novgorod*, p. 240

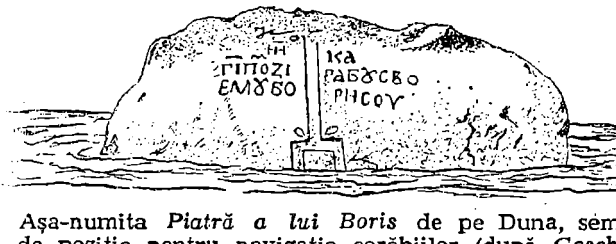

Aşa-numita *Piatră a lui Boris* de pe Duna, semn de poziţie pentru navigaţia corăbiilor (după *Geschichte der Kultur der alten Rus*, Berlin 1959, vol. 1, p. 257)

gorodului, ceea ce înseamnă că a căpătat o relativă independenţă. El urma să dobîndească importanţă încă din secolul al XIII-lea ca bastion apusean al principatului Novgorodului, chiar fără imensul hinterland al fratelui mai vîrstnic. De la Pskov pornea drumul comercial spre Duna. Negustorii din Lübeck şi ai Hansei îşi ridicaseră încă din ultimul pătrar al secolului al XII-lea dughenele la vărsarea Dunei *(Portus Sanigallorum)* ca să-şi schimbe mărfurile cu vechii locuitori ai acestor ţinuturi. Meinhard, un canonic augustin din mînăstirea Segeberg de lîngă Lübeck, se dusese regulat în primăvară, pe insulele de la vărsarea Dunei, ca să predice acolo Evanghelia, acestor localnici păgîni. Pe această insulă, Meinhard a ridicat o biserică şi a întemeiat episcopatul Üxküll, confirmat de papă în 1180 ca sufragan al arhiepiscopatului Hamburg-Bremen. Fără îndoială, în spatele întemeierii se ascundeau, pe lîngă iniţiativa personală a piosului canonic şi a scopurilor îndepărtate ale curiei papale, planurile la fel de largi în perspectivă ale negustorilor hanseatici. Căci renumita deschidere a navigaţiei pe Duna, care a dus în cele din urmă la calea menţionată de acces pe uscat spre Novgorod prin Pskov şi la cucerirea ţării letonilor de către germani, a început cu negustorii şi cu modestele clădiri bisericeşti de pe insula din Üxküll. În acelaşi an în

 care caravana neguţătorilor hanseatici ajungea

la Novgorod, Albert von Buxhoeveden a întemeiat pe locul Üxküll, orașul și episcopatul Riga. În 1200, cu un an înainte, ajunsese cu o armată de cruciați la vărsarea Dunei. Un an mai tîrziu, *Zisterzienser*-ul Toderic a înființat ordinul Frăției de Spadă *(fratres militiae Christi)*, ordin care a ajuns foarte repede cea mai însemnată forță a puterii spirituale a curiei în Baltica. El a luat locul acțiunii misionare a lui Meinhard, fundată pe idei pacifiste. Meinhard, care a murit în 1185, devenise el însuși literalmente prizonier, ce e drept de onoare, al acestor idei și al letonilor. Pe de altă parte, ideile lui Toderic corespundeau concepțiilor lui Albert, care se simțea în ținutul leton ca un principe. În același timp s-a născut însă o cumplită dușmănie între episcopul din Riga și ordin. Oricum ar fi fost, au cucerit împreună, pas cu pas, ținutul din preajma Novgorodului.

În fața amenințărilor politice externe din ce în ce mai mari, împreună cu substratul lor confesional, biserica ortodoxă rusă trebuia să vegheze prin episcopul de Novgorod de pe acum cu atenție mărită la puritatea ortodoxiei. După cronica orașului, în anul 1152 exista o „biserică varegă“ [1] și în anul 1184 se relatează despre „clădirea unui templu de zei germanici“ *(postaviša nemeţcuiu ropatu)*, foarte probabil biserica Sfîntul Petru din curtea germană *(nemeţki dvor)*. Arhiepiscopul Nifon cu canonicii lui a dat reglementări precise asupra conviețuirii ambelor confesiuni în orașul comercial. De exemplu : Cine își trimitea „copiii pentru rugăciuni la preoții varegi“, urma să fie pedepsit la fel cu acela care mai credea în „vrăjitorie“ *(dvoeverie)* și se mai adresa bătrînului „vraci păgîn“[2]. Pe de altă parte, biserica ortodoxă ducea și propagandă de convertire. În

[1] *Prima cronică din Novgorod*, p. 215
[2] Goetz, *Monumente de drept bisericesc și istorie a culturii*, p. 335

scrierile despre viețile sfinților din Rusia de Nord, sînt menționați unii sfinți care au venit din apusul „roman" sau „german". Astfel, sfîntul Anton ar fi înotat pe o piatră din Italia pînă la Novgorod. În secolul al XV-lea negustători germani s-au plîns că unul din ai lor ar fi fost luat cu sila din curtea bisericii Sf. Petru și botezat ortodox. În general însă, arhiepiscopul din Novgorod a avut grijă de siguranța negustătorilor străini catolici. Nu rareori aceștia îi lăsau cheile și sigiliul cînd plecau în călătorie. În ceea ce privește statutul confesional diferit al „oaspeților" și „localnicilor", la amîndouă bisericile dreptul ritual îl completa pe cel comercial; adică episcopul, ca urmaș al unor instituții religioase mult mai vechi ce ocroteau comerțul, trebuia să coordoneze siguranța juridică a oaspeților catolici cu revendicările juridice ale bisericii ortodoxe și ale republicii orășenești.

5. *NOVGORODUL ÎN PERIOADA NĂVĂLIRII MONGOLILOR.*

Mongolii și minunea de la Torșoc. — Novgorodul între misiunile războinice catolice și principii de Vladimir-Suzdal — Alexandru Nevski — Bătălia cu suedezii, din 1240 — Bătălia pe gheață împotriva ordinului german, din 1242 — Întărirea marelui principat lituanian — Biruința lui Dmitrie Donskoi asupra tătarilor, în 1380 — Căsătoria lui Jagello de Lituania cu Hedviga din Polonia — Tratatul de la Krevo, din 1385 — Novgorodul între Moscova și Lituania — Expediția de pedepsire, dusă de Ivan al III-lea — Desființarea libertăților Novgorodului.

Secolul al XIII-lea a adus năvălirea mongolilor în Rusia și în ținuturi întinse din Europa de Răsărit. După prima înfrîngere a principilor ruși lîngă Kalka, în anul 1223, hoardele asiatice bine organizate au apărut din nou 13 ani

mai tîrziu, pentru ca prin atrocități de neînchipuit să cucerească toate marile orașe ale imperiului. Kievul a căzut în 1240. Singur Novgorodul a rămas ferit de hoardele lui Batus prin sacrificiul cetățenilor orașului Torșoc, situat la Nord-Vest de Tver. Cînd, după un asediu de 14 zile, acest oraș a căzut la 23 martie 1238, mongolii au plecat în goană spre Novgorod. Dar topirea zăpezilor muiase gheața de pe fluvii, lacuri și mlaștini și a împiedecat cetele de călăreți să meargă mai departe. Au făcut cale întoarsă, de la renumita cruce a lui Ignat, la 100 de verste depărtare de Novgorod. În felul acesta orașul a rămas ferit de încasatorii de impozite mongoli și de necazurile populației legate de apariția lor. Dealtfel noul stat al cuceritorilor, „Hoarda de Aur", cu capitala la Sarai pe Volga, avea tot interesul să mențină mai departe prin Nord vechile relații comerciale cu Europa de Vest. Pentru aceasta a fost folosit din nou străvechiul drum comercial peste colinele Valdai și pe Volga în jos în timp ce drumul, de la varegi spre greci, și-a pierdut însemnătatea.

Novgorodul ar fi putut să ofere aspectul idilic al unui oraș și al unei colectivități cetățenești bazate pe comerț, dacă în spațiul Balticei n-ar fi apărut diferite probleme și invazia mongolă n-ar fi înlesnit creșterea neîncetată a puterii politice a principatului de Vladimir-Suzdal din Rusia Centrală. După declinul Kiev-ului, pe care *Prima cronică din Novgorod* în mod semnificativ nu-l menționează decît indirect, se părea la început că arhiepiscopii din Novgorod vor deveni consilierii politici ai principilor de Suzdal. Spiridon, arhiepiscopul Novgorodului, l-a sfătuit pe Iaroslav, principele de Suzdal, să se ducă la Sarai și să se închine Hoardei de Aur. Dispariția mitropolitului din Kiev după ocuparea orașului de către mongoli a făcut ca prelatul din Novgorod să rămînă singurul păstor sufletesc și mai ales sfătuitor în probleme politice, căruia princi-

pele din Rusia Centrală putea să-i ceară părerea. În același timp apare limpede încă de pe acum că existența politică a Novgorodului nu va putea ființa decît atîta timp cît în spațiul întins dintre Baltica, Volga și Marea Albă va dăinui într-o oarecare măsură un vid politic. Cheia pentru înțelegerea destinului ulterior al vechiului oraș comercial se află în relațiile Novgorodului cu „țara de dincolo de păduri", principatul Vladimir-Suzdal. Încă de pe vremea lui Iurie și Andrei, acest principat pătrunsese pe cursul mijlociu al Volgăi în spațiile neocupate politic din Rusia Centrală și se apropia tot mai vizibil de granițele ținutului colonizat de Novgorod în Nord și Vest. Mai mult, el a intrat treptat în competiție cu orașul de pe Volhov în expansiunea spre Uralul Mijlociu și de Nord și spre Marea Albă. Deși Novgorodul era destinat în mod firesc și din necesități politice să se dezvolte alături de Rusia centrală, rațiunea și sentimentul republican novgorodean s-au opus trăsăturilor autocratice ale Principatului de Vladimir Suzdal, care deveneau din ce în ce mai pronunțate, mai ales de la Andrei Bogoliubski. Acest lucru a ajuns să-l simtă și vlădica Mitrofan, instalat prin grația Suzdalului. Locuitorii din Novgorod au susținut împotriva lui pe concetățeanul lor, Dobrinia Iadreicovici. Ei l-au ales episcop al orașului tocmai cînd se întorsese dintr-o misiune comercială și un pelerinaj la Constantinopol. A fost arhiepiscop, sub numele de Antonie, din 1211 pînă în 1219, din 1224 pînă în 1225 și din 1228 pînă în 1229. Antotonie s-a dovedit pentru Novgorod un vlădică tot atît de isteț și de neînfricat, care și-a îmbogățit experiența de episcop în ținutul de graniță plin de dificultăți de la Peremisl. Mitrofan și Antonie au schimbat de multe ori între ei de-a lungul anilor funcția de episcop. Antonie este desigur și cel care în anul 1225 a luat legătura cu Wilhelm de Modena, legatul trimis de papa Honorius în Baltica. Wilhelm a fost unul din

cei mai însemnați legați ai curiei, care descifra aproape ca nimeni altul împrejurările complicate și se pricepea să despartă în chip iscusit pe arhiepiscop de ordinul fraților de spadă. El le-a confirmat celor din Novgorod pacea care fusese încheiată între prințul de Suzdal și ordin în 1224, după atacul nereușit al celor din Novgorod și Pskov spre Estonia.

Wilhelm a colaborat deasemeni la alt eveniment ce interesa nemijlocit Novgorodul și anume la fuzionarea, în anul 1237, a ordinului Fraților de spadă cu ordinul german din Prusia, fuzionare care a fost confirmată de papa Grigorie al IX-lea (1227—1241). Mai ales în timpul domniei acestui papă, un nepot al marelui Inocențiu, Roma a luat cele mai însemnate măsuri ce amenințau existența Novgorodului.

Era o uriașă „mișcare de clește", pregătită din timp, prin care țara din nordul Rusiei urma să fie integrată Apusului catolic. În mod aparent, atacul asupra Novgorodului trebuia să declanșeze numai faza întîia, pentru ca mai tîrziu să lovească adevăratul dușman schismatic, principatul Vladimir-Suzdal. Se poate deci spune că vechiul oraș comercial se găsea într-un clește dublu, unul din afară și altul din interior. În anul 1227, Iaroslav, marele principe al Suzdalului, a întreprins cu cei din Novgorod o campanie în Carelia, în timpul căreia a botezat cu forța locuitorii finezi. Nota din acel an a *Cronicii din Novgorod,* în care se spune că în curtea lui Iaroslav au fost arși în public patru „vrăjitori" finlandezi, este probabil în legătură cu aceste botezuri forțate. Practicile bisericii ortodoxe de botezare a popoarelor străine nu se deosebeau de fapt prea mult de cele ale bisericii apusene. Hotărîtoare pentru Iaroslav de Suzdal a fost însă înaintarea din ce în ce mai puternică a misiunii militante cu sabia. Papa Honoriu al III-lea (1216—1227) dăduse în 1221 indicații episcopului finlandez să împiedice să li se dea

sprijin cu vase sau mărfuri *(navigiis mercimoniisque)* barbarilor din jur *(barbari circumiacentes)*, aluzia la comerțul din Novgorod fiind limpede. În 1229, doi ani după atacul lui Iaroslav, Grigorie al IX-lea i-a determinat pe episcopul din Riga și pe alți conducători spirituali din Letonia să renunțe la comerțul cu rușii, care sînt învecinați cu finlandezii *(cum Ruthenis qui propinqui sunt Finlandiae)*, atîta timp cît aceștia combat dreapta credință în Finlanda. În 1232 același papă scrie către *milites Christi* din Lituania și îi îndeamnă să lupte contra rușilor necredincioși *(contra infideles Ruthenos)* pentru ocrotirea finlandezilor reîntorși la credință. Peste cinci ani, Grigorie i-a chemat pe suedezi la cruciadă împotriva tavaștilor din Finlanda de răsărit. Iaroslav i-a îndemnat pe cei din Novgorod să predea fiului lui Iaroslav țara de la lacul Ladoga pentru apărare la Neva. După ce de-a lungul mai multor ani, conflicte de frontieră și o anumită propagandă au pregătit intervenția, în anul 1240, suedezii au înaintat prin Finlanda spre Neva cu o mare armată completată cu contingente localnice, pentru ca trecînd peste Volhov și lacul Ladoga să ia în stăpînire întreaga împărăție a Novgorodului... Atunci principe al Novgorodului era Alexandru, un fiu al lui Iaroslav de Suzdal. El a izbutit ca într-una din cele mai grele perioade ale vechii Rusii să cuprindă în mîna lui hotărîtă orașul comercial care de la întemeierea lui se opunea oricărui centralism. Întîi i-a învins pe suedezi la vărsarea Ishorei în Neva, după ce fusese binecuvîntat de arhiepiscopul Spiridon, același arhiepiscop Spiridon care cu cîțiva ani mai tîrziu l-a sfătuit pe Iaroslav, tatăl lui Alexandru, să se închine Hoardei. De atunci, Alexandru a fost poreclit „Nevski". „Și a fost un mare măcel printre rîmleni" *(i bist seca velika nad Rimliani)* [1], se spune în izvoarele istorice. Sue-

[1] *Prima cronică din Novgorod*, p. 293

dia nu şi-a mai putut reveni multă vreme din această înfrîngere. Nici regele Magnus, care în secolul al XIV-lea a purtat mai multe războaie împotriva republicii şi a stingherit considerabil comerţul Novgorodului, nu a putut să-şi întindă influenţa politică dincolo de Neva.

Alexandru a părăsit, încă din anul victoriei sale, Novgorodul, deoarece „se certase cu novgorodenii" [1] şi a predat oraşul fratelui său mai mic. Dar cronica spune că prin anul 1241 s-ar fi reîntors şi cei din Novgorod ar fi „fost bucuroşi" [2]. Aveau cu toţii un temei să fie bucuroşi, căci de data aceasta din Apus se ridică o nouă furtună politică. Desfăşurarea evenimentelor din faţa porţilor Novgorodului, pe care am schiţat-o aici, se ascuţise tot mai ameninţător. Fără îndoială era plănuită atît de curie cît şi de forţele bisericeşti din Germania, Danemarca şi Suedia, ca să fie înfăptuită paralel cu acţiunea din Finlanda. Astfel, la sfîrşitul anului 1240, papa Grigorie al IX-lea i-a cerut arhiepiscopului din Lund să pornească o cruciadă *(expeditio crucialis)* împotriva estonilor necredincioşi. În centrul evenimentelor se aflau episcopul catolic din Dorpat, Herman, şi principele ortodox din Pskov, Iaroslav. Iaroslav avea o soţie germană catolică şi era înrudit cu Herman. În bătălia fatală împotriva lituanienilor din 1236, principele susţinuse ordinul Fraţilor de spadă. La sfîrşitul verii 1240, Iaroslav cucerise Isborsk cu ajutorul unor aventurieri germani, danezi şi ruşi. Armata de despresurare din Pskov a fost învinsă şi oraşul Pskov a căzut prin trădare. Din fortăreaţa Koporje, construită de curînd în Watlanda de Nord, ordinul a întreprins expediţii de pradă pînă la Luga. Germanii au încercat să îngrădească Novgorodul nu numai dinspre coasta Balticei, pentru ca astfel să-i paralizeze

[1] Ibid., pp. 294 urm.
[2] Ibid., p. 295

comerțul, ci au amenințat nemijlocit chiar orașul. Ei ar fi spus cu lăudăroșenie „Vrem să umilim poporul slav" *(ukorim slovenskîi iazik nije sebe)* [1]. În această situație fără ieșire în care nu mai erau de folos nici tratativele iscusite, cei din Novgorod l-au delegat pe arhiepiscopul lor Spiridon la Iaroslav din Suzdal, care l-a trimis din nou pe fiul său Alexandru în orașul amenințat. În vara anului 1241, acesta s-a întreptat spre Koporje cu o armată numeroasă de novgorodeni, locuitori din Ladoga, Carelia și țara Ingeman și a cucerit orașul. La începutul anului 1242 Alexandru a cucerit și Pskov-ul. După aceea episcopul Herman din Dorpat a adunat o armată și s-a unit cu cavalerii ordinului teuton. La 5 aprilie a avut loc „Bătălia pe gheață" *(Ledevoie poboiscie)*, adică pe lacul Peipus încă înghețat, unde germanii au suferit o înfrîngere nimicitoare. „Gheața era în întregime acoperită cu sînge și nu se mai vedea de loc" [2]. Armata lui Alexandru s-a întors în Pskov în mare triumf, cu dușmanii care supraviețuiseră legați de cozile cailor.

În anul 1268 ordinul german a atacat din nou Pskov și a intrat astfel din nou în conflict cu Novgorodul. Atît ordinul cît și Hansa îndemnau la o blocadă comercială împotriva ambelor orașe rusești. Dar această blocadă a fost ocolită de mulți negustori din Lübeck, cu tot riscul legat de acest lucru. În timp ce acum, după terminarea războiului din 1269, negustorii germani urmăreau încheierea unui nou tratat cu Novgorodul, se pare că principele Iaroslav, un frate al lui Alexandru Nevski, ar fi împiedicat sau tergiversat încheierea lui. Probabil că a și confiscat bunuri ale „oaspeților" străini. Cei din Novgorod l-au izgonit și din acest motiv. Acum a intervenit și conducătorul mongolilor care era foarte in-

[1] Id. ibid.

[2] Ibid., p. 296

teresat în comerțul lipsit de incidente cu punct de plecare din Novgorod și ajungînd la Volga și peste înălțimile Valdai—Voloki. El i-a poruncit lui Iaroslav : „Dă-i oaspetelui german cale liberă în ținutul tău". Astfel Iaroslav a trebuit nu numai să negocieze un nou tratat cu Novgorodul, ci să și garanteze negustorilor din Gotlanda, Riga și Lübeck : „În țara mea drumul vă e deschis" [1]. Și de data aceasta simțul realist al negustorilor s-a impus în fața ambițiilor principelui lor.

Nu numai suedezii, danezii și ordinul german au încercat să atace flancul de nord al Rusiei slăbite de invazia mongolilor. Pentru scaunul papal, Rusia apărea ca un ținut al dușmanului, ocupat de păgînii mongoli și de schismaticii ortodocși, împotriva cărora trebuia să te aperi și să acționezi operativ atît la Carpați cît și la Vistula „prin șanțuri sau ziduri sau alte construcții artificiale sau arhitectonice" *(fossatis vel et muris seu aliis edificiis aut artificiis)* [2]. Astfel și pentru activi-

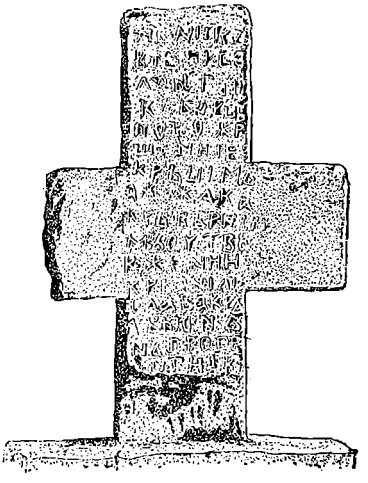

Crucea Nerla, semn de poziție pentru navigația corăbiilor (după *Geschichte der Kultur der alten Rus*, Berlin 1959, vol. 1, p. 272).

[1] *Hrisoavele din Novgorod și Pskov*, nr. 30, p. 57
[2] *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ukrainae illustrantia*, vol. I, p. 27

tate misionară și pentru tratative de politică bisericească care au rămas firește fără rezultat, au fost introduși în joc ordinul dominicanilor și franciscanilor. Strădaniile de unificare în Suzdal ale dominicanului Hiacit au dat greș. Invitația din 1248 către Alexandru Nevski ca nu numai să asculte de papă, ci să și colaboreze cu ordinul leton, a rămas fără răspuns. Nu se știe sigur dacă lui Alexandru i s-au mai făcut propuneri de unire în 1251 sau 1252. Totuși în 1253 Rusia s-a văzut primejdios încercuită. În acest an, Daniel și Mindagaus au fost încoronați de papă ca regi în Galiția și Lituania. În același timp rușii au fost desemnați *complices* ai mongolilor și au fost emise indulgențe papale pentru o cruciadă împotriva ambelor popoare. În același an, germanii din ținuturile letone și lituane au năvălit înspre Pskov și Novgorod, însă au fost respinși. În 1256 suedezii au înaintat spre Novgorod peste Narva, un loc însemnat pentru comerțul cu Lübeck, au fost însă din nou respinși de Alexandru Nevski. Pacea cu germanii s-a încheiat de-abia în 1262. Sub presiunea mongolilor, Daniel din Galiția a trebuit totuși să abandoneze Uniunea și după uciderea lui Mindagaus principii lituani au rămas tot păgîni. Cu toate acestea scaunul papal a fost în măsură să obțină succese tocmai aici. Principele șamaiților Tautvila, dușmanul înverșunat al lui Mindagaus, a primit botezul după ritul catolic în 1248 la Riga. Daniel din Galiția era cumnatul lui. Astfel Lituania a devenit cel mai însemnat avanpost al Uniunii împotriva nord-vestului Rusiei. Marele principat al Lituaniei, păgîn și sub Gedimin (mort în 1341) și sub urmașii lui, a rămas însă tolerant cu confesiunile. El a jucat cu numeroasa-i populație ortodoxă rolul unui „factor de reunire a pămîntului rusesc" *(sobiratel ruskih zemlei)* ca și marele principat al Moscovei.

Nu numai Roma, ci și patriarhia din Constantinopol au recunoscut prea bine importanța

Lituaniei între fronturile catolic și ortodox. In jurul anului 1316 patriarhia a consimțit la înființarea unei mitropolii lituaniene la Novgorodok, care însă n-a durat multă vreme. După ce mitropolitul rus de la Kiev, purtînd titlul de mitropolit al Kiev-ului și al întregii Rusii, și-a mutat în sfîrșit sediul la Vladimir și în primul pătrar al secolului al XIV-lea la Moscova urmașii lui Gedimin au făcut sforțări pentru o mitropolie proprie cu sediul la Kiev. Au și avut succes, dar a fost trecător. În aceste dispute politice, Novgorodul a luat în mod firesc o poziție specială. De fapt orașul n-a fost niciodată cucerit de lituanieni, dar a ajuns în mare măsură sub dependența lor. De acum în „gorodice" nu mai întîlnim principi din Suzdal ci, din ce în ce mai des, numai principi lituanieni. Arhiepiscopul Novgorodului se găsea într-o situație deosebit de critică de cînd vechea reședință a mitropolitului fusese strămutată de la Kiev în Rusia centrală și pe deasupra izbucniseră și conflicte pentru succesiunea la scaunul de mitropolit.

La sfîrșitul secolului al XIV-lea s-au produs evenimente care au schimbat înfățișarea politică și culturală a Europei de răsărit. În 1380 marele principe Dimitrie al Moscovei a învins, pentru prima oară după invazia mongolilor, o armată tătară, în bătălia de la Culicovo pe Don (de aceea i s-a atribuit porecla Dimitrie „Donskoi"). De fapt Rusia și Moscova au fost de multe ori greu încercate de tătari, dar acum marele principe al Moscovei apărea în fața Apusului, mai ales în fața Poloniei și a marelui principat al Lituaniei, ca putere independentă, cu prestigiu politic și confesional. Fără îndoială, de acest prestigiu e legat, în 1386, botezul catolic al marelui principe de Lituania, Jogailas (Jagello), și căsătoria lui cu Hedviga de Polonia (Jadviga). Prin aceasta, marele principe al Lituaniei devenea în același timp rege al Poloniei. Dacă adevărata unire între coroana Poloniei și marele principat al Lituaniei s-a

perfectat de-abia în 1569 la Lublin, era limpede că trecerea la catolicism a lui Jagello schimbase radical situația politică în Europa de Răsărit. Atîta timp cît conducătorii lituanieni erau păgîni, ei putuseră să fie toleranți față de toate confesiunile religioase și marele principat putuse să exercite o puternică forță de atracție, mai ales asupra acelor slavi de răsărit ortodocși care vroiau să trăiască politic la distanță față de Moscova, ca cei din Novgorod și Pskov. Acum, întrucît conducătorii polono-lituanieni erau angajați confesional, puteau să conteze pe o rezistență crescîndă din partea slavilor de răsărit.

Căsătoria politică din 1386 a fost un succes strălucit al diplomației Romei. Curia nu mai putea să folosească pentru planurile ei acea zonă de presiune politic-religioasă din Lituania mereu mai slăbită printre altele și deoarece patriarhul grec din Constantinopol și mitropolitul întregii Rusii din Kiev cu reședința la Moscova cîștigau în acest ținut o influență politic-bisericească hotărîtoare, chiar dacă ocazional erau rivali între ei. Dar, din punct de vedere al curiei, se obținuse și o victorie asupra ordinului german și se stăvilise simțitor extinderea puterii lui în Europa de răsărit, căci îi era interzis să ducă război împotriva unui alt popor creștin. Paragraful pe care Jagello a trebuit să-l semneze în 1385 în tratatul de la Crevo stipula că : „va trebui să anexeze mereu coroanei regatului polonez pămînturile lui din Lituania și Rusia" *(Terras suas Litvaniae et Russiae coronae regni Poloniae perpetuo applicare)*. Ordinul a simțit, încă din bătălia de la Grunwald-Tannenberg din 1410, puterea unită a noului stat care se întindea de la Marea Baltică pînă la Marea Neagră. El nu și-a mai putut reveni din această înfrîngere. Cronica din Novgorod relatează destul de complet despre zdrobirea vechiului dușman. Ea menționează alături de Jagello și pe vărul acestuia Witautas *(Vitovt)*,

dușman înverșunat al orientării proapusene a lui Jagello, în care nu numai Novgorodul, ci și alți ruși ortodocși își puseseră mari speranțe politice. Un fragment din cronica anului 1399 arată limpede cît de dezamăgite au fost ulterior aceste cercuri : „Principele Vitovt a fost înainte creștin și numele lui era Alexandru și el s-a lepădat de credința ortodoxă și de creștinătate, și-a luat credința catolică și a schimbat sfînta biserică într-un loc de slujbă păgînă. Și gîndea în felul următor : vreau să țintuiesc în lanțuri țara rusească cu Novgorod și Pskov [1]". În spatele acestor cuvinte amare ale cronicarului din Novgorod se află următoarele evenimente : în anul 1385, sub arhiepiscopul Alexe, într-o „vece" furtunoasă, cei din Novgorod s-au despărțit de marele principe al Moscovei Dmitrie Donskoi, învingătorul tătarilor și de mitropolia acestuia. Dimitrie Donskoi, care după victoria lui asupra tătarilor confirmase Novgorodului vechile sale libertăți, a fost nevoit să intervină energic. În iarna 1386/1387 a întreprins o expediție cumplită împotriva orașului. Șesul din jurul Novgorodului, ca și mari întinderi ale imperiului său au fost pustiite. Mulți oameni, bărbați, femei și copii, au fost uciși prin sabie sau au murit de ger, căruia îi cădeau pradă după ce li se jefuise îmbrăcămintea. Novgorodul a fost silit să încheie pacea „cum era înainte" [2]. Dar atît felul de a acționa al marelui principe, cît și tratatul, depășeau ceea ce fusese obișnuit pînă atunci. Acțiunea a fost o adevărată campanie de pedepsire, un model pentru expedițiile războinice de mai tîrziu ale lui Ivan al III-lea și al IV-lea împotriva Novgorodului. Pe deasupra, Dmitrie și-a trimis guvernatorii (*namestniki*) și incasatorii de impozite (*cernoborți*) în orașul și în imperiul Sfintei Sofia. Tributul se ridica la 8000 de ruble. Poziția guvernato-

[1] *Prima cronică din Novgorod*, p. 395
[2] Ibid., p. 380

rului a devenit curînd mai puternică decît a principelui pe care ulterior novgorodenii şi l-au adus deseori din Lituania.

Novgorodenii au încercat să păstreze pe cît posibil, cel puţin în domeniul bisericesc, ceea ce nu puteau obţine pe tărîm politic. În anul 1391, cînd cei din Novgorod şi Pskov au dus tratative pentru aşa-zisa pace de la Niebuhr cu oraşele hanseatice, arhiepiscopul Ioan l-a primit pe mitropolitul Moscovei, Ciprian (1390—1406), cu toate onorurile cuvenite, însă în ciuda tratativelor îndelungate, oraşul nu s-a supus jurisdicţiei mitropolitului Moscovei. Cînd mitropolitul a vrut să-i prevină pe novgorodeni în catedrala Sf. Sofia, ei şi-au astupat urechile ca să nu fie nevoiţi să-l audă. Aşa că a trebuit să se întoarcă la Moscova fără rezultat. „Dar a rămas cu mînie mare asupra Novgorodului“ [1]. Excomunicarea pronunţată de Ciprian împotriva oraşului a fost confirmată de patriarh cu un an mai tîrziu, după ce în prealabil cei din Novgorod ameninţaseră cu trecerea lor la credinţa catolică. Dar au căzut victimă speculaţiilor lor politice neizbutite. Vitautas, pe al cărui sprijin contaseră, a reuşit să se înţeleagă cu Moscova. Novgorodului nu i-a mai rămas decît să facă acelaşi lucru. Libertatea Novgorodului *(volnost)* a fost îngrădită pas cu pas de marii principi ai Moscovei. Tratatul încheiat în 1456 între republică şi marele principe Vasile al II-lea, prevedea o serie de acorduri, în care Novgorodul vedea prima ştirbire primejdioasă a libertăţilor lui. Se spune lapidar : „Nu vor fi tratate încheiate cu vece“ [2]. Adică tratatele, mai ales cu străinătatea, să nu mai fie pe viitor ratificate de vece, ci să fie valabile doar atunci cînd vor purta sigiliul marelui principe. Prin aceasta, străvechea adunare populară cu rădăcini în începuturile istoriei triburilor slave de răsărit, vecea care din punct

[1] Ibid., p. 385

[2] *Hrisoavele din Novgorod şi Pskov*, Nr. 23, p. 42

de vedere al dreptului de stat constituia baza suveranității Novgorodului, era deposedată de putere. O semnificație asemănătoare o avea instituirea unui consiliu de judecată pentru rezolvarea eventualelor conflicte între novgorodeni și supușii marelui principe. Aceste conflicte erau judecate pînă acum de tribunalele orașului, tribunale constituind de asemeni o expresie a suveranității Novgorodului. Acum se instituia o judecată cu participarea „ambelor părți", adică a novgorodenilor și a boierilor din Moscova, judecată care trebuia să se instaleze în gorodice, reședința principelui. Tocmai în această prevedere a tratatului din 1456, se vădește anularea actului din 1136, anulare concepută treptat și cu prudență. E ușor de înțeles că în 1460, cînd Vasile al II-lea a vizitat orașul cu fiii săi ca să primească jurămîntul de credință, novgorodenii au cerut într-o vece, în fața catedralei Sfînta Sofia, uciderea marelui principe și a fiilor săi. Doar cu mare greutate arhiepiscopul a izbutit să readucă la rațiune pe cei întărîtați. Cuvintele pe care le-a strigat cetățenilor furioși sună profetic: „Dacă Ivan, fiul cel mare al principelui, aude ticăloșia voastră, o să pornească împotriva noastră și o să ne treacă toată țara prin foc și sabie"[1]. În tratatul din 1456 se menționează și cedarea posesiunilor Novgorodului aflate în principatul Rostov și la Marea Albă *(Beloozero)*.

În aceste împrejurări ce amenințau existența materială a republicii și libertatea ei, cercurile conducătoare ale orașului s-au orientat spre Lituania. Aceste cercuri au dus în anii 1470 și 1471 tratative cu regele polonez și marele principe lituanian Cazimir al IV-lea. Acum s-a produs intervenția armată a marelui principe moscovit Ivan al III-lea (1462—1505). În urma a peste un secol de lupte grele pentru „unirea pămîntului rusesc" și după subju-

[1] Bernadskii, *Novgorod și țara Novgorodului*, p. 260

garea aproape a tuturor prinților ruși locali, rămăsese numai republica orășenească de pe Volhov care i se împotrivea conducătorului moscovit. Celor care plănuiau o Mare Rusie, separatismul celor din Novgorod li se părea încă de multă vreme dubios. Într-o sursă contemporană se spune : „Acești novgorodeni au fost multă vreme creștini, dar pînă la urmă au apucat să cadă pradă Romei. Marele principe Ivan a pornit împotriva lor nu ca împotriva unor creștini, ci ca împotriva unor străini și apostați" [1].

După ce în 1471 se ajunsese la scene furtunoase în vece între susținătorii orientării prolituaniene și susținătorii orientării pro-moscovite, scene în care un rol important l-a jucat problema confesională, novgorodenii au pus pe picioare o armată de 30—40 000 de oameni, care a fost învinsă la Șelon de 4—5 000 de luptători moscoviți. Conducătorii orășenilor răzvrătiți au fost executați. În orașul încercuit vecea a trebuit să se predea marelui principe. Mîndrul Novgorod s-a supus printr-un tratat încheiat în august 1471. Acum se denumea „moștenire din strămoși" *(votcina)* a marilor principi și a reziliat toate contractele cu regele polonez și marele principe de Lituania. Funcția arhiepiscopului *(vladicestvo)* care, după cum am văzut, era esența libertății și independenței Novgorodului, urma să fie încă ocupată prin votul novgorodenilor, așa cum fusese obiceiul din bătrîni, și nu prin desemnarea de către Moscova. Dealtfel tratatul de pace cu Ivan a mai rămas deocamdată în mare parte pe vechile și tradiționalele căi.

Dar Ivan a rămas în expectativă. A dat dovadă de virtutea firilor politice și a știut să aștepte. Timpul de așteptare l-a folosit cu măiestrie. Pe de o parte se ferea de „viclenia și șiretenia" diplomatică a novgorodenilor, care de fapt îi recunoșteau titlul de stăpînitor *(go-*

59

[1] *Cronica patriarhilor* (PSRL XII), p. 132

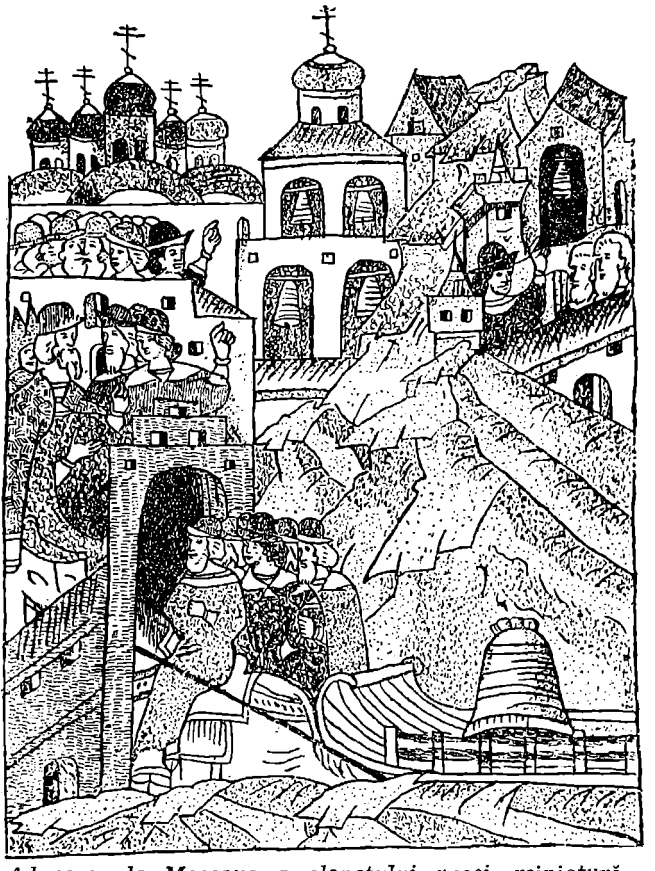

Aducerea la Moscova a clopotului vecei, miniatură (după : O.I. Podobedova, *Miniatury russkich istoriceskich rukopisej*, Moscova 1965, p. 300)

sudar), dar în același timp tratau cu Cazimir și germanii din Letonia, iar pe de altă parte se folosea de contradicțiile de clasă din Novgorod. „Oamenii negri" *(cernîie liudi)*, adică pătura meseriașilor, micilor negustori, a precupeților, a micilor proprietari de pămînt, a docherilor, preoților și diaconilor de străzi s-au unit cu reprezentanți ai orientării pro-moscovite din rîndul negustorilor și boierimii. Sub

presiunea masivă a partidei lituaniene, s-au adresat lui Ivan al III-lea, cerîndu-i ajutor. În 1475, marele principe a apărut în „moștenirea lui strămoșească din Novgorod pentru judecată și împărțirea dreptății". El și-a asigurat simpatia „negrilor" și a altor cercuri și a azvîrlit pe potrivnicii lor în închisori moscovite. În toate măsurile pe care le lua Ivan al III-lea era însă deplin conștient de complexitatea problemei Novgorodului și a componentelor ei cultural politice. La sfîrșitul anului 1477 „stăpînitorul" *(gosudar)* a pornit cu forțe puternice împotriva „Domnului, *(gospodin)* Mare Novgorod". În ianuarie 1478, Novgorodul s-a supus definitiv celui mai puternic. Arhiepiscopul, de fapt stăpînul vechii republici, a dispărut într-o mînăstire din Moscova. În locul funcționarilor superiori aleși de vece, orașul și țara Sfintei Sofia erau administrate acum de guvernator în numele marelui principe. Simbolul independenței Novgorodului, clopotul vecei din curtea lui Iaroslav, a fost dus la Moscova. După aceasta a urmat o ciudată desfacere a unor străvechi tradiții. În timp ce „Lituanienii" vroiau să-i ofere ca reședință marelui principe o clădire în cartierul Sfintei Sofia, pe baza străvechilor „libertăți", tradiționaliștii i-au oferit tot atît de străvechea curte a lui Iaroslav. Contractul l-au semnat nu numai posadnicul și conducătorii „obștilor de o mie" ci și vlădica și reprezentanții sectoarelor. Ceremonia festivă a sărutării crucii *(crestocelovanie)*, care era respectată la încheierea tuturor tratativelor, chiar cînd era vorba de parteneri din Apus, a avut loc în curtea arhiepiscopului, la reședința stăpînului Novgorodului, care de fapt nu mai avea nici o putere. Cînd și ținuturile colonizate de Novgorod, atribuite sectoarelor pînă la Oceanul Înghețat, în regiunea Dvinei de Nord și pînă în Uralul de Miază-Noapte, cu toate pogostele și orașele anexă, au pecetluit tratatul prin sărutarea crucii, libertatea Novgorodului *(volnost)* încetă să existe.

6. *SFÎRŞITUL MARELUI NOVGOROD ŞI AL ÎMPĂRĂŢIEI SFINTEI SOFIA*

Nimicirea oraşului şi împărţirea imperiului de către Ivan al IV-lea cel Groaznic, în 1570 şi 1571 — Novgorodul în lumina de crepuscul a Istoriei universale — Petru I şi războiul nordic — Urmaşul Novgorodului: Sf. Petrograd.

Cu toată pierderea libertăţii, oraşul a rămas, mai ales prin funcţia arhiepiscopului, un factor politic inestimabil în interiorul ţării ruse. Pe deasupra, lichidarea definitivă a Novgorodului a fost fundamentată pe concepţia generală a lui Ivan al IV-lea cel Groaznic asupra unui stat nu numai centralizat, dar şi absolutist. Sub pretextul că cei din Novgorod şi Pskov ar fi plănuit o „mare trădare" *(izmena velikaia)* şi ar fi vroit să predea ţinutul lor regelui Poloniei, oraşul a fost cucerit şi nefericiţii lui locuitori au fost supuşi de *opricinic* unor torturi cumplite, care au avut loc în prezenţa ţarului. Ivan a urmărit şi ucis sistematic, în primul rînd preoţimea de toate gradele. Pe baza amintitei aşa-zise „mari trădări" plănuite, arhiepiscopul a fost luat prizonier şi îndepărtat într-o mînăstire unde a murit, probabil în urma torturilor la care a fost supus. Furia cumplită a groaznicului ţar s-a potolit de-abia la Pskov. Cruzimea lui Ivan al IV-lea nu constituie în nici un fel o trăsătură specifică a lui sau a politicii sale, ci este o caracteristică generală a conducătorilor absolutişti şi a războaielor feudale pe care le-au dus. Trăsătura aceasta o găsim la multe capete încoronate, contemporane ţarului rus, ca Henric al VIII-lea şi Maria ai Angliei sau Filip al III-lea al Spaniei. Să amintim că nu numai Ivan al IV-lea a exterminat familii întregi de prinţi şi boieri pentru a-şi atinge planurile de perspectivă, dar şi Războiul Rozelor din Anglia în secolul al XV-lea a nimicit aproape întreaga nobilime a ţării. Şi subjugarea Ţărilor de Jos de către Filip al II-lea arată ace-

laşi tablou al barbariei şi lipsei de omenie. În legătură cu aceasta menţionăm că porecla „cel groaznic“ *(groznîi)* nu e nicidecum un semnalment psihologic, ci un epitet de stăpîn, căruia i-ar corespunde cel mai bine „cel sever“.

După ce „Măria Sa Marele Novgorod“ a fost înjosit şi pustiit, ţarul a împărţit imperiul Sfintei Sofia în două părţi, în acelaşi fel cum a făcut cu imensu-i imperiu. Două cincimi *(piatine)* din Novgorod au fost incluse în 1571 Opricininei, adică acelei părţi din ţară ce se afla sub conducerea nemijlocită a ţarului. Ei îi aparţinea Obonesskaia Piatina, care se întindea de la Volhov pînă la Marea Albă. Acolo, din anii 1550, se dezvoltase puternic comerţul prin Colmoguri cu îndepărtata Anglie, comerţ atît de însemnat pentru Ivan al IV-lea, însă destul de păgubitor pentru Novgorod. Tot aici a fost întemeiat în 1584 portul Arhangelsk. A doua „piatină“ asigură legătura între Marea Albă, Moscova şi drumurile străvechi spre Uralul de Nord. Şi în Novgorod, ca şi în numeroase alte oraşe ruseşti, graniţa trecea prin mijlocul oraşului de-a lungul Volhovului între Opricinina şi vechiul regat „Semstscina“, astfel cartierul comercial aparţinea în mod semnificativ Opricininei.

În marile confruntări războinice ale epocii următoare, războiul aşa-numit leton, purtat de Ivan cel Groaznic (1558—1582) şi războiul nordic dus de Petru I (1700—1721), Novgorodul nu a mai jucat nici un rol. În secolul al XVII-lea oraşul a fost chiar cucerit de suedezi. Între marile puteri apărute în Europa de Nord şi de Răsărit, un stat suveran al Novgorodului ar fi fost o absurditate istorică. Dacă ne amintim de lupta de secole între Novgorod şi suedezi, apare ca foarte simbolic faptul că la 16 (27) mai 1703 Petru cel Mare a început construirea unei noi fortăreţe în mijlocul deltei Nevei, în locul fortăreţei suedeze Nyenschanz, fortă-

 reaţă denumită la început Schlotburg. La 29

iunie 1703, mitropolitul Novgorodului a așezat în mijlocul fortăreței în construcție piatra fundamentală a bisericii Sf. Petru și Pavel. Pe una din porțile cetății a fost ridicată o statuie în lemn a apostolului, în mărime naturală și cu două chei în mînă. Noul oraș s-a numit Sf. Petrograd, atît după apostol cît și după țar. În anul 1712 a început construirea mînăstirii Alexandru Nevski. În același timp a fost trasată de-a curmezișul pădurii și mlaștinii o șosea largă, care lega mînăstirea de amiralitatea de pe Neva : Nevski Prospect de mai tîrziu. La sfîrșitul lui august 1724, cu puține luni înaintea morții sale, Petru a strămutat în mînăstirea închinată lui rămășițele învingătorului din 1240 al suedezilor, într-un sicriu de argint și aur. Așa s-a ridicat în ținutul piatinei Vatlandice de odinioară a „Măriei Sale Marelui Novgorod", la una din cele mai vulnerabile și aprig disputate granițe, noua capitală a imperiului rus, simbol al biruinței Rusiei asupra vechilor dușmani ai Novgorodului și ai Rusiei de Nord. Orașul și împărăția Sfintei Sofia își predaseră definitiv menirea și tradiția istorică imperiului țarist rus. Novgorod, fereastra de Apus a Rusiei în Evul Mediu, se stingea în lumina de asfințit a Istoriei. Odată cu întemeierea și cu uimitor de rapida ridicare pentru contemporani a Sf. Petrograd se încheie istoria Novgorodului. Sfîntul Petrograd, așa cum scria trimisul Franței, era : „marea fereastră din Nord, deschisă de curînd, prin care Rusia privea spre Europa".

II. TOPOGRAFIA, ADMINISTRAȚIA ȘI SISTEMUL DE GUVERNARE AL MARELUI NOVGOROD. MÎNĂSTIRILE

1. *TOPOGRAFIA MARELUI NOVGOROD*

Cartierul Sofiei și Cartierul comercial — Kremlinul sau Detinețul — Casa Sfintei Sofia — Sectoare și străzi din cartierul Sfintei Sofia — Șosele — Podul Mare — Patronajul lor religios, simbolistica și istoria lor social-politică.

Ca multe orașe vechi ale Europei, și Novgorodul forma o unitate organic dezvoltată (vezi planul de la p. 66). Planul orașului oglindește toate fazele istoriei sale bogate în momente dramatice.

Novgorodul era împărțit în două de apa Volhovului. Jumătatea de pe malul stîng apusean al Volhovului a fost denumită cartierul Sofiei, iar jumătatea de pe malul drept răsăritean a fost denumită cartierul comercial. Nucleul părții Sofiei *(Sofiiskaia storona)* îl forma Kremlinul sau Detinețul, deci burgul sau citadela. Aici se afla, chiar din epoca dinaintea creștinării, centrul administrativ și de guvernare. În epoca mai veche, Detinețul era apărat de o îngrăditură de pari. Însăși denumirea derivă de la cuvîntul rus *deti,* care în acest context poate să însemne atît slujitorii principelui sau garnizoanele citadelei, cît și copiii care căutau acolo ocrotire.

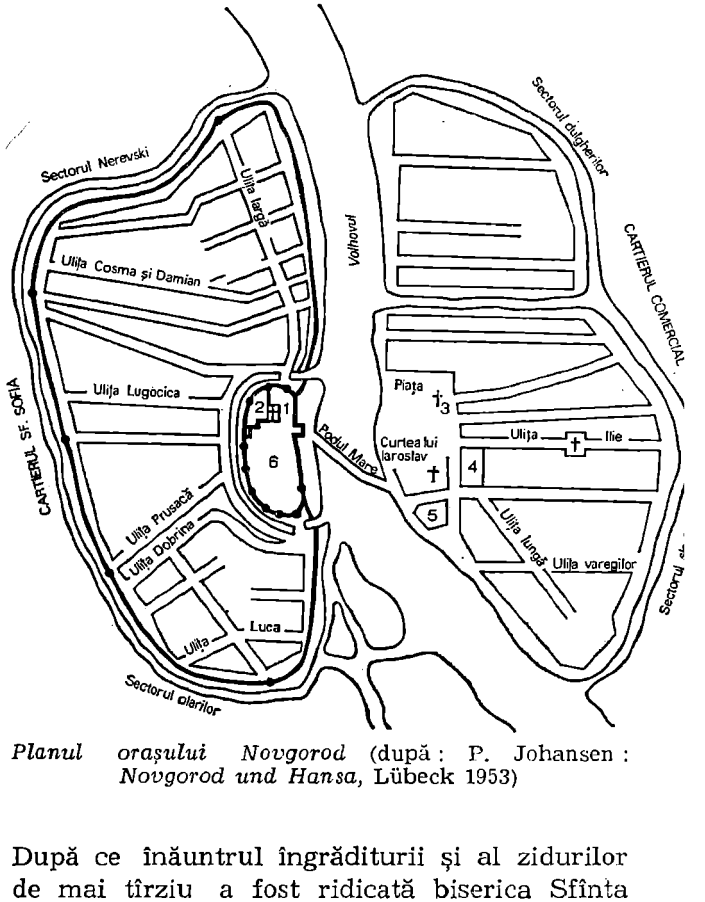

Planul orașului Novgorod (după: P. Johansen: *Novgorod und Hansa*, Lübeck 1953)

După ce înăuntrul îngrăditurii și al zidurilor de mai tîrziu a fost ridicată biserica Sfînta Sofia, novgorodenii au denumit întregul mal al rîului cu numele ei. Alături de ea s-a păstrat încă multă vreme denumirea *detineț*. În mijlocul Kremlinului era catedrala și casa „Sfintei Sofia a înțelepciunii Domnului" *(Dom sviatoi Sofii Premudrosti Bojiei)*. Cele mai vechi fundații care s-au păstrat sînt de pe vremea episcopului Nichita, care a murit în 1108. Întrucît însă după jurisdicția ecleziastică bizantină unui episcop trebuia să i se

pună la dispoziție lîngă catedrală clădirile corespunzătoare pentru administrație și suita lui, desigur trebuie să fi existat asemenea clădiri mai tîrziu, pe timpul lui Luca Șidiata. Și această cea dintîi casă a Sfintei Sofia trebuie să fi fost construită din lemn, la fel cu catedrala Sfînta Sofia și cu celelalte clădiri ale orașului. De-a lungul secolelor, din aceste începuturi a luat naștere un întreg complex de clădiri. Această rîvnă constructivă și-a atins apogeul sub vlădica Eftimie *(Euthymius)* care, printre altele, a dispus, în 1433, construirea unui palat *(polata)* la care „au lucrat alături de meșterii din Novgorod, meșteri germani de peste mare“ [1]. Astfel a apărut în partea de nord a Kremlinului, în jurul catedralei, o citadelă episcopală ale cărei clădiri erau corespunzătoare puterii politice și spirituale a acestei instituții în țara Sfintei Sofia. În jurul curții episcopale *(vladicinîi dvoreț)* s-au stabilit încă de curînd meșteșugarii și slujitorii ei, astfel : zugravii de icoane *(iconopiscîi)*, paharnicii *(ciașniki)*, bucătarii *(povara)*, bragagii de cvas și mied *(cvasnichi, medovara)*, grăjdarii și supraveghetorii *(coniușenîie, iazelnicie)*, administratori *(cliucinichi)* și mulți alții. Înalții prelați bisericești, în frunte cu ierodiaconul, locuiau înăuntrul curții. În pivnițele „casei Sfintei Sofia“ se găsea din vechime închisoarea *(tiurma)* tribunalului episcopal. După cum spunea vechiul proverb din Novgorod „unde e Sfînta Sofia acolo e Novgorodul“ *(gde sviataia Sofeia, i tu i Novgorod)*, fiecare cetățean cunoaște localitatea și clădirile în care, cum s-ar spune, „locuia“ Sfînta Sofia. Dincolo de zidurile Kremlinului, pînă la zidurile orașului, care se întindeau chiar și pe malurile Volhovului, se aflau ulițele. În ulița prusacilor *(pruscaia uliția)* și în ulița es-

[1] *Cronica patriarhilor* (PSRL XII) pag. 19.

tonilor *(Ciudineva)* locuiau boieri şi negustori bogaţi. Uliţa prusacilor ducea printr-o poartă a oraşului către şoseaua spre Pskov şi Riga. Probabil că în uliţa prusacilor locuiau negustori care făceau negoţ cu prusacii şi în uliţa estonilor din cei care făceau negoţ cu estonii. Locuitorii acestei uliţi, prusacii *(prusi)*, sînt menţionaţi încă din 1215 în cronica oraşului ca oameni răzvrătiţi şi înfumuraţi. Cu prusacii se făcea comerţ încă din vechime, li se oferea mai ales rîvnitul chihlimbar. Paralel cu uliţa prusacilor era aşezată uliţa Dobrinia *(Dobrînia uliţa)* care era denumită fie după unchiul lui Vladimir, fie după un posadnic din veacul al XII-lea. În prelungirea spre Kremlin a acestei uliţe se afla „uliţa episcopului" *(piscuplia uliţa)* care, în vremurile mai vechi, ducea spre catedrala de lemn a Sfintei Sofia. Aici locuia în veacul al XII-lea un negustor bogat pe nume Sadko, care în 1165 a dăruit străzii sale o biserică din piatră, biserică închinată memoriei primilor martiri ai Rusiei, Boris şi Gleb. Sadko cel menţionat în cronica oraşului pentru ctitoria lui nu e probabil alt Sadko decît cel cîntat cu măreţie în bîlină, cîntecul epic din Novgorod. Interesant e numele uliţei care urma după Dobrinia : era numită Volos după numele vechiului zeu slav ocrotitor al vitelor.

Întregul sector de la Sud de uliţa prusacilor era locuit de olari, care i-au dat şi numele „Gonciardi" *(Gonciarki koneţ)*. Acestui sector îi aparţineau probabil şi satele în care se practica olăria în stilul muncii la domiciliu. În una din legendele despre creştinarea vechiului Novgorod se povesteşte de locuitorul unui asemenea sat, care a vrut să-şi ducă în zori oalele la oraş : El a găsit pe malul Volhovului statuia lui Perun aruncată de valuri la mal, o împinse înapoi în rîu şi spuse : „Te-ai îmbuibat şi ai băut cît ai putut, micule Perun, acum

șterge-o pe ape !“ [1]. Olăria e străveche și sectorul olarilor din Novgorod cu străzile ce-i aparțineau trebuie să fi avut și el o vechime respectabilă. Probabil că acest meșteșug era strîns legat de cultul lui Perun, atît prin latura lui tehnică, arderea argilei, cît și prin produsele lui : figurine de argilă ale vechilor zei slavi.

În partea de nord a sectorului sfintei Sofia se afla așezată strada Cosma și Damian *(Cuzmademianaia uliția)*, denumită așa după doi sfinți greci. Din ea cotea uliția Robilor *(Holopia uliția)*. În fiecare din cele două străzi se afla o biserică închinată sfinților Cosma și Damian. Amîndoi ne sînt cunoscuți din secolul al XIV-lea. Cosma și Damian erau patronii meșteșugului fierăritului. În secolul al XIV-lea novgorodenii și-au ales drept arhiepiscop pe „Grigorie pelerinul“ *(Kalika)*, preotul bisericii Cosma și Damian din uliția Robilor. Acest prelat a devenit renumit în istoria orașului ca politician, diplomat, scriitor, teolog și constructor, sub numele de Vasile. El a refăcut din piatră vechea lui bisericuță parohială din uliția Robilor și a reclădit de asemeni biserica lui Cosma și Damian din aceeași uliță. Încă din scaunul arhiepiscopal avea renumele de ocrotitor al uniunii fierarilor.

Uliția paralelă la nord cu uliția Estonilor era uliția „Liudgoscia“. Așa numita „Cruce din Ierusalim“ din tezaurul Domului din Hildesheim poartă inscripția : „Doamne ajută-i robului tău Ilie care a dobîndit această cruce“ *(Stiajavși crest sii)* în acest eon și în viața viitoare, tu sprijinitorul tuturor creștinilor Liudgosciani *(liugosonom pomoșcinice vsem chrstianom. amin)*. Fără să putem intra aici în amănunte asupra acestei relicve de cruce, trebuie să spunem doar că e cu putință ca posesorul ei să fi fost arhiepiscopul Ilie Ion, care i-a binecuvîntat pe giuvaergii de pe

[1] *Prima cronică din Novgorod*, p. 160

uliţa amintită. Produsele meşterilor argintari din Novgorod erau cunoscute în toată Europa.

În afara şoselei amintite, spre Pskov, altele două duceau înspre apus spre Narva şi Vatlanda ca şi spre miază-noapte în direcţia Careliei. Pe ele armata din Novgorod părăsea oraşul, ca să apere republica orăşenească şi imperiul împotriva germanilor, danezilor, suedezilor şi letonilor.

Convieţuirea în uliţa prusacilor a meşteşugarilor alături de boieri era departe de a fi o „idilă sociologică". Ea era marcată de adînci contradicţii sociale. Cronica oraşului relatează despre ciocniri sîngeroase între locuitorii străzilor Cosma şi Damian, ai uliţii Estonilor şi ai uliţei Liudgoscia, ciocniri care în cele din urmă au ajuns să se desfăşoare pe podul de peste Volhov.

În partea Sfintei Sofia, oraşul era împărţit în trei sectoare. În afară de menţionatul sector al olarilor, care era denumit şi sectorul lumii *(Liudin koneţ),* la picioarele Kremlinului sau Detineţului se aflau sectorul suburbiei *(Zagorodski koneţ)* şi sectorul Nerevski. Acesta din urmă era situat la Nord de Detineţ, pe o înălţime naturală, într-un triunghi format de

Episcopul şi principele din Novgorod pornesc împotriva vracilor miniatură din cronica Radziwill (după : *Povest, vremmenych let,* Moscova-Leningrad 1950, vol. 1, p. 129)

Volhov și rîul Gsen. Nerevski făcea parte din așezările cele mai vechi, datînd probabil din secolul al IX-lea.

O „uliță largă" *(velikaia ulița)* ducea mai tîrziu spre șoseaua Careliei. Poate că aici se aflau încă din vechime fortificații de lemn. Cartierul Sfintei Sofia era legat cu orașul comercial de peste drum *(Torgovaia storona)* prin Podul Mare *(velikii most)*. În cronica orașului e menționat pentru prima oară în 1133, cînd a fost renovat. E însă mult mai vechi. Încă din cele mai vechi timpuri ale culturii umane, podurile au fost puse sub scutul bisericii, din cauza importanței lor comerciale și de circulație. Întotdeauna au stat sub patronajul unei renumite zeități fluviale. În imaginația folclorică, care a dăinuit îndelung și în ținutul Novgorodului, Volhovul era prezentat ca vrăjitor (Volhow) și de el era legat Perun, în chip de crocodil (în loc de șarpe sau balaur). Probabil că și sanctuarul păgîn din Kremlin era lăcașul renumitului patronat, adică al administrației și clerului. Lucrurile s-au menținut astfel și după creștinare. Construcția și întreținerea Podului Mare i-au revenit episcopului, fiindcă podul forma o parte a fortăreței Kremlinului, în timp ce majoritatea celorlalte poduri depindeau de obște. Construcția propriu-zisă era obligația străzilor învecinate *(uliți mostili)*. Drepturile și îndatoririle constructorilor de poduri erau precis reglementate încă din vechiul drept rus *(ruscaia pravda)*, într-un „statut al podurilor" *(Ustav o mosteh)*. Ca și în piața vecei despre care vom vorbi de îndată, pe Podul Mare s-au desfășurat nunumeroase scene strîns împletite cu istoria Novgorodului. Pe acest pod, în 1071, episcopul a ieșit împotriva „vrăjitorului" care instigase pe locuitorii Novgorodului cu promisiunea : „Trebuie să trec Volhovul în fața întregului popor" [1] ; prin care făcea neîndoielnic aluzie

[1] *Prima cronică din Novgorod*, p. 196

la patronajul păgîn al Volhovului asupra podului. De pe pod, novgorodenii aruncau persoanele indezirabile printre care şi primari ai oraşului, sau eretici alungaţi din biserică, precum diaconul Carp şi ciracii lui. Pe pod s-au înfruntat de nenumărate ori cei de pe amîndouă malurile Volhovului, din duşmănie, cum profeţise Perun ca patron păgîn al podului cînd a fost alungat de ei şi declarat diavol. În acest fel se ciocneau contradicţii nu numai politice, dar şi sociale, împletite cu ele. „Întreg oraşul a fost înfricoşat şi înspăimîntat, o parte se împotrivea celeilalte şi era mare revoltă în oraş" se spune de mai multe ori în cronică. Nu rareori una din părţi începea să distrugă podul. Atunci intervenea arhiepiscopul care ieşea de pe porţile Kremlinului împreună cu întreaga lui suită ca să despartă pe potrivnici şi să apere podul.

După pustiirea Novgorodului în 1571, Ivan al IV-lea cel Groaznic a trimis doi opriciniki în oraşul aproape pustiu. El trebuia să includă cartierul comercial în Opricinina, din care pricină a primit şi denumirea oficială de cartierul Opricininei *(Opricinaia storona)*. Prin aceasta Volhovul a ajuns rîu de hotar. Cartierul Sofiei a rămas mai departe în posesia imperiului. De aceea i se mai spunea şi „cartierul imperiului" *(zemskaia storona)*. Pentru vechiul şi mult cinstitul pod mare, pare o parodie cînd opricinikii „au interzis orice comerţ negustorilor de rachiu *(vinciki)*; au instalat pe podul cel mare o gheretă de pază *(storojnia)* şi zăbrele *(reşotki)* şi arestează orice negustor de rachiu sau beţiv cu o sticlă la el; şi nu îl biciuiesc cu harapnicul pe podul cel mare, ci îl aruncă în apă" [1].

[1] *A doua cronică din Novgorod*, p. 158

2. *CARTIERUL COMERCIAL*

Curtea lui Iaroslav — Importanță și istoric — „Cheiurile" Volhovului — Comerțul Marelui Novgorod — Biserici și „Uniuni" — Cei de dincolo de mare și biserica Sfînta Paraschiva — Breasla bisericii Sf. Ion — Vechi stărostii, imunități și privilegii — Curtea goților — Uliție și sectoare ale cartierului comercial — Așezarea generală a Novgorodului.

Punctul central al cartierului comercial cu nucleul lui, vechea așezare Slavno, constituia curtea lui Iaroslav *(Iaroslavovo dvoririșce)*. Cronicile menționează curtea pentru prima oară în 1030, an în care marele principe a întreprins o campanie împotriva estonilor și a fondat Iuriev, vechiul Dorpat de mai tîrziu : „Și marele principe Iaroslav trăia în cartierul comercial, aproape de rîul Volhov, unde se află acum biserica de piatră a sfîntului Nicolae făcătorul de minuni, loc care pînă astăzi se numește curtea lui Iaroslav" [1]. Mai înainte, cînd se afla în Novgorod, a locuit probabil în garnizoana militară din „curtea soldaților" (dvor poromon, grecește paramone). Chiar acolo novgorodenii au masacrat în 1014 varegii recrutați de Iaroslav. În legătură cu aceste evenimente, cronica atestă că Iaroslav a convocat vecea pe cîmp. După toate aparențele, vecea s-a mutat în curtea lui Iaroslav de-abia după revoluția orășenească din anul 1136. Începînd din anul 1148, ea este desemnată mereu ca loc oficial al adunărilor. După izbînda lui Ivan al III-lea pe Șelon în anul 1471, marele principe a locuit mai întîi la gorodice. Dar în 1476 i-a pus pe trimișii lui să-i îndemne pe novgorodeni : „Și curtea lui Iaroslav s-o goliți pentru marele principe". Ivan al IV-lea a început să construiască în cartierul comercial o mare și impunătoare „Curte a stăpînitorului"

[1] *Cronicile din Novgorod*, 1879, p. 180

(dvor gosudarev), însă o parte a clădirii neterminate a căzut pradă flăcărilor în 1580.

În curtea lui Iaroslav și împrejurul ei pulsa viața intensă și agitată a vechiului oraș comercial. În clădirile curții se aflau cancelariile vecei și ale primarului. Curtea lui Iaroslav era primăria orașului, deci alături de Kremlin, al doilea din cei doi poli antagonici ai puterii din Novgorod, cu palatul arhiepiscopal sediu al marelui consiliu al Domnilor. Vecea se aduna pe locul dintre curte și vechea biserică Sf. Nicolae. Acest loc a fost martorul unor scene tot atît de tumultoase ca și Podul Mare, numai că aici n-avea voie să intervină arhiepiscopul. Astfel „ispitiții de diavol" *(nabajeniem diavolim)*, locuitori ai unui sat mînăstiresc, s-au ridicat în 1337 împotriva arhimandritului și au „organizat o vece" *(stvorișcia vece)* [1]. Ei l-au sechestrat în biserica Sf. Nicolae. Răzvrătiții înconjurau biserica zi și noapte și îl amenințau pe demnitar. Singurul lucru pe care putea să-l facă la o vece arhiepiscopul, primarul, conducătorul obștiilor de o mie, sau principele, era să-i vorbească poporului de sus, de pe o balustradă.

La cîțiva pași de curtea lui Iaroslav, pe malul Volhovului, se aflau danele pentru corăbii. De construirea și întreținerea lor se îngrijeau în primul rînd proprietarii. De exemplu: „curtea germană" pentru dana germană

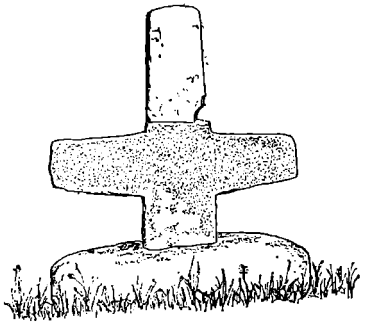

Cruce de pe Volhov, semn de poziție pentru navigația corăbiilor (după: *Geschichte der Kultur der alten Rus*, Berlin 1959, vol. 1, p. 272)

[1] *Prima cronică din Novgorod*, p. 100

(nemeţki vimol); breasla negustorilor bogaţi „ai corporaţiei Ivan“ pentru danele ei. Uneia din dane i se spunea „a lui Gerald“ *(Geraldov imol)*, poate după prinţul norvegian învăluit în legende care, în anii 30 ai secolului XI, s-a oprit în Rusia şi a peţit-o cu succes pe Elisabeta, fiica lui Iaroslav.

Comerţul Novgorodului pe apă şi pe uscat aducea ca mărfuri din afară stofe, aţă, fire şi ace din Flandra şi Germania, dar şi din Anglia, Polonia şi Italia (vezi harta). Pe

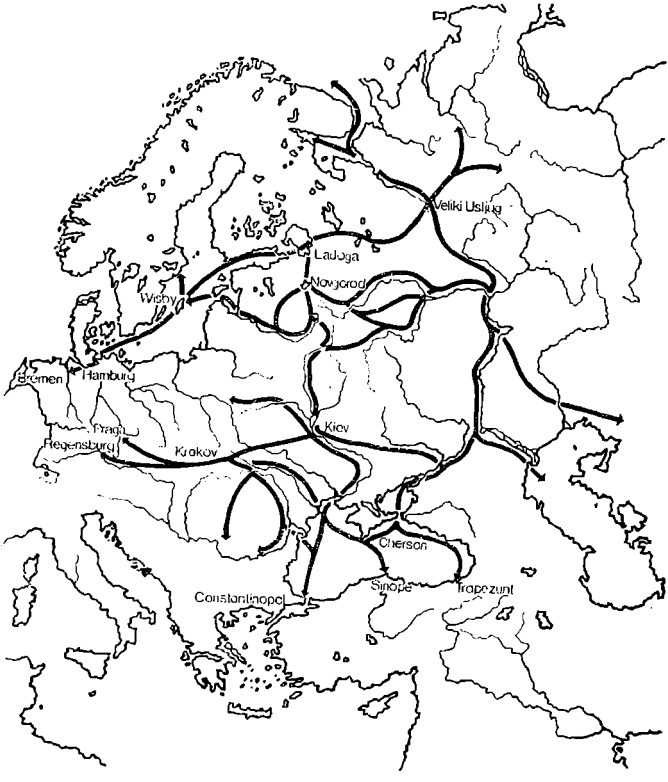

Drumurile comerciale ale Novgorodului (după: *Geschichte der Kultur der alten Rus*, Berlin 1959, vol. 1, p. 292)

lîngă sare, articolele de import de însemnătate vitală erau heringii și grînele. Opreliștile împotriva importului acestor mărfuri, dictate din Apus sau prin intermediul marilor principi ai Moscovei, erau aproape totdeauna mijloace de constrîngere politică împotriva orașului. În fruntea articolelor de export se aflau blănurile scumpe (samurul, jderul, hermina, rîsul, nevăstuica etc.) cu care era aprovizionată aproape întreaga Europă. La fel de important era însă și exportul de ceară. În privința alimentelor, Novgorodul făcea comerț cu Apusul mai ales cu nisetru. Dar și șoimii, prinși în Nordul îndepărtat și dresați, erau articole foarte căutate la curțile princiare. În ținuturile din nordul Uralului se extrăgea argint. Negustoria de tranzit din Orient și din Orientul îndepărtat, aducea pe piață, îndeosebi, prețiosul piper. Nu puțini negustori hanseatici și alții plecau de la Novgorod spre Volga pentru a-și cumpăra acolo diferite mărfuri rare pe care să le ducă acasă, tot prin Novgorod. Dar negustorii apuseni ajungeau și în Nordul îndepărtat ca să cumpere ei înșiși blănuri sau ceară de la localnici. Acești negustori, care eludau comerțul intermediar al celor din Novgorod, erau datori să plătească un anumit bir și anume al așa-zișilor „cei de peste mări" *(zamorskîi)*. Aceștia constituiau o breaslă independentă de negustori, puternică și bogată. În vechiul Novgorod existau multe asemenea „uniuni", *Kumpaneien* cum sînt denumite în izvoarele germane. Cum am văzut pînă acum la meșteșugari și negustori, ei s-au reunit în asemenea uniuni după străzi. În fruntea lor stăteau decanii sau staroștii.

Cei de peste mări au clădit în anul 1156 biserica Sf. Piatnița din Piață *(cerkosviatia Piatnițe na torgovisci)*, în vecinătatea imediată a curții lui Iaroslav. În izvoarele germane apare ca „biserică a Sfintei Vineri" *(eclesia sancti Vridah)*. Alături, sub oblăduirea sfintei Piatnița, se afla și comerțul de casă, curtea,

grajdul și șura de oi. Tocmai aici, în nordul rusesc, sfînta Piatnița aparținea celor mai populari și iubiți sfinți, alături de vechiul zeu slav ocrotitor al vitelor, Volos, și de sfîntul Nicolae, ocrotitorul corăbierilor și negustorilor. Aceeași putere de ocrotire o deținea și vechea zeitate femeiască păgînă, Mocoș, așa că breasla Piatniței se bazează probabil pe vechi tradiții anterioare creștinismului.

Și mai veche decît breasla „celor de peste mări", cu biserica lor Piatnița, era breasla negustorilor cu biserica Sf. Ion Botezătorul *(Ion predtecia)*, care a fost și ea ridicată în piață în apropierea curții lui Iaroslav în anul 1127 de către principele Vsevolod, cel alungat în 1136. Principele i-a făcut acestei bresle o danie cu un statut de donație *(Ustavnaia gramota)*.

În biserica Sfîntul Ion pricinile între negustorii străini și cei din Novgorod erau aduse înaintea unui tribunal format din principe, conducătorul breslei, posadnicul și starostele breslei Sf. Ion. Acestora li se alăturau decanii curții germane, ca reprezentanți ai oaspeților germani. Din personalul „Judecătoriei de oaspeți" de la biserica Sf. Ion, mai făceau parte și soli, curieri, aprozi și alți oameni de serviciu. Breasla Sf. Ion era bogată și se bucura de o mare influență politică. Ea a supraviețuit chiar și groaznicei catastrofe abătute asupra orașului în timpul lui Ivan al IV-lea. Bogăția ei provenea mai ales din controlul comerțului cu ceară. Breslei îi fuseseră atribuite, prin hrisovul de danie amintit, drepturile de cîntărire asupra acestui produs de export de larg consum. Sub Ivan al III-lea cîntarul a fost din nou arendat cu greutăți sporite. Cîntarul și greutățile se aflau în pristolul bisericii, un obicei din Evul Mediu, întîlnit atît în Răsărit cît și în Apus, care vădește de asemeni vechi interferențe religioase. În afara drepturilor de cîntar, breasla Sf. Ion avea desigur și dreptu-

rile de măsură. În hrisovul lui Vsevolod se menționează în orice caz un „cot al lui Ivan" *(locot evanski)*. Probabil că stofele provenite din import erau măsurate în biserică.

Rădăcini religioase aveau și „reuniunile frățești" *(bratcina, scladba, kanun, molba, pir* și altele), adică marele ospețe pe care le organiza orice corporație de meșteșugari sau negustori. Cîntecul epic Bîlina lui Sadko a reținut și asemenea scene alături de multe imagini colorate din viața Novgorodului. Reprezentarea ospățului ca element fondator al comunității se află în preistoria omenirii și a comerțului. Pe deasupra, asemenea manifestări mai cuprindeau și o semnificație socială ascunsă. Încă din vremea Romei republicane, meseriași și negustori se organizau în uniuni de cult *(collegia cultorum)*, care organizau ospețe *(convivia)* pentru patronii lor (ca de exemplu Mercur). Încă de atunci, ca și la începuturile creștinismului și ale Evului Mediu, aceste corporații nu obțineau caracterul de persoană juridică decît prin împletirea strictă cu un cult al zeilor, apoi cult religios, și prin ținerea acestor ospețe de ofrandă. Fără un asemenea statut nu se putea concepe obținerea de privilegii, imunități și alte acorduri juridice. „Summa convivia" era în Apusul Europei și mai ales în Anglia însemnul pentru unirea și organizarea strictă a negustorilor într-o breaslă.

Să mai aruncăm o scurtă privire asupra cîtorva din punctele însemnate ale planului cartierului comercial. În nemijlocita vecinătate a curții lui Iaroslav și a pieții se afla „curtea germană" sau „curtea gotică", cu alte cuvinte „curtea lui Petru" aparținînd Hansei. În diferite tratate se stabilește mereu că drumul prin curtea lui Iaroslav nu avea voie să fie închis de clădiri pentru ca negustorii să poată trece oricînd nestingheriți la dana germană. Din curtea lui Petru putea fi văzută foarte bine și piața. S-a relatat în repetate rînduri situația deseori cri-

tică a germanilor. Unele fraze ale tratatului din anul 1371 dintre Hansă și Novgorod sînt la fel de edificatoare. „Și negustorii voștri să nu stea în uliţa noastră, pe amîndouă marginile curţii noastre și să nu bată tetraedri în ziduri și să nu ducă nici gunoaie acolo. Și corporaţia dumneavoastră să nu umble să-și vîndă sacii cu blănuri în curtea noastră și nici pe strada noastră pentru care plătim“ [1].

Dintre uliţele lui „Slavno“ ar mai fi de menţionat îndeosebi uliţa Ilie *(uliţa Ilinskaia)*, la intrarea căreia, în piaţă, se afla curtea germană. Ducea de la turnul lui Ilie, al zidurilor oraşului peste piaţă, peste Podul Mare și prin Kremlin și se termina în sfîrșit în uliţa Estonă. De aceea, locuitorii ei erau datori să contribuie, alături de ceilalţi, la întreţinerea Podului Mare. În uliţa Ilie locuiau probabil pantofari și tăbăcari. A fost dezgropată una din micile lor colibe din secolul al XII-lea. Pe această uliţă se afla biserica Sf. Ilie, menţionată de cronica oraşului încă din 1105, cu ocazia unui incendiu. În cronică ea este menţionată „pe colină“ *(na cholme)*, împreună cu biserica Sf. Petru și Pavel, clădită în anii 40 ai secolului al XII-lea. Ea se află deci în una din primele aşezări omeneşti din Novgorod.

La nord de pîrîul Fiodorov era sectorul dulgherilor *(plotniţki koneţ)*, care constituia cea mai mare parte a cartierului comercial. Dulgherii din Novgorod nu erau renumiţi numai în Rusia de Nord, ci pretutindeni în vechea Rusie. Ei ridicaseră cu stîlpi îngrădirea bine concepută a vechiului oraș. Cel mai înalt prestigiu artistic și l-au cîștigat însă prin clădirea din lemn a catedralei Sfintei Sofia. Dar și casele și corăbiile construite de dulgherii din Novgorod se bucurau de o mare consideraţie. În cartierul Sfintei Sofia dulgherii, alături de fierari, constituiau o breaslă influentă.

[1] *Izvoarele Marelui Novgorod și Pskov*, nr. 42, pp. 75 urm.

La fel cu ulița Largă din sectorul Nerevski, trecea și prin sectorul dulgherilor o uliță care era paralelă cu prima. Ea e desemnată cu denumiri diferite în cronicile și hrisoavele vechi : „ulița Lungă“ *(velikaia)* „ulița Lată“ *(bolșaia)* sau „ulița Slavilor“ *(slavenskaia* sau *slavnaia uliția)*. Ea începea din piață și ajungea dincoace de ziduri în șoseaua care ducea la lacul Ladoga și din care se desfăcea în imediata apropiere a orașului o șosea spre Moscova. De cealaltă parte a pieții ea se prelungea în sectorul slavilor. Ca și marea stradă paralelă din cartierul Sfintei Sofia, această magistrală lega sectoarele singuratice deasupra podurilor rîurilor și pîraielor. Probabil că amîndouă străzile sînt foarte vechi, de pe cînd aceste sectoare erau așezări independente. Dacă arunci o privire peste planul Novgorodului, poți să recunoști o orientare clară. Ca multe alte orașe ale vechii Europe, orașul de pe Volhov era așezat în cerc. Volhovul tăia cercul în două jumătăți. Într-un cerc interior se aflau Kremlinul, Detinețul și curtea lui Iaroslav cu piața, amîndouă centrele politice ale republicii orășenești. De bună seamă, amîndouă formau ventriculele vieții politice și sociale a orașului și a largului lui hinterland. Privit în ansamblu, sistemul străzilor era dispus în unghiuri drepte și se orienta spre cele două magistrale ce mergeau de la Sud spre Nord și spre axa Est-Vest, formată din ulița Ilie, Podul Mare și ulița estonilor. Aceste uliți principale erau — ca să rămînem la aceeași imagine a inimii — arterele vitale prin care Novgorodul era legat pe uscat de imensul lui imperiu. Pe lîngă ele, mai erau legăturile pe apă prin cunoscutul și vastul sistem fluvial. Afară de asta, planul orașului mai era subîmpărțit într-un anumit fel și prin micile pîraie și rîuri care se vărsau în Volhov. În aceste pîraie se vărsau și canalele colectoare ale orașului.

3. *ADMINISTRAȚIA MARELUI NOVGOROD*

Străzi, sotnii, piatine sau sectoare — Sectoarele coloniale — Volosti și orașe anexă — Orientarea după căi fluviale și șosele — Conducătorul breslelor și primarul (posadnik) — *Corporații și privilegii.*

În Novgorod trăiau la începutul secolului XI 10-15 000 de oameni, în secolul XIII 20-30 000. Cum arăta administrația care se îngrijea de liniștea, ordinea, comerțul și bunul mers al lor ? Cum arăta munca administrativă în sine ? Ultima unitate administrativă era ulița în fruntea căreia era starostele uliții. Mai multe uliți se uneau împreună în sotnii, care erau conduse de un conducător de sotnie *(soțkii).* Cîte două sotnii la un loc constituiau în sfîrșit un capăt *(koneț)* sau sector *(piatina).* Am menționat pînă acum aceste sectoare : Nerevski, periferia și sectorul olarilor din cartierul Sf. Sofia și sectorul slavilor și al dulgherilor în sectorul comercial. În timpuri mai vechi aceste piatine constituiau probabil așezări independente, despărțite între ele prin mici rîuri sau pîraie, care au fost încorporate în teritoriul orașului de-abia cu timpul. Și după aceea sectoarele se administrau mai departe singure. În fruntea adunării celor mai reprezentativi cetățeni ai sectorului *(concianskoie upravlenie)* se afla un staroste *(concianski starosta).*

Particularitatea administrației Novgorodului consta în aceea că piatinele, ca sectoare cu dezvoltare crescîndă, se extindeau în ținutul colonial nemaipomenit de întins al Novgorodului, orientîndu-se după cele mai însemnate șosele și cursuri de apă, deci în majoritate după principiul economiei circulației. Piatinele coloniale erau : 1. Cea din Vatlanda *(Voțkaia piatina),* care fusese controlată de la Vladimir și Iaroslav, constituind flancul de nord-vest, mai tîrziu amenințat de germani. 2. Cea denumită după rîul Șelon *(Selonskaia piatina),*

 în care avea să se hotărască sub Ivan al III-lea

Războinici vînători cu şoim şi pescari din Novgorod, după manuscrise (după : *Istoria URSS,* Berlin 1958, vol. 1, p. 359

destinul republicii orăşeneşti. 3. *Derevskaia piatina,* între Msta şi Lovot, străvechiul ţinut al volhovilor către înălţimile Valdai. 4. *Piatina Obonetkaia,* care ajungea dincolo de lacul Onega pînă la Marea Albă, care a avut probabil însemnătate în politica comercială încă din secolul al X-lea şi a cărei importanţă

a fost bine cunoscută de Ivan al IV-lea. 5. *Piatina Bejeţkaia,* situată în sud-estul Novgorodului, care cuprindea părţi ale principatelor Tver şi Iaroslavl şi era cea mai însemnată pentru planurile principatului Moscovei. Piatinele făceau parte din cele mai vechi achiziţii ale novgorodenilor. Ele erau împărţite în raioane *(volosti).* Lor le aparţinea ţărmul Tersk *(Tereski bereg)* pe malul de nord al îndepărtatei Mări Albe, Volost Iugra în ţinutul Uralului de Nord, Ţara Dvinei sau Zavolocie *(Zavolocie, Dvinskaia zemlia),* Ţara Permskaia şi Volost Peciora, care le lega pe primele două de Volost Iugra. De mare însemnătate era Ţara Dvinei. Pe Viciegda, un afluent al Dvinei de Nord, era aşezat „oraşul sării de la Viciegda Slovicigodsk", reşedinţa familiei de mari negustori Stroganov, „Fuggerii ruşi".

Mai trebuie menţionate şi oraşele anexă *(prigoroda).* Încă din timpuri foarte îndepărtate, printre cele mai însemnate dintre ele se număra vechea Ladoga. Aici, pe uliţa varegilor, se mai află încă o biserică a Sf. Nicolae, din secolul al XV-lea. Din tratatele încheiate de Novgorod cu Gotlanda în secolul al XIII-lea, reiese că biserica exista încă de pe atunci şi că alături de ea se găsea o curte a negustorilor varegi, Pskov care din secolul al XVI-lea număra 30 000 de locuitori şi Staraia Russa. Oraşe anexă mai mici, dar aşezate la noduri însemnate ale reţelei de căi fluviale sau ale sistemului de şosele, mai erau Volok Lamski, Velikie Luki, Torşok, Rşev, Beşiţki, Isborsk şi altele. Fiecare volost şi fiecare piatină avea dealtfel în oraşul ei anexă centrul de administraţie propriu şi forma de asemeni social şi cultural o mică lume în sine ca şi piatinele sau sectoarele din Novgorod însuşi. Administraţia era coordonată exclusiv în *Concianoskoie upravlenie.* Unităţile administrative înfăţişate aveau un caracter dublu, care apare deslușit în denumirea unităţii intermediare, a sotniei.

 Sotnia era o circumscripţie militară a oraşului,

căreia în timp de război îi era transferată mobilizarea, înarmarea și instruirea recruților *(opolcenie)* orașului, în timp ce în vreme de pace constituia o circumscripție polițienească. Ca și alte orașe vechi rusești, Novgorodul era o obște de o mie, o tisiacă cu un conducător de obște : *„tisiadnic"*, ca șef răspunzător de siguranța internă și externă a cetățenilor. În izvoarele germane era denumit, corespunzător acestui fapt, principe. Istoria și apariția acestei instituții, neîndoielnic foarte veche, nu este clarificată încă în întregime. Pe lîngă sarcinile lui militare propriu-zise, conducătorul obștei avea încă din cele mai vechi timpuri funcții înalte judiciare și de poliție. Astfel, judeca litigiile comerciale, din care cauză era cel mai vechi din judecătoria de pe lîngă biserica Sf. Ion cel Vechi. El lua măsuri împotriva cămătarilor și trecea drept primul magistrat al cetățenilor. Ce-i drept, unele din aceste atribuțiuni se suprapuneau cu cele ale conducătorului administrației civile, ale posadnicului care în izvoarele germane apare ca „primar".

Am văzut că relatări mai mult sau mai puțin legendare despre personaje ca Gastomisl, Vadim Viteazul sau chiar posadnicul Constantin se osteneau să confere caracter de tradiție plină de stimă și demnitate funcției de primar (sau *posadnicestvo)* ca simbol al independenței Novgorodului față de tutela princiară. De la sfîrșitul secolului al XI-lea a devenit însă o realitate politică din ce în ce mai puternică. Ales de Adunarea populară, posadnicul avea o puternică influență în „Consiliul Domnilor" pe lîngă episcop și tisiadnic. Începînd din secolul al XIII-lea, alături de primarul în funcție *(Stepenii posadnik),* au cîștigat importanță în administrarea și conducerea Novgorodului și starostii sectoarelor. Dintre ei vecea alegea în cele din urmă pentru o perioadă de numai un an pe „primarul în funcție". Prin aceasta, starostii sectoarelor, numiți acum și ei posadnici, luau parte la ansamblul

conducerii Novgorodului. În spatele acestei modificări constituționale în cea mai înaltă instituție civică stăteau mai ales revendicările și contrastele sectoarelor ca și puternica diferențiere a celor mai înalte funcții din republica boierilor, care aducea cu sine suprapunerea de atribuții mai frecventă a diferitelor resoarte administrative. Dealtfel suprapunerile de competență nu erau ceva neobișnuit în Novgorod. Mai ales în jurisprudență era un ansamblu uluitor de instanțe, camere și curți. Pe lîngă ele mai era jurisdicția breslelor, obștiilor și a altor corporații. Toate aceste instituții constituiau o sursă de venituri foarte rîvnită, pentru care notabilitățile din Novgorod au luptat deseori cu înverșunare. Dar supradiferențierea administrației Novgorodului nu numai în jurisprudență, ci și în toate celelalte domenii, era rezultatul maturizat istoric al libertății apărate cu înverșunare împotriva principilor. „Nu avem nici un principe, dar în schimb avem pe Dumnezeu, dreptatea și Sfînta Sofia" *(U nas cniazia netut, no bog i pravda i sviataia Sofia)*[1] se spune în cronica orașului din anul 1270. Am văzut că istoria Novgorodului a fost istoria luptei pentru această dreptate. Se poate observa și la alte orașe occidentale că în dezvoltarea lor legică, îngustarea cu timpul a libertăților cetățenești favorizează apariția unor privilegii din care se bucurau numeroase corporații. La aceasta, pe lîngă drepturile corporative de autonomie, se mai adăugau și revendicările mai vechi, bazate pe autonomie, ale așezărilor singuratice, devenite piatine. Aceasta însemna, într-o oarecare privință, o concretizare democratică a unor forme de conducere monolitice centraliste și sacrale, dar în același timp purta în ea primejdia unor tendințe separatiste. Această primejdie nu se manifesta numai în domeniul politic, ci la fel de vădit și în viața social culturală.

[1] *Prima cronică din Novgorod*, p. 89

4. ADUNAREA POPULARĂ SAU VECEA.

Străvechi tradiții slave — Vecea, simbol al independenței Novgorodului — Structura de clasă, feudală a vecei — Activitatea legislativă — Vecea de uliță și importanța ei pentru istoria bisericii din Novgorod — Particularități ale clerului din Novgorod.

Problematica socială mai sus arătată domina nu numai organele executive schițate de noi pînă acum, ci și pe cele legislative ale orașului. Puterea legislativă pleca de la Adunarea populară, de la vece *(vece)*. Cine citește vechile cronici ruse, printre care cronica orașului Novgorod, poate să vorbească de bucuria ținerii adunărilor în vechea Rusie. Foarte probabil aici s-au mai menținut forme colective din perioada străvechilor „neamuri" și triburi slave. Dar vecea nu era numai un obicei de viață străvechi, ci s-a cristalizat într-unul din cele mai însemnate elemente ale formelor dreptului de stat din Rusia veche. Vecea, ca adversar al puterii princiare feudale din Novgorod, apare în mai sus menționata adunare de pe cîmp din 1015, sub Iaroslav. E posibil că și această relatare să fi apărut la o dată ulterioară, cînd orașul a început din nou să-și revendice independența, și odată cu aceasta importanța străbunei instituții a vecei față de principe, pentru ca în cele din urmă să o și impună. În orice caz, acest lucru s-a întîmplat la puține decenii după 1015, cînd orașul de pe Volhov, cu imensul lui teritoriu de colonizare și tradițiile lui cinstite de atîta vreme, nu mai îndura să fie tratat doar ca o anexă a puterii centrale din Kiev.

Numărul mare al răscoalelor din Novgorod (printre care cea din 1136 n-a fost ultima), avea ca scop întărirea puterii Adunării Populare. De pe vremea lui Andrei Bogoliubski, vecea era adunată cu ajutorul clopotului vecei, mai ales atunci cînd orașul trebuia să hotărască în privința relațiilor cu principele de

Novgorodenii trag clopotele vecei, miniatură) (după : O. I. Podobedova, *Miniatury russkich istoriceskich rukopisej,* Moscova 1965, p. 296

Suzdal, Vladimir, şi mai tîrziu cu Moscova. Atunci cercurile lumii bune *(lepşie muji)* pătrundeau tot mai evident în vece. Ei stăpîneau Adunarea populară în concepţia mandatarilor lor, negustorii şi boierii. Această adunare nu

oglindea în nici un chip condițiile sociale ale populației. Clasele de jos, adică meșteșugarii, muncitorii din port, muncitorii în general, corăbierii, vîslașii și alții, care la un loc erau numiți „oameni negri" *(cernîe liudi)*, slugile care nu erau libere *(ciolopi)* și țăranii *(smerdi)* luptau de mult pentru participarea la vece. Ea rămînea pînă la urmă rezervată boierilor, meșteșugarilor bogați și negustorilor *(jiti liudi)* și oamenilor negri. Ca un cîntăreț la lăută sărac, luat peste picior de negustorii bogați, să ajungă în rîndurile vecei, se putea întîmpla numai în acea veche bîlină a lui Sadko, jucată și cîntată de lăutari pe ulițile din Novgorod, în fața unui public care îi asculta cu răsuflarea tăiată. Cu toate acestea, nu trebuie să subestimăm importanța vecei. Cînd în restul Rusiei vecea era de mult timp scoasă din funcție de către principi, în Novgorod forma și pe mai departe bazele puterii legislative. Adunarea dispunea de un regulament de funcționare. Primul căruia îi era îngăduit să vorbească de la tribuna adunării, era cel care convocase vecea cu sunete de clopot. Exista și un protocol. Vecea discuta și adopta toate legile, îl alegea pe arhiepiscop, pe tisiadnic, pe posadnic și persoanele pentru alte funcții importante ale orașului. Îi numea și revoca pe principi și hotăra asupra războiului și păcii ; nu rareori împotriva voinței principelui. Am menționat deja că adunările degenerau uneori în încăierări ale partidelor, care erau continuate apoi pe podul de peste Volhov. Din cele spuse, reiese că activitatea legislativă a vecei era destul de serios stînjenită de convocarea ei mai mult sau mai puțin ocazională, de oscilațiile în numărul și compoziția socială a membrilor ei, ca și de puternica și bolnăvicioasa tendință spre manipulații politice a claselor care erau reprezentate în „consiliul stăpînilor". Există perioade în istoria Novgorodului, în care importanța vecei consta mai mult în funcția ei ca simbol al

unei colectivități politice și culturale și mai puțin în calitatea ei de instituție de drept constituțional.

În Novgorod nu se întrunea însă numai vecea mare, centrală. Fiecare din unitățile administrative mai sus arătate era condusă legislativ de o adunare a locuitorilor, în fața căreia trebuiau să dea socoteală cei mai în vîrstă și alți slujbași comunali, tisiadnicul și posadnicul, la fel cum dădeau socoteală în fața vecei orașului principele și episcopul. Sotniile își țineau ședințele pe cîmp chiar în timp de război.

Cînd ne închipuim vecea pe stradă, adică în cel mai strîmt spațiu social, în fața ochilor ne apare aievea viața vie și pitorească a orașului. De asemenea, viața bisericească din Novgorod cîștigă prin aceasta trăsături mai realiste. Apar mai ușor de înțeles și ies mai bine în evidență mai ales formarea și răspîndirea ereziilor[1] în Novgorod ca și mediul lor social. În general strada a jucat un rol deosebit de important în întreaga viață politică și culturală a Novgorodului. Din exemplul lui Ilie și Vasile am văzut că un arhiepiscop putea să provină din preoții de stradă. În anul 1188 cronica orașului a păstrat cu recunoștință amintirea unui simplu preot de stradă. Îl chema Gherman Voiata și era preot *(ierĕi)* la biserica Iacob din ulița cu același nume, care era situată în sectorul Nerevski. Gherman a scris cronica parohiei Sf Iacob, pe care o păstorea și a completat cu ea cronica orașului, inițiată de arhiepiscopul Nifon. La anul 1144 monahul notează : „În acest an, sfîntul arhiepiscop Nifon m-a hirotonisit“ [2]. De la el avem vești precise despre viața zilnică a locuitorilor din Novgorod, despre grijile și bucuriile lor. Stilul lui e sobru, iar vocabularul luat mai ales din limba vorbită. În acest context, e semnificativ că

[1] Vezi și pp. 134, 146.

[2] *Prima cronică din Novgorod*, p. 27

folosește unele noțiuni păgîne din slavona veche în locul noțiunilor creștine.

În Novgorod, vecea de stradă își alegea preotul și diaconul după cum vecea orașului își alegea arhiepiscopul. Colectivitatea străzii construia și biserica. Ne putem închipui cu ușurință că străzile și sectoarele cu cele mai bogate venituri bisericești erau foarte rîvnite și ce intrigi erau țesute printre membrii influenți ai vecei pentru obținerea uneia din aceste parohii. În rest, la Novgorod, pătrunderea ca și ieșirea din starea preoțească se puteau face fără prea mari greutăți. Dacă în afară de aceasta ne gîndim la cetele de preoți sărăciți care colindau împreună cu familiile lor întreaga Rusie în căutarea unei parohii oarecum mulțumitoare, atunci putem avea o imagine aproximativă despre fluctuația excesivă și imposibil de controlat din această stare. Arhiepiscopul Ilie Ion depunea eforturi să controleze preoții din eparhia lui, care din cauza unei abateri clericale *(vina duşevnaia)*, fuseseră scoși din funcție și colindau prin țară cu familiile, cerșind. „Căci Sfînta Sofia nu e săracă, mi-e cu putință mai degrabă să conduc în biserică un asemenea preot (ceea ce cu alte cuvinte însemna că putea să-i dea un alt post bisericesc) pentru a-i asigura pîinea“ [1]. Această lume socială era mediul propice pentru apariția ereziilor social-religioase.

5. *GUVERNAREA MARELUI NOVGOROD*

Consiliul stăpînilor și tradițiile lui mai vechi de drept constituțional — Componența lui — Arhiepiscopul ca președinte pe viață — Premize juridice — Moșiile Casei Sfintei Sofia.

Pînă acum am vorbit despre administrația orașului Novgorod, acum vom examina guvernarea propriu-zisă a Republicii orășenești. Conducerii i se spunea *Consiliul stăpînilor (sovet*

[1] Goetz: *Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler*, p. 370

gospod). Ca și vecea, consiliul aparținea vechilor forme de conducere și guvernare, datînd probabil încă din epoca feudală. Consiliul stăpînilor, denumit pe scurt „stăpînii" *(gospoda),* pregătea și prezenta proiectele de legi pe care vecea orașului urma să le discute și să le hotărască. Din stăpîni făceau parte starostii sectoarele și sotniilor, posadnicul și tisiadnicul, ca și vechii primari și tisiadnici, cei mai de frunte slujbași ieșiți din funcțiile lor, slujbași de a căror experiență consiliul nu se putea lipsi. Președenția o deținea la început principele. După răscoala din 1136, locul lui a fost luat de arhiepiscop, în timp ce principele era reprezentat de un locțiitor *(namestnic).* Cu excepția președintelui, a vlădicii, deci a arhiepiscopului, toți membrii erau denumiți „boieri" *(boiare).* Relațiie între consiliul stăpînilor și instituțiile administrative *(upravi),* ale piatinilor și sotniilor, ca și a piatinelor și voloștiilor corespunzătoare din afara orașului, erau la rîndul lor deosebit de complicate. Motivul consta în faptul că suveranitatea pretinsă de marele principe pentru el, revenea și administrațiilor locale. Cetățenii nu se puteau adresa decît instanțelor de care aparțineau, folosirea unor alte căi nu era permisă.

În legătură cu cele arătate ne interesează mai ales poziția extraordinar de puternică pe care o avea arhiepiscopul Novgorodului. Ca un tablou de reprezentare a stăpînirii lui se afla în palatul episcopal o frescă a lui Hristos Pantocrator. Am arătat pînă acum alte vechi legături între religie și comerț și în alte domenii ale culturii. Aici vrem numai să atragem atenția asupra unor alte dedesubturi istorice și locale. Ca și la începutul creștinismului, pe vremea lui Constantin cel Mare, iar mai tîrziu în Bizanț și Europa apuseană, tot astfel în Rusia veche după instaurarea creștinismului, în orașe episcopul era alături de principe cel mai influent reprezentant al puterii centrale. Evo-

 luția din Novgorod, care a dus în cele din urmă

la trecerea puterii din mîna principelui în mîinile episcopului, o găsim în secolele X și XI în împrejurări asemănătoare și în orașe din Apusul Europei. Episcopul, împreună cu administrația cuprinzătoare și intens organizată a orașului și imperiului, era conducătorul indicat pe față sau ascuns al așa-numitelor *coniurationes,* a uniunilor de familie sau corporațiilor legate între ele prin jurămînt. Oricum, creșterea considerabilă a puterii vlădicii din Novgorod era strîns legată de grupările economice și politice ale orașului.

Temeiul de drept al libertății orașului și episcopului, obținute de Nifon în 1136, era „canonul bisericesc" *(cercovnîi ustav)* al principelui Sviatoslav din 1137, care se întemeia pe canoane și mai vechi. El reglementa plata curentă a zeciuielii din veniturile în bani și natură ale principelui. Canonul forma baza poziției economice și politice a arhiepiscopului. Întrucît îl integra pe arhiepiscop în sistemul de zeciuială și curînd după aceea el avea să fie ales de către vece, a fost împiedicat să-și folosească poziția ca să instaureze o teocrație. Începuturi în această privință pot fi stabilite cel puțin pe tărîm publicistic. Desigur tot vecea era cea care putea să înzestreze arhiepiscopul și mănăstirile cu averile de care fuseseră deposedați principii. După ustavul lui Sviatoslav i s-au atribuit casei Sfintei Sofia volostii în ținuturile lacurilor Ladoga și Onega, teritorii bogate în animale cu blănuri și pește și pe lîngă ele dreptul la toate bogățiile naturale ale Nordului Rusiei (ceară, miere de albine ș.a.m.d.). Curînd proprietățile rurale ale arhiepiscopului s-au mărit mai ales prin confiscarea proprietăților princiare care, la rîndul lor, erau domenii feudale ale marelui principe de Kiev. Mînăstirile și obștile bisericești s-au folosit de asemenea de pe urma acestor confiscări. Astfel, proprietatea funciară bisericească cuprindea în secolele XIV și XV 21,7% din întreaga împărăție a Novgorodului,

din care 31% aparţinea numai episcopului. Astfel, alături de mînăstiri, arhiepiscopul era cel mai puternic stăpîn feudal al republicii boierilor.

Puterea economică, şi prin ea şi cea politică, a arhiepiscopului din Novgorod era în cele din urmă mai mare decît a mitropolitului Moscovei, astfel că Ivan al III-lea şi Ivan al IV-lea puneau un preţ deosebit pe nimicirea acestei puteri. Ivan al III-lea s-a referit în 1478, după marea expediţie de pedepsire, la faptul că Novgorodul şi volostiile arhiepiscopale „au aparţinut din vechime marilor principi". De la secularizarea nemărginitelor latifundii ale Casei Sfintei Sofia a exceptat numai volostiile de la lacurile Onega şi Ladoga, fiindcă erau transmise printr-un vechi ustav princiar. Prin deposedarea vecei de putere s-a împiedicat ca „moştenirea părintească" a marilor principi să poată fi transmisă bisericii. De acum acest lucru nu se mai putea face decît printr-o donaţie a marelui principe.

6. MÎNĂSTIRILE ÎN ÎMPĂRĂŢIA SFINTEI SOFIA

Începuturile vieţii mînăstireşti din Novgorod — Legende de întemeiere — Mînăstirea Antoniev — Mînăstirea Cutinski — Mînăstirea Sf. Gheorghe — Mînăstirea Arcadie. — Thebaida Nordului — Mînăstiri de pustnici şi mînăstiri de obşte — Topică literară — Mînăstirile în Rusia Centrală şi de Nord — Solovki — Mînăstirile din peninsula Kola — Solovki, centru al „neconformiştilor" — Asediul şi cucerirea Solovki-ului — Mînăstirea Vig a credincioşilor de rit vechi, Port Royal-ul Rusiei de Nord.

În Novgorod, ca pretutindeni în oraşul european medieval, mînăstirile jucau un rol însemnat. E contestabil dacă ele aveau importanţă şi în apărarea oraşului. De fapt, la sfîrşitul se-
93 colului al XIV-lea, 24 de mînăstiri înconjurau

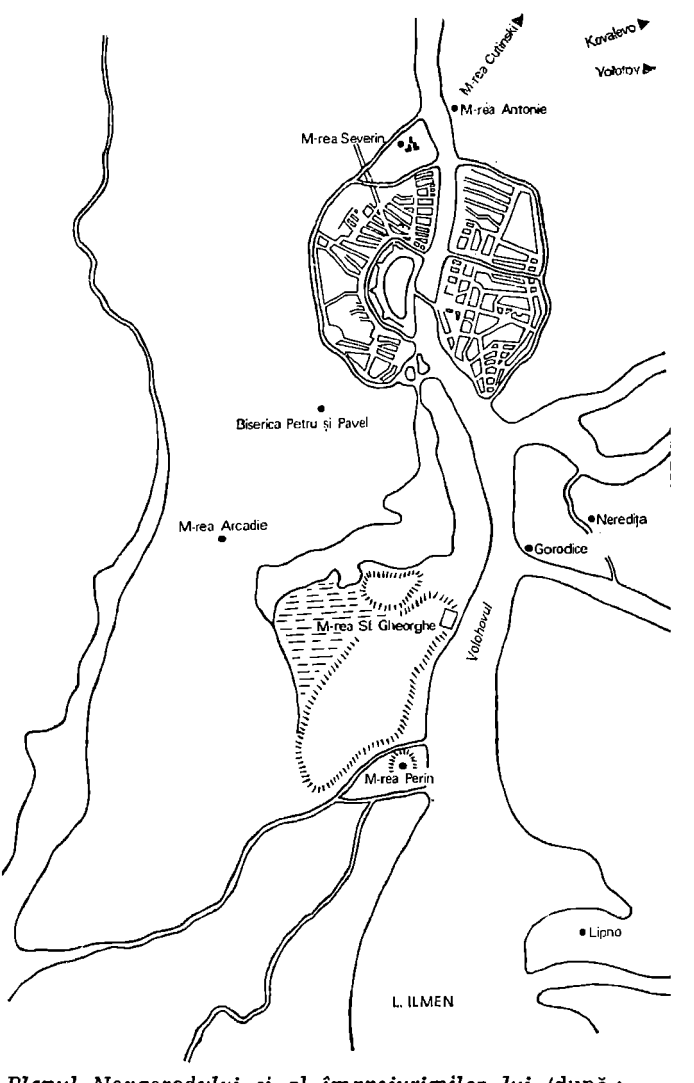

Planul Novgorodului și al împrejurimilor lui (după: *Russkiia drevnosti*, ed. I. Tolstoi și N. Kondakov, St. Petersburg 1899, vol. 6, p. 97)

în trei cercuri concentrice orașul întărit. La doi-trei kilometri depărtare de oraș se aflau, printre altele, mînăstirile Arcadie, Sf.

Gheorghe *(Jurjev)*, Nerediţa şi Antoniev ; la o depărtare de cinci pînă la şase kilometri, printre altele, mînăstirile Perin, Kovalevo şi Volotovo, iar la zece pînă la doisprezece kilometri depărtare, alături de altele, mînăstirea Sf. Nicolae din Lipno, mînăstirile Troiţa şi Cutinski. Însemnătatea lor militară era însă foarte îndoielnică. Destul de des (ultima oară la asediul lui Ivan al III-lea), duşmanul se instala în mînăstiri şi ataca de acolo oraşul. Cu toate acestea, nu se poate contesta mînăstirilor un rol militar, mai ales după ce au fost întărite cu ziduri şi turnuri de apărare. Astfel, fără îndoială, rîul Volhov era străjuit la nord de mînăstirile Sverin şi Antoniev, iar la sud de mînăstirea Sfîntul Gheorghe. Pe deasupra, mînăstirea Sverin era situată probabil între îngrădirea de pari, respectiv partea de mai tîrziu a zidurilor oraşului din sectorul Nerevski, şi rîul Gsen, pe un foarte vechi glacis al Detineţ-ului [1].

Începuturile vieţii mînăstireşti din Novgorod sînt tot atît de obscure ca şi începuturile istoriei lui bisericeşti în general. Şi aici au intrat în joc numeroase legende cucernice, ca să poată dovedi o viaţă monahală cît mai veche la Volhov şi lacul Ilmen. Aşa de pildă, pe locul vechii statui a lui Perun s-ar fi întemeiat una din primele mînăstiri ale Rusiei de pe atunci, mînăstirea Perin *(Perinski)* încă de pe vremea marelui principe Vladimir. De numele primului arhiepiscop al Novgorodului, Semi-legendarul Achim, a fost legată mînăstirea zecilor *(Desiatin monastir)* presupus întemeiată de el. Ea însă e cunoscută de-abia din secolul al XIV-lea, ca şi mînăstirea Perin. Cu Achim ar fi venit şi primii călugări ai mînăstirii Valaam pe insulele cu acelaşi nume din lacul Ladoga, din însorita Crimee, în recele şi întunecatul Extrem nord. Făcătorii de minuni şi întemeietorii de mînăstiri, Serghie şi Gher-

[1] Vezi şi pp. 65—66

man, sînt descriși ca învățăcei ai apostolului Andrei care, după cum spune legenda, ar fi vizitat Novgorodul. În lupta polemică împotriva misiunii catolice a Nordului, întemeierea, pretins prin mijlocire apostolică, a mînăstirii Valaam a oferit un argument ce nu trebuie subestimat. Probabil din ea s-a născut și legenda.

Înainte de invazia mongolilor, existau în Novgorod șaptesprezece mînăstiri. Aici le putem prezenta numai pe cele mai importante. Cea mai veche mînăstire cunoscută e aceea a lui Antonie. Nu se știe dacă Antonie a fost un negustor bogat din Apusul Europei. În orice caz, a trăit la Novgorod la începutul secolului al XII-lea, căci după cronica orașului, în anul 1117, a pus în mînăstirea lui temelia unei biserici de piatră închinată Nașterii Maicii Domnului *(Rojdestvo Bogorodiți)*, care a fost terminată în 1119 și zugrăvită în 1125. De fapt, pe atunci bisericile de piatră erau încă o raritate la Novgorod, ele erau însă susținute zelos de negustori ca să-și poată pune acolo în siguranță mărfurile și bunurile împotriva incendiilor dese care prefăceau repede în scrum clădirile de lemn din Novgorod. În 1127 Antonie a pus piatra fundamentală a sălii de mese, de asemenea din piatră, a mînăstirii. A murit în 1147, după ce în anul 1131 fusese instalat stareț de către arhiepiscopul Nifon. Motivele acestei instalări în funcție, evident tardive, nu sînt nicăieri menționate.

Cronica orașului anunță la anul 1192 că „un călugăr Varlaam, cu numele laic de Alexe Mihailovici, a așezat piatra fundamentală a unei biserici în josul rîului, la Cutin". [1] Aceasta este tot ce știm din cronică despre Varlaam Cutinski. Din viața lui, petrecută în secolul al XV-lea, tragem concluzia că și acest ascet locuia la început cu învățăceii lui într-o sihăstrie și a ridicat aici biserica menționată. Cu-

[1] *Prima cronică din Novgorod*, p. 40

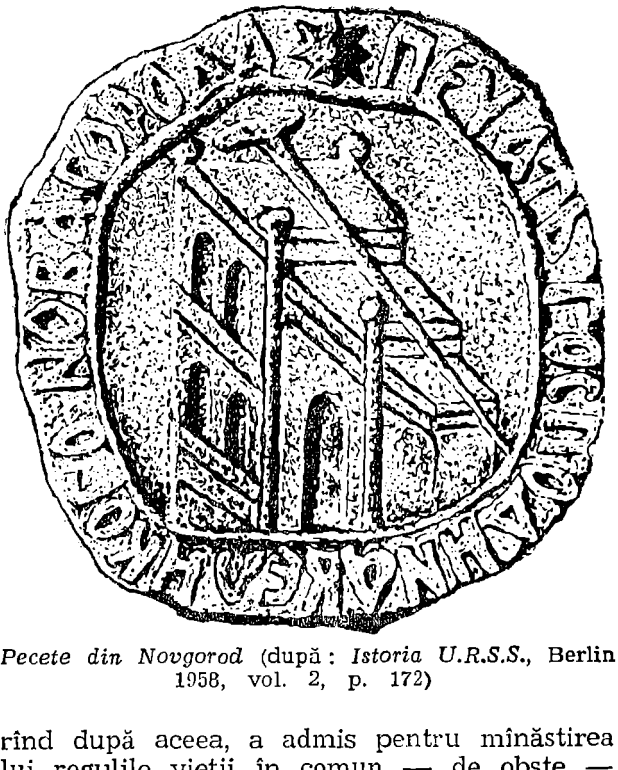

Pecete din Novgorod (după: *Istoria U.R.S.S.*, Berlin 1958, vol. 2, p. 172)

rînd după aceea, a admis pentru mînăstirea lui regulile vieții în comun — de obște — *(obșcejitie, koinobia)*. Frații mînăstirii Cutinski, care era așezată pe o colină mică la nord de Novgorod, proveneau mai ales din cercurile boierești ale orașului. Din acest motiv mînăstirea însăși juca un rol însemnat în viața politică a orașului.

Mînăstirea Sf. Gheorghe sau Iuriev se întrecea cu mînăstirea Antoniev în privința vechimii. După dovada cronicii orașului, a fost ridicată în afara orașului, în anul 1119, de principele Vsevolod Mstislavici și egumenul Chiriac. În mînăstirea Sf. Gheorghe ne întîmpină ctitori numai principi și e semnificativ faptul că mînăstirea negustorului Antonie și a bogatului boier Cutinski rivalizau
97 cu ea. Vsevolod a dat un regulament colectiv

sihaștrilor și stareților stabiliți în mînăstire. În apropierea orașului, egumenul Arcadie, mai tîrziu ajuns episcop, a dulgherit în 1153 mînăstirea Arcadie, închinată Adormirii Maicii Domnului *(Arkaž uspenski monastîr)*. La sfîrșitul secolului al XII-lea, a fost întemeiată de principele Iaroslav în afara orașului mînăstirea Nerediția — a Mîntuitorului — și mînăstirea de femei — Mihaliția în sectorul de dulgheri al cartierului comercial. Tot o mînăstire de femei era și mînăstirea Sverin, care e menționată prima oară în cronica orașului la anul 1148.

În afara razei orașului Novgorod, se întindea pînă la coastele „Pomorje" ale Mării Albe și ale Mării Nordului „Thebaida Nordului". Înflorirea ei e în strînsă legătură cu figura ascetică dominatoare a lui Serghie Radonej (mort în 1392), a cărui viață de anahoret a fost tot atît de exemplară ca și mînăstirea de sihaștri *(pustînia, schit)*, întemeiată de el, și în sfîrșit marea mînăstire de obște, renumita mînăstire a Sfintei Treimi, Serghie, care mai e încă și astăzi în orășelul Sagorsk, la 60 de kilometri nord de Moscova, punct de atracție pentru numeroși vizitatori din toată lumea. Ca și în cazul lui Serghie, mai întîi asceți singuratici s-au îndreptat spre singurătatea de neînchipuit a pădurilor, lacurilor, mlaștinilor și tundrei din Rusia centrală și de nord. Biografiile acestor sfinți au descris ca „loc al groazei" *(locus horridus)* natura sălbatică în care un asemenea luptător *(podvijnic)* ducea lupta nevăzută *(podvig)* cu demonii din lume și din el însuși. Groaznică era mai ales iarna, cînd gerul cumplit îmbrăca natura sălbatică într-o platoșe de gheață, vuietul copacilor care se prăbușeau se amesteca cu urletul fiarelor în căutarea hranei și cînd un soare palid își revărsa pentru cîteva ceasuri razele tulburi peste această lume încremenită. Și mai groaznici decît natura sau fiarele sălbatice erau uneori oamenii, care îi batjocoreau pe sihaștri, îi supuneau la chi-

nuri sau chiar îi ucideau. Primăvara însă era, şi mai e încă şi azi, minunată în Rusia de Nord. Atunci sălbăticia atît de cumplită se împodobeşte cu verdele gingaş al mestecenilor înaintea verdelui întunecat al pădurilor de brad din zare.

În jurul sihastrului pios se adunau însă curînd tovarăşi de gînduri, care întemeiau împreună cu bătrînul, cu stareţul, un schit de sihaştri. Probabil că asemenea schituri de sihaştri erau răspîndite chiar în Novgorod la sfîrşitul secolului al XI-lea şi la începutul celui de al XII-lea, iar faptul că Serghei Radonej şi discipolii lui au preferat acest tip de mînăstire găsea aici tradiţii străbune potrivit intenţiilor lor. În asemenea schituri fraţii trăiau după prescrieri bizantine, în chinovii sau chilii mai mici, singuri sau cîte doi sau trei, după propriul lor mod ascetic individual, aşa numita idioritmie *(osobojitie)*. Ei îşi ridicau o bisericuţă de lemn şi îl recunoşteau pe stareţ drept conducător spiritual fără să fi existat toate canoanele obligatorii şi de legămînt.

Şi mînăstirea de sihaştri a lui Serghie a trebuit să urmeze dezvoltarea spre viaţa de obşte, strict reglementată, a fraţilor, aşa-numită *koinobion* — chinovie —, care se dezvolta mai ales în ţinutul marelui principat al Moscovei. Vechiul tip cu aspiraţiile lui individuale spre cucernicie s-a mai păstrat încă mult timp în ţinutul Novgorodului. În 1526—1527, arhiepiscopul din Novgorod Macarie, partizan convins al koinobion-ului, a cerut marelui principe al Moscovei autorizaţia să introducă şi în eparhia lui regulile vieţii colective, care nu erau în funcţie decît în patru mînăstiri. Libertatea şi suveranitatea interne, trăsătură dominantă caracteristică Novgorodului şi imensului lui imperiu (ca dealtfel a tuturor ţinuturilor colonizate), se regăseşte şi în viaţa monahală.

În jurul primelor începuturi ale unei mînăstiri de sihaştri cu stareţul şi fraţii ei, se forma
 în curînd o aşezare sătească, o *sloboda* cu meş-

teşugari şi ţărani. Primii lucrau pentru cei din mînăstire şi pentru pelerinii care soseau la cuvioşi, mai ales la stareţ, ca să ceară sfaturi şi ajutor. Pelerinii bogaţi făceau donaţii mînăstirii, mai ales pămînt, păduri, lacuri şi rîuri. Curînd veneau şi ţărani să ia în dijmă pămîntul mînăstirii. Astfel, mînăstirea de sihaştri, pînă atunci atît de liniştită şi singuratică, intra în angrenajul procesului medieval de feudalizare. Vom reveni asupra acestuia ca şi asupra realizărilor culturale monahale. Respinşi de munca zgomotoasă care umplea acum mînăstirea, stareţul şi fraţii strîns legaţi de idealurile lor, plecau din nou la drum, spre păduri depărtate. Acolo reîncepea dezvoltarea mai sus schiţată. În acest ritm (asceţi, călugări, ţărani), întreaga Rusie de Nord pînă la Marea Albă şi Marea Nordului, pînă la coastele peninsulei Kola, a fost împînzită cu o reţea de mînăstiri, de sihaştri sau cu viaţă obştească. În orice caz, nu trebuie exagerată contribuţia lor la colonizarea Nordului îndepărtat. Am văzut că mult timp înainte de întemeierea mînăstirilor, boieri din Novgorod îşi împinseseră „pogostiile" departe spre Nord şi colonizaseră aceste ţinuturi.

Am subliniat poziţia cheie a Ladogei Vechi şi însemnatul rol politic pe care l-a jucat localitatea încă de la început în istoria Novgorodului. Pînă azi nu se ştie însă cînd a fost ridicată aici prima mînăstire. E posibil ca la mijlocul secolului al XII-lea biserica Sfîntul Gheorghe să fi avut o mînăstire. Din cronica oraşului reiese că în 1445 arhiepiscopul Novgorodului a pus temelia mînăstirii, dar în acelaşi timp se relatează că a renovat zidul de apărare. Întemeierea mînăstirii Valaam şi a altora aparţine de asemenea epocii de aur a vieţii monahale ruse din secolele XIV şi XV. În Thebaida Nordului existau întemeietori care nu proveneau direct din şcoala lui Serghie din Radonej. Totuşi ei purtau cu el convorbiri duhovniceşti la vizite sau chiar prin scrisori,

Țărani la pescuit, miniatură *(după: Istoria URSS,* Berlin 1958, vol. 2, p. 587)

(așa-numitele *sobesedniki).* Dintre ei făcea parte renumitul Chiril care a întemeiat mînăstirea cu același nume la Marea Albă *(Kirilo beloțerski monastîr).* Pe pîrîul Sora, nu departe de mînăstirea Chiril, trăise, întîi ca sihastru apoi ca stareț al micului schit Nil, Nil Sorski, mort în 1508, care a jucat un rol important în disputele din epoca sa. În ținutul Volojd, așezat la răsăritul Mării Albe și la lacul Cubena, existau de asemenea o întreagă serie de mînăstiri, la început de sihaștri, apoi de obște. Astfel, mînăstirea de pe stîncă, a Mîntuitorului *(Spaso-kamenîi monastîr),* așezată pe o insulă stîncoasă din lacul Cubena, a cărei întemeiere se situează în secolul al XIII-lea. Ea a ajuns însă la înflorire de-abia la sfîrșitul secolului al XIV-lea, sub starețul Dionisie, mort
101 în jurul anului 1425. Un alt Dionisie, numit

Glușițki, după pîrîul Glușița unde întemeiase o mînăstire de sihaștri, în care a introdus mai tîrziu canoanele vieții de obște, a murit în 1457. El e cunoscut și ca zugrav de icoane. În îndepărtatele păduri din Vologda au trăit mulți sihaștri rămași în parte necunoscuți. Astfel Serghie (mort în 1412) și Paul din Obnora (mort în 1429). Înainte de a întemeia un schit, Paul de Obnora trăise într-o scorbură de tei, exemplu aproape clasic pentru anahoreții pădurilor din nordul Rusiei. A murit ca mare schimnic la vîrsta înaintată de 112 ani. Din școala lui Chiril de la Marea Albă și Nil de la Sora mai făcea parte și un alt sihastru și părinte monahal, ale cărui idealuri ascetice, după cum vom mai vedea, aveau să dăinuiască într-un mod tot atît de interesant și problematic : Cornelie (mort în 1537), care a întemeiat un schit în străvechea și uriașa pădure de la Komel. Apoi a trebuit să introducă totuși „koinobia". Cu toate acestea a dat o deosebită atenție ascezei sihastrului și a arătat o reținere hotărîtă față de bogăția și proprietățile funciare ale mînăstirilor.

Am arătat în altă parte că ținutul Vologda era o veche și importantă cale de comunicare între sistemul fluvial al Volgăi superioare și al Dvinei de Nord, al Peciorei, lacurilor Ladoga și Onega, ca și a ținuturilor de coastă ale „Pomorjei", Mării Albe. Coloniștii se îndreptau spre nord pe aceste căi de apă, dar și pe drumuri mai rar frecventate, pe poteci singuratice știute numai de vînători, pescari și tîlhari, peste punți de bîrne care șerpuiau prin mlaștini nesfîrșite. La ei înclinația ascetică spre singurătate se împletea cu virtutea ascetică a părăsirii patriei, a drumeției *(strannicestvo)*, fenomen interesant dar și cu semnificație de criză socială, care-și făcea tocmai apariția în Rusia medievală. Pictorul Nesterov, decedat în 1942, a romanțat întrucîtva asemenea sihaștri hoinari și schiturile lor, iar în secolul al XIX-lea poetul Leskov, în *Pelerinul fermecat,*

care venea în mod semnificativ din mînăstirea Valaam, i-a înfățișat cu intenții critic ironice, dar cu o fabulație sclipitoare.

Răspîndirea unui nou val de ascetism dincolo de lacurile Ladoga și Onega reiese din soarta unuia din cei mai renumiți asceți din Nordul depărtat, Savati. De numele lui e legată întemeierea unei mînăstiri în a cărei istorie se oglindește ultima etapă a destinului Novgorodului și a împărăției Sfintei Sofia. Ca adept al liniștei meditative (grecește *hesychia*, rusește *bezmolvie*), al cărei maestru neîntrecut a fost Paul de Obnora, el a emigrat din mînăstirea Chiril de la Marea Albă, care ajunsese mare, bogată și zgomotoasă, și a trecut întîi la mînăstirea Valaam, pe „Nevo", adică pe lacul Ladoga, care fusese întemeiată la începutul secolului al XIV-lea și se dezvoltase într-un centru de muncă misionară extinsă. Aici Savati a auzit de insula cu totul părăsită Solovețki, așezată departe în Nord, la Marea Albă, despre a cărei cumplită izolare și sălbăticie stareții de la Valaam l-au avertizat în mod stăruitor. Dar el a pornit prin țara „Saonejei", (Zaoneze) „de dincolo de lacul Onega" și în josul rîului Vig. La vărsarea rîului a întîlnit un sihastru cu numele Gherman. În 1429 s-au mutat amîndoi pe marea insulă a arhipelagului Solovețki cu nenumăratele ei golfuri, pîraie, coline și lacuri mărunte, ducînd cu ei alimentele și uneltele de plugărit strict necesare. Marea insulă măsoară de la nord la sud circa douăzeci și cinci de verste și circa șaisprezece verste de la est la vest. În 1435, după moartea lui Savati, Gherman a părăsit insula. La el a venit însă un oarecare Zossima și a aflat despre Savati și viața de pe insulă. Zossima (mort în 1478) era fiul unui bogat boier novgorodean de la lacul Onega. El și cu Gherman (mort în 1479) s-au întors pe insulă și au întemeiat, cu frații care l-au urmat, întîi un schit, o mînăstire individuală. Dar
 după instalarea lui ca egumen de către arhi-

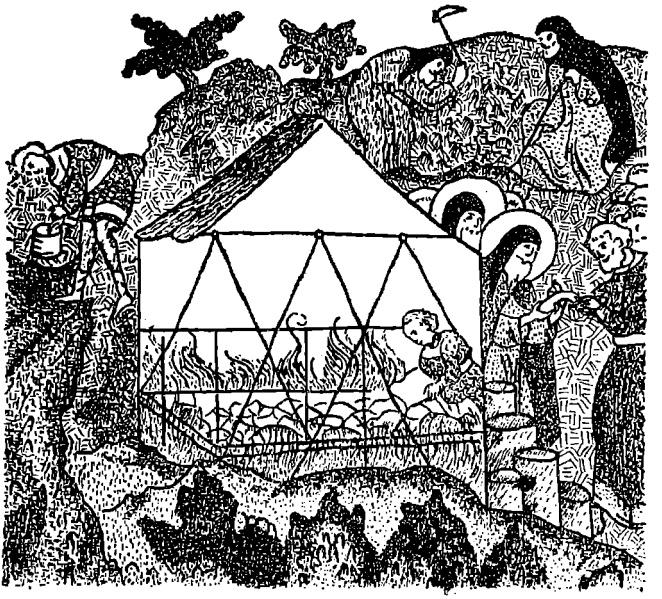

Sărari, miniatură (după : *Istoria U.R.S.S.*, Berlin 1958, vol. 2, p. 589)

episcopul din Novgorod, Zossima a introdus rînduielile vieții de obște, după cum se pare, nu fără rezistența călugărilor. În orice caz, mînăstirii i-au rămas anexate o serie întreagă de chilii și de schituri. În curînd îi aparțineau, în mare parte ca donații ale boierilor din Novgorod, bogate ținuturi de pescuit și vînătoare a animalelor cu blănuri. Nucleul puterii economice a acestei mari mînăstiri rapid feudalizate, îl constituiau însă sărăriile care au dus la ridicarea ei ca factor dominant al comerțului rus de sare. Sarea se obținea din apa de mare. Încă de pe vremea lui Savati și Zossima, după cum se spune în descrierea vieții lor : „Și-au procurat lemne, au fiert și au evaporat sarea și au vîndut-o negustorilor“ [1].

[1] Choroșkevic : *Comerțul Marelui Novgorod*, p. 217, nota 17

Solovki nu era însă cea mai nordică mînăstire din ţara Sfintei Sofia. Ţărmul de sud al peninsulei Kola, „ţărmul Tersk", fusese apărat încă din vechime de cei din Novgorod împotriva murmanilor, adică a norvegienilor, din cauza bogăţiei lui în locuri de pescuit şi de vînătoare a animalelor cu blănuri. Spiritul întreprinzător al novgorodenilor a pătruns în secolele XVI şi XVII în interiorul peninsulei. Ei au întemeiat acolo aşezări. Nu rareori, din Solovki, misionari şi emigranţi călugări au plecat spre Nordul îndepărtat. Curînd s-au înfiinţat acolo biserici şi mînăstiri. În 1526 s-a ridicat o biserică la Kandalakşa. În 1530, călugărul Feodorit a plecat din Solovki în misiune la rîul Kola printre laponii sălbatici *(dikie lopi)*. Laponii au construit în 1553 o biserică la Marea Murmansk, pe rîul Kola, la Tutolyma, în spatele sfîntului promontoriu. În timp ce Kolmogori şi Arhanghelsk erau abordate mai ales de negustori englezi, danezii, olandezii şi francezii făceau escală cu corăbiile în golful Murmansk şi rămîneau la Kola. Emigrantul lui Novgorod, Trifon, a trecut înaintea lui Feodorit dincolo de Kola la Pecenga şi a întemeiat acolo mînăstirea cea mai nordică din Rusia, mînăstirea Sfintei Treimi sau a lui Trifon *(Troiţkii* sau *Trifonov Pecengski monastîr)*. Distrusă de suedezi, ea a fost reclădită mai tîrziu în Kola.

Uriaşul ţinut al Mării Albe, pentru a cărui apărare împotriva suedezilor „oraşul lui Dumnezeu" Solovki a fost amenajat în una din cele mai puternice redute ale Europei de Nord, s-a dezvoltat înainte de descoperirea Siberiei, într-o ţară a surghiuniţilor, în care supravieţuia în mod curios vechea „libertate" a Novgorodului. Astfel, mitropolitul Filip, ucis din porunca lui Ivan cel Groaznic, nu numai că provenea dintr-o veche familie de înalţi slujbaşi din Novgorod, familie orientată antimoscovit, ci fusese şi stareţ la Solovki înainte de a fi chemat de ţar la Moscova. La condamnarea

și asasinarea lui printr-un opricinic la 23 decembrie 1569, a contribuit și refuzul lui de a binecuvînta expediția de pedepsire pregătită de țar împotriva orașului său natal.

Prin neconformiștii religioși și politici surghiuniți acolo, Solovki a ajuns curînd un centru al rezistenței împotriva bisericii oficiale și împotriva țarismului. Unul din surghiuniții cei mai proeminenți era starețul Artemie, născut în Pskov, care trăise ca ascet la Marea Albă *(Belozero)* în cercuri monahale reformiste și căzuse victimă unor intrigi ale partidului iosiflianilor ce se afla la conducere. În 1555 a reușit să fugă în Lituania, prin imensul teritoriu de colonizare al Novgorodului, poate cu știrea călugărului Filip. Acolo a apărat ortodoxia rusă împotriva catolicilor, protestanților, ca și împotriva ereticului Feodossi Kossoi, de asemenea fugit din Rusia în Lituania. Acesta, care poate fi comparat în multe privințe cu Thomas Müntzer, provenea tot din cercuri monahale orientate reformist și antimoscovit de la Marea Nouă *(Nevoozero)* situată la sud de Marea Albă. După ce a fost condamnat, a ajuns și el să fie închis în mînăstire, nu e sigur dacă la Solovki. În orice caz acest „oraș al lui Dumnezeu" constituia, printre luminile Nordului îndepărtat, un centru al rezistenței diferitelor pături față de centralismul bisericesc și politic al Moscovei.

În Solovki urma să se desfășoare și tragicul sfîrșit al epopeii împărăției Sfintei Sofia. La 14 aprilie 1682 au fost arși pe rug la Pustosersk protopopul Avacum, șeful hotărît și neînduplecat al schismaticilor din Rusia centrală, împreună cu trei aderenți. Nordul îndepărtat al Rusiei a devenit o patrie a celei mai însemnate grupări de rezistență de pînă acum : „vechii ritualiști" *(staroobriadți)* sau „vechii credincioși" *(staroverî)*, care se opuneau schimbărilor de rit ale patriarhului Nikon. Străvechiul și înrădăcinatul separatism al celor din Novgorod s-a unit aici cu cel religios al ve-

chilor ritualişti, aşa cum se unise înainte cu cel al celorlalţi neconformişti. Cînd ţarul şi patriarhul au recurs la măsuri militare împotriva celor de credinţă veche, refugiaţii s-au revărsat în „oraşul lui Dumnezeu" pe insulele din Marea Albă. Aşa cum, nu cu mult timp înainte, mînăstirile întărite fuseseră apărate împotriva „latinilor afurisiţi", suedezii, aşa erau apărate acum împotriva oştilor „antichristului", ale patriarhului şi ale ţarului. Arhimandritul Nicanor a supravegheat el însuşi cele nouăzeci de tunuri de pe turnuri şi ziduri şi le-a stropit el însuşi cu apă în timp ce le conjura : „voi, măicuţele mele, care bubuiţi, speranţa noastră e în voi, trebuie să ne apăraţi" [1].

Orice opoziţie înăuntrul mînăstirii, orice oportunism, era reprimat prin teroare. Aşteptau sfîrşitul lumii. În locul acestuia, oştile ţarului au cucerit mînăstirea la 6 ianuarie 1676 într-o luptă sîngeroasă, după un asediu de 6 ani. Monahii care putuseră să scape de cumplita judecată de pedepsire, umblau din pogost în pogost, din mînăstire în mînăstire şi din sat în sat şi răspîndeau mai departe învăţăturile celor de credinţă veche. Unuia din ei, lui Cornil, care a murit în 1695 în vîrstă de 123 de ani, i se atribuie întemeierea marii mînăstiri laice a „celor fără popi" *(bespopovţi)*. Această mînăstire era aşezată la rîul Vig, de-a lungul căruia umblase Savati cu aproape 300 de ani înainte, pe drumul de la Valaamo la Solovki. Sub conducerea a doi fraţi nobili, Andrei Denisov, mort în 1730, şi Simion Denisov, mort în 1740, mînăstirea Vig *(Vigovskaia obiţel)* s-a dezvoltat într-un centru economic şi spiritual al credinţei celei vechi din Nordul îndepărtat. Comerţul ei înfloritor, cu peşte, blănuri, sare şi cereale se întindea de la Spitzberg pînă în sudul Rusiei şi o parte însemnată din cîştig rămînea în casele (vechi credin-

[1] *Istoria mînăstirii Soloveţki*, p. 106

cioșilor) din Petrograd și Novgorod. „Fraților" le-a reușit să ridice organizarea învățămîntului la Vigoreţkaia la un asemenea nivel încît primeau oaspeți din întreaga Rusie. În acest Port-Royal al ținutului Mării Albe s-a ivit o primă dispută teologică fundamentală cu biserica patriarhală, care ce-i drept a rămas sterilă din punct de vedere al istoriei spirituale, deoarece se baza pe vechile concepții. De-abia în anul 1885 mînăstirea Vig a fost distrusă de trupele țariste, în timp ce maximalismul ascetic al vechilor ritualiști trăia mai departe în numeroase ascunzișuri în păduri sau așezări din tundră.

III. ISTORIA CULTURII NOVGORODULUI

1. *PRIMELE CONSTRUCȚII BISERICEȘTI*

Biserica de stejar a Sfintei Sofia, care a ars în 1049 — Catedrala de piatră Sfînta Sofia — Simplificare și sistematizare a modelului din Kiev — Reducerea efectelor iluzioniste — Stilul arhitectonic ca trăsătură fundamentală — Picturi bisericești — Biserica Sf. Nicolae din curtea lui Iaroslav. — Catedrala Sf. Gheorghe — Catedrala mînăstirii Antoniev — Construcția bisericească și peisajul ca principii arhitectonice — Noi efecte iluzioniste.

Individualitatea ciudată, ca să nu spunem îndărătnică, a Novgorodului, așa cum am cunoscut-o pînă acum, a dat naștere unui monument de cultură care a supraviețuit peste secole. La aceasta nu contribuie numai clădirile păstrate care mai atrag și astăzi pe vizitatorii vechiului oraș. Spiritul unei colectivități de neconfundat se vădește în aceeași măsură în pictura icoanelor, literatură și în alte mărturii pe care le vom urmări acum.

Încă la scurtă vreme după pătrunderea creștinismului, s-a construit în Novgorod, înăuntrul Detineț-ului, în strada episcopilor, o biserică pe locul unde Sadko a ridicat mai tîrziu
 biserica Boris și Gleb. Cronici mai noi rela-

tează : „Vlădica episcop Achim a ridicat prima biserică a Sfintei Sofia din lemn de stejar. Ea avea treisprezece cupole *(postavi vladica episcop Ioakim pervuiu cerkov drevianuiu dubovuiu*

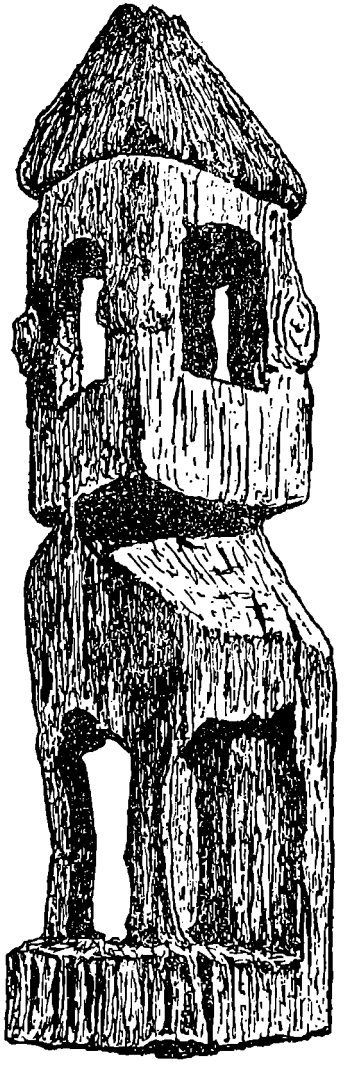

Modelul unui vechi terem rus, dezgropat la Novgorod. Probabil că în felul acesta arătau vîrfurile „catedralei din lemn" a Sf. Sofia (după : Voronin, *Zodcestvo severo-vostocinoj Rusi*, Moscova 1961, vol. I, p. 250)

svatîia Sofii, imuşci verh 13). [1] Această Sf. Sofia din lemn arsese încă din anul 1049, în timp ce încă din 1045 avusese loc punerea temeliei catedralei de piatră de către episcopul Luca Şidiata şi principele Vladimir Iaroslavici. Biserica de stejar „era clădită şi împodobită minunat" [2]. Ea era fără îndoială o operă măreaţă a artei locale de construcţii din lemn, care avea chiar în Novgorod, în sectorul dulgherilor, un centru renumit în întreaga Rusie de pe atunci. Cunoaştem dealtfel asemenea mari biserici de lemn şi în alte părţi din Nordul Rusiei. Aşa, de exemplu, în 1160, a ars din temelii la Rostov o biserică a Maicii Domnului care fusese clădită în 992. În orice caz, nu se poate spune nimic precis despre înfăţişarea primei catedrale din Novgorod. Probabil clădirea se compunea dintr-un bloc *(srub)* masiv dreptunghiular central cu un acoperiş în două ape, care avea spre Răsărit o anexă pentru altar. În biserică se pătrundea din apus, printr-un pridvor *(pritvor, trapeznaia).* Prin „cupolă" *(verci)* trebuie să ne închipuim probabil vechiul foişor rusesc *(viska),* care deasupra palatelor a fost lărgit ca „terem". El era acoperit cu un baldachin. Una din cupolele de pe acoperişul central trebuie să fi fost mai înaltă decît celelalte douăsprezece. Această catedrală de lemn, cu impunătorul ei acoperiş în două ape şi cupolele aşezate pe el, situată în mijlocul pădurilor seculare care atunci se apropiau şi mai mult de oraş, trebuie să fi făcut o impresie copleşitoare, dar în nici un fel neobişnuită pentru receptivitatea locuitorilor. Dealtfel sistemul celor treisprezece cupole, care simbolizau pe Isus cu cei doisprezece apostoli, a fost preluat mai tîrziu la catedrala de piatră Sfînta Sofia din Kiev.

Cu totul altă imagine trebuie să fi oferit catedrala de piatră a Sf. Sofia clădită ulterior.

[1] *A doua cronică din Novgorod,* p. 177

[2] Ibid., p. 177

Zidurile ei măreţe înalte şi cu reflexe roşcate străluceau departe dincolo de Volhov peste lacul Ilmen, peste rîurile şi mlaştinile din împrejurimile Novgorodului. În acelaşi timp se desprindea net de pe fondul întunecat al pădurilor. Sclipirea roşie care se putea desluşi de departe era provocată de mortarul amestecat cu praf de cărămidă roşu, care lega blocurile masive de piatră galbene-cenuşii netencuite. Vizitatorul de astăzi poate, cu oarecare imaginaţie, să-şi reînchipuie simfonia de culori pe care asemenea clădiri o alcătuiau împreună cu peisajul grandios şi plin de melancolie al nordului Rusiei. Catedrala se ridica în Detineţ pe un loc puţin mai la sud de precedenta catedrală din lemn. În jurul ei s-a adunat curînd curtea arhiepiscopală, „casa Sfintei Sofia". Catedrala Sfînta Sofia din Novgorod avea, probabil ca model, biserica mediobizantină în cinci nave şi cupola în cruce a mitropoliei Sfînta Sofia din Kiev, începută de Iaroslav probabil în 1017 şi terminată în 1037. Ea se deosebea însă de amîndouă prin însemnate particularităţi. În timp ce la Kiev, de exemplu, sistemul celor 13 cupole fusese luat de la predecesoarea din Novgorod, constructorii catedralei de piatră Sfînta Sofia din Novgorod l-au redus la cinci. Diferenţa esenţială se poate rezuma mai ales în simplificarea compoziţiei arhitectonice în ansamblu. Această simplificare priveşte coordonarea interiorului cu exteriorul, o mai mare claritate a elementelor de construcţie, ansamblul şi silueta generală de bloc sobru a clădirii. Tendinţa generală a fiecărui element spaţial şi de construcţie de urcuş vertical către cupola centrală este în orice caz comună ambelor Sf. Sofii : cea de la Nipru şi cea de la Volhov. Prin aceasta se şi deosebesc de arhetipul lor bizantin într-un mod izbitor. Interiorul constă dintr-un plan în formă de cruce din compartimente mici, înguste, care se pierd în semiîntunericul dintre coloanele

înalte ce se grupează în jurul spațiului pătrat de sub cupola centrală. Și în alte privințe spațiul din interior al Sfintei Sofia din Novgorod se deosebește esențial de cel al celei din Kiev. În timp ce catedrala mitropoliei trezea o iluzie a spațiului cu atît mai ciudată cu cît era redată prin mijloacele estetice ale cultului bizantin : printr-o sumedenie de elemente decorative și de construcție (preferarea coloanelor, a pilaștrilor înmănunchiați, a cornișelor, reliefurilor și mozaicurilor), biserica episcopală a vechiului oraș de pe lacul Ilmen a renunțat într-o oarecare măsură la acestea. Interiorul ei e dominat de coloane grele în patru sau opt muchii, în locul unui sistem rafinat și uluitor de coloane de formă complicată. Lipsesc și mozaicurile care, mai ales la lumina artificială, dezvoltă anumite efecte optice de dematerializare a pereților, transformîndu-i în covoare colorate și prin aceasta susținînd considerabil „estetica de cult" a liturghiei ortodoxe. Efectul frescelor are loc mai mult pe tărîm concret ; chipurile redate par mai degrabă să păsească din suprafața zidului decît să se dizolve în ape ca la mozaic. Pe plan psihologic, rafinamentul estetic rămîne negreșit același. Un turn cu trepte, ridicat însă mai tîrziu, ducea la galeriile de pe care prințul cu familia, suita și nu rareori oaspeții lui, urmăreau liturghia ortodoxă plină de fast. Unele amănunte arhitectonice ne permit să conchidem că arta arhitecturii bisericești romano-catolice din Apusul Europei era cunoscută constructorilor. Un monument de artă romanic sînt așa-numitele uși korsuneze *(Cherson) (korsunskie vrata).* Ele nu provin din Cherson, ci au fost lucrate la Magdeburg, la mijlocul secolului al XII-lea și în secolele XIV sau XV au ajuns de acolo la Novgorod prin Polozk, în împrejurări necunoscute.

Exteriorul catedralei corespunde interiorului.
113 Lizene puternic reliefate împart suprafața zi-

durilor absidei centrale, iar pilaştri simpli, reliefaţi limpede, pereţii laterali. În opoziţie cu catedrala din Kiev, dispusă în lărgime, la Sfînta Sofia din Novgorod iese mai mult în relief verticalitatea cu tot caracterul ei de bloc masiv. Prin reducerea cupolelor, blocul masiv pătrat cu cupola centrală a fost şi mai mult reliefat. Aceste impulsuri arhitectonice se datorează desigur modelelor bizantine şi marei nave centrale a Sfintei Sofia din lemn. Sfînta Sofia din piatră, de pe malul abrupt al Volhovului, purta deja toate caracteristicile artei şi chiar ale culturii din Novgorod : reducerea reprezentărilor sclipitoare şi a esteticii de cult legate de ele şi, în locul lor, o monumentalitate simplă şi clară.

Zugrăvirea catedralei a început în anul 1108 şi a fost finanţată din veniturile *(stiajanie)* ctitorului, vlădica Nichita, care murise cu cîteva luni înainte. În 1144 arhiepiscopul Nifon a pus să se zugrăvească întreg pronaosul. În timpul ocupaţiei germane, alături de alte numeroase monumente de artă, s-au pierdut sau au fost grav avariate însemnate părţi din fresca de pe cupolă. Sistemul decorativ al bisericii a fost probabil asemănător cu cel al Sfintei Sofia de la Kiev şi în general cu cel mediobizantin din secolul al IX-lea. În mijlocul cupolei, Christos Pantocrator, mai jos în alternanţă patru îngeri şi patru sarafimi, între ferestrele tamburului cinci profeţi, în absidă Maica Domnului orantă, dedesubt euharistia şi părinţii bisericii. Ca un lucru foarte preţios trebuie privită o pictură *al secco* care s-a mai păstrat din secolul al XI-lea şi îi reprezintă pe sfinţii Constantin şi Elena. În timp ce priveşti chipurile, care par arhaice, ale profeţilor de pe tambur, imaginile te surprind mai ales prin eleganţa redării lor şi folosirea unor tonuri gingaşe de culoare în albastru, portocaliu şi alb.

Următoarele construcții bisericești din Novgorod, cunoscute și care s-au păstrat, aparțin secolului al XII-lea. Ele sînt formate din trei nave, cu un sistem de susținere în șase stîlpi, care fusese desigur preluat de la canoanele de construcție ale catedralei Uspenie (Adormirea Maicii Domnului) de la mînăstirea în peșteră din Kiev. Printre construcțiile de acest tip se numără următoarele biserici : Biserica Sf. Nicolae, construită în 1113 în curtea lui Iaroslav *(Nicolo Dvorișenski sobor)* —, care era în același timp biserica de curte — și biserica princiară Sf. Gheorghe *(Georgievski sobor)*, construită de la 1119 pînă la 1130 în incinta mînăstirii cu același nume ; o clădire întru totul asemănătoare catedralei Sf. Sofia, catedrala nașterii Maicii Domnului *(Sobor Rojdestva Bogorodiți)*, ridicată de meșterul Petre în mînăstirea Antoniev și biserica din piatră *Uspenie* din piață, ridicată de principele Vsevolod în 1135. Biserica Sf. Nicolae a fost încununată inițial cu cinci cupole, în timp ce catedralele din mînăstirile Sf. Gheorghe și Antoniev erau caracterizate printr-un sistem asimetric propriu de trei cupole. Toate aceste construcții bisericești, în special însă primele două biserici princiare, aveau comune următoarele amănunte ale zidurilor exterioare : nișe oarbe introduse aparent neregulat, la adîncimi și de lățimi diferite. Efectele optice astfel obținute se pot observa cel mai bine la catedrala Sf. Gheorghe, atunci cînd norii străbat cerul senin și acoperă un timp soarele. Impunătorul corp în cub al construcției centrale începe să se miște, să-și dizolve masivitatea lui materială, să vibreze, și formează o unitate armonioasă oscilînd în peisajul din jur, care se schimbă și el mereu datorită trecerii norilor. Acest efect iluzoriu provocat de zidurile exterioare ale unei biserici, care mai fascinează și astăzi, era necunoscut arhitecturii bisericești bizantine a acelei vremi.

2. BISERICA ŞI CULTURA „PRIMEI GENERAŢII"

Evangheliarele lui Ostromir şi Mstislav — „Buna vestire de la Ustiug" — Icoane princiare oficiale — Sfinţi autohtoni — Predicile episcopului Luca Şidiata — Traducerile şi rîvna scriitoricească.

Contradicţia dintre stăpînirea principilor şi conducerea republicană şi-a găsit expresia şi în pictura bisericească. Fragmentele de frescă din biserica Sfîntul Nicolae care s-au păstrat (soţia lui Hiob), arată de fapt alte elemente stilistice decît capul Sfintei Elena din catedrala Sfînta Sofia, dar aparţin stilului de curte propagat de Kiev.

Posadnicul Ostromir, pe nume creştin Iosif, un fiu al primarului Constantin ucis de Iaroslav, a comandat executarea de către un diacon din Kiev (1056—1057) a unui evangheliar împodobit cu miniaturi alese şi denumit după el evangheliarul lui Ostromir *(Ostromiro evangelie).* Miniaturile au fost copiate de fiul de preot din Novgorod, Alexe, pentru un evangheliar al prinţului Mstislav, la începutul secolului al XII-lea, cu rezultatul că înfăţişările lui apar mai puţin elegante, mai degrabă îndesate şi cu capete mari.

Această deosebire între un stil sec de proză, care la începutul secolului era tipic Novgorodului, şi stilul unei idealizări artistice şi religioase se poate observa nu numai la monumentele şi pictura în miniatură, ci şi la icoanele care s-au păstrat pînă la noi. Unul din cele mai strălucite monumente de artă ale vechilor icoane ruse, aşa-numita Buna Vestire de la Ustiug *(Blagoveşcenie ustiujkoe),* a apărut în mînăstirea princiară Sf. Gheorghe. Surprinzătoare este asemănarea Maicii Domnului cu soţia lui Hiob din fosta biserică princiară Sf. Nicolae din curtea lui Iaroslav. În redarea copilului la sînul mamei, pictorul a rămas fidel cu stricteţe imnurilor liturghiei de la 25

martie, ziua Bunei Vestiri. Din această cauză icoana mai e denumită și Maica Domnului a Întrupării *(Bogomatei voploșcenie)*. Poate că această icoană a fost zugrăvită din porunca principelui Vsevolod, alungat în 1136, al cărui patron era sfîntul arhanghel Gabriel. Gustul de curte princiară se îmbină cu tipul cunoscut încă de bizantini ca imagine reprezentativă a dominației creștine legendarul „Mîntuitor nepictat de mînă" *(Spas nerukotvornîi)* atît pe o icoană din Novgorod cît și pe o frescă corespunzătoare a bisericii princiare Nerediția [1]. În schimb, în orașul de pe Volhov, a ajuns un sever Sf. Nicolae din secolul al XII-lea, pictat la Kiev, unde un pictor l-a așezat alături de sfinții greco-ruși prețuiți de novgorodeni, dintre care nu lipseau Cozma și Damian, patronii fierarilor, și Flor și Lavru, ocrotitorii cailor. Aici, ca și pe icoane și pe sculpturi de lemn, apare și Sf. Paraschiva-Piatnița, patroana familiei, a muncii gospodărești, a femeilor și a comerțului. Un meșter anonim a reușit în secolul al XIII-lea să exprime într-o manieră unică, pe o icoană cu intenție mascată, discrepanța între pretențiile extreme de abstinență severă și viața prozaică a țăranilor din Novgorod, discrepanță care duce la efecte voit sau inconștient comice. Pe același rînd, proeminent ca idolul unei vechi zeități slave, figura severului ascet oriental Ioan Climakos (Scărarul), spre care privesc sfinții cu mult mai mici Vlasie și Gheorghe, patroni ai grajdului, păsunii și vitelor. Pe o frescă a bisericii Sf. Gheorghe din Ladoga Veche apare Sf. Gheorghe ca imagine călăuzitoare a culturii împotriva barbariei și a lipsei de cultură.

O zi obișnuită a unei colectivități de-abia creștinate se oglindește într-un monument de literatură care îi e atribuit episcopului Luca Șidiata din mijlocul secolului al XI-lea. Este un „Îndemn către frați" *(Poucenie k bratii)*, în care probabil nu e vorba de un catehism

[1] Vezi și p. 125—126.

pentru candidații la botez (atunci episcopul n-ar fi putut folosi formula „frați"), ci de un îndemn pentru obștea Novgorodului. Poate că Luca a scris aceste îndemnuri în timp ce era deținut la Kiev. După izvoare ulterioare ar fi fost denunțat de un iobag din cauza asprimii și a „predicilor lui grosolane" *(nepodobnîie reci)*.[1] Chiar dacă aceste imputări au fost doar un pretext pentru intrigi care ne-au rămas necunoscute, ele caracterizează existența acestui novgorodean, cel dintîi pe scaunul episcopal al orașului. Îndemnurile către obște sînt scurte și înșiră temele morale una după alta ca mărgelele pe o ață. Își cunoștea oamenii și păcatele lor zilnice de la înjurături și beția fără măsură pînă la omor. Îndemnurile lui Șidiata au fost caracterizate ca fiind vorbele unui păstor „luminat de curînd", către o turmă încă neluminată.

Sarcina principală a muncii „primei generații" pentru ridicarea unei noi culturi creștine au îndeplinit-o în esență preoții și călugării. Un preot din Novgorod pe nume Putiata a scris o carte de slujbe lunare, prin anul 1100 și a încheiat-o, cum își încheiau alți scribi copiile, cu o frază din care reiese munca sa plină de răspundere, dar și obositoare : „Putiata a scris ; îndreptați ceea ce e greșit, dar nu afurisiți". N-au fost numai copiate pur și simplu cărți din limba înrudită, vechea bulgară, ci au și fost „traduse din greacă în slava literară". Un călugăr din Novgorod, pe nume Domka, a tradus din grecă, împreună cu un necunoscut, imnuri pentru sfinții din lunile septembrie, octombrie și noiembrie, amintindu-l și pe Putiata cu cartea lui de însemnări lunare, cu liturghiile, imnurile și rugăciunile zilnice. Preotul din Novgorod, Upîr Licoi, a transpus în 1407, din joacă, un comentar la cărțile profeților Vechiului Testament. În sfîrșit, încă din secolul al XI-lea, se ocupau

[1] *Cronica patriarhilor*, PSRL IX, p. 91

cu problemele muzicii bisericești bizantine în vechea limbă rusă, așa cum arată notațiile din evangheliarul lui Ostromir și renumitele fragmente ale lui Chiprianovski sau „foile din Novgorod". Aceste lucrări au fost continuate cu și mai multă rîvnă în secolul al XII-lea.

3. *CULTURA BISERICEASCĂ A REPUBLICII LIBERE A BOIERILOR*

Cronica principilor și cronica orașului — Ieromonahul Chiric și activitatea lui culturală — Relatările unor pelerini — Poemul epic popular (bîlina) — Biserica princiară de pe Neredița — Biserici de stradă și cetățenești — Noul tip de arhitectură — Cancelarii de capelă — Pictura bisericească.

Nu am putut să evităm să trecem peste acel moment care a fost atît de hotărîtor pentru viața politică și culturală a Novgorodului — răscoala din 1136.

Înțelegerea și conștiința de sine a unei colectivități sînt documentate cel mai limpede și nemijlocit în cronica lor. Astfel, după răscoalele celor din Novgorod, Ladoga și Pskov și după alungarea principelui Vsevolod, arhiepiscopul Nifon a inițiat o revizuire temeinică a vechii cronici a principilor. Această cronică era scrisă în întregime în spiritul casei marilor principi ai Kiev-ului și conținea, printre altele, legenda poposirii lui Rurik și a celor doi frați ai lui la Ladoga și Novgorod. Pe lîngă ele existau probabil și alte însemnări care erau scrise din perspectiva străvechii primării din Novgorod dinaintea lui Rurik și care reprezentau ideile de libertate la fel de străvechi ale celor din Novgorod. Au existat încercări de a pune această cronică în legătură cu influenta persoană a posadnicului Ostromir. Apoi mai exista cronica bisericii Iacob din strada Iacob, care fusese scrisă de preotul de aici, Gherman Voiata.

După ce o parte însemnată a bunurilor princiare, printre care hrisoavele și actele, au fost trecute în casa Sfintei Sofia, a început să fie prelucrată aici *Cronica din Novgorod.*

Așa cum am putut să vedem din exemplele și citatele înfățișate în cursul expunerii, ea a devenit un monument literar unic în felul său și o mîndră mărturie de sine a republicii de boieri a Novgorodului.

E semnificativ că biografia lui Alexandru Nevski, căruia Novgorodul îi datorează libertatea, nu a fost scrisă între zidurile Novgorodului, ci probabil în sudul Rusiei. Dimpotrivă, Pskov-ul i-a cinstit memoria într-o cronică a orașului din secolele XIV — XV închinată vieții principelui Dowmont, originar din Lituania, în care e descris un cavaler erou care luptă împotriva dușmanilor din Apus și a lituanienilor, cu puternice împrumuturi luate din viața lui Alexandru.

O personalitate foarte interesantă, care oglindește viața spirituală multilaterală a orașului comercial, a fost ieromonahul Chiric din mînăstirea Antoniev. Poziția lui la curtea arhiepiscopală corespundea întrucîtva celei a unui vicar general sau capitular de dom. Chiric făcea parte din cei mai apropiați colaboratori ai arhiepiscopului Nifon și a avut o contribuție hotărîtoare la revizuirea cronicii. Desigur, în legătură cu ea, a redactat și o învățătură prin care omul poate afla numerele tuturor anilor *(Ucenie imje vedati cielovecu cisla vseh let).* Indicațiile lui privind apropiatul sfîrșit al lumii par să nu-i fi agitat pe novgorodeni, spre deosebire de populația altor orașe din Rusia veche, chiar dacă la Volhov erau citate profețiile lui Metodius din Patara și, desigur unele citate erau comparate cu relatările corăbierilor din Novgorod despre ținutul de nord al Uralului și Noua Zemlie. Chiric era orice altceva decît un chiliast exaltat. Cu episcopul lui și cu alți preoți, el lucra și în domeniul dreptului bisericesc. Întrebările și răspunsurile

canonice și cazualistice care ne-au parvenit sînt tot oglindirea vieții zilnice din Novgorod, dar de data aceasta a muncii de îngrijire duhovnicească, deseori dificilă în oraș.

Chiar cînd novgorodenii călătoreau departe, nu îi părăsea simțul lucid al realității. Dobrinia Iadreicovici, un cetățean bogat, arhiepiscopul Antonie de mai tîrziu, s-a oprit în 1200 la Constantinopol, desigur ca să recruteze acolo meșteri și meșteșugari pentru orașul lui. Povestirea lui „Despre Sfintele locuri din Țarigrad *(Skazanie mest sviatîh v Țaregrade)* e o enumerare statistică seacă a locurilor sfinte pe care le-a vizitat în orașul țarilor. Itinerariul lui constituie un inventar demn de încredere al orașului împărătesc, care mai aduce încă și astăzi contribuții de valoare la cercetarea topografică.

În anul 1163 patruzeci de novgorodeni plecaseră în pelerinaj în Țara Sfîntă și s-au întors cu binecuvîntarea patriarhului, moaște și daruri costisitoare pentru bisericile din Staraia Russa, Torjoc și Novgorod. Arhiepiscopul din Novgorod a privit cu oarecare neîncredere pe „Palomniki", purtătorii de palmier, cum au fost porecliți pelerinii ca urmare a vizitării țării sfinte. Social și moral erau considerați elemente dubioase și generatoare de neliniște. Într-o bîlină, adică un vechi cîntec epic despre „patruzeci și unu de pelerini" *(Soroc calic so calicoiu)*, este descrisă pe larg această problematică a pelerinilor.

În general, în bîlinele din Novgorod, care sînt printre primele aparținînd acestei specii literare, apare complexitatea vieții orașului și unitatea dintre om și natură într-un imens teritoriu de colonizare, acea măreață simfonie pe care am putut s-o admirăm pînă acum în construcții. Astfel, în bîlina despre „minunatul plugar Nicula", se desfășoară în fața ochilor noștri întinderea peisajului din Rusia de Nord, pe care plugarul o străbate călare pe o iapă galbenă, în timp ce în renumitul „cînt al

lui Sadko" răsună viața zgomotoasă și freamătul orașului. În „minunatul plugar" își găsește însă expresie și contradicția dintre boier și țăranul liber. În general, în centrul acestor epopei populare se află eroul pașnic, țăranul, negustorul sau cîntărețul din cobză. Într-un alt cînt e ironizat un principe care se lasă speriat de o odraslă de negustor și pe care îl jefuiește un episcop, aluzii străvezii la alungarea în anul 1136 a principelui Vsevolod de către boieri, negustori și arhiepiscop.

Din iunie pînă în septembrie 1198, principii au clădit ca biserică a curții princiare biserica Schimbarea la față a Mîntuitorului *(Spasa preobrajenie)*, pe colina Nerediția. Această biserică a fost distrusă de tirul artileriei germane, dar între timp a fost reconstruită ca și alte monumente culturale. Față de catedrala Sf. Gheorghe, Schimbarea la față e o construcție mai mult decît modestă. Dar ea posedă amănunte interesante și importante de istoria artei. Biserica Schimbării la față e un cub ridicat din zidărie grosolană și masivă. Orientarea liniei pilaștrilor, cu semiarcadele suprapuse, era neregulată însă continua cu mijloace modeste acel principiu de asimetrie ce făcea suprafețele să curgă, al cărui efect de iluzie estetică l-am mai întîlnit la biserica Sf. Nicolae și la catedrala Sf. Gheorghe. Absida mijlocie, care ajunge pînă la arcada acoperișului, e flancată de abside mai mici. Cupola se reazemă pe patru stîlpi pătrați. Interiorul bisericii e relativ strîmt. Galeria de pe peretele de apus are mici capete la colțuri.

În timp ce bogatul negustor Sadko ridicase încă din 1167 în Kremlin o biserică închinată martirilor Boris și Gleb, cu șase stîlpi de susținere, după modelul catedralelor Sf. Gheorghe și Sf. Nicolae, pe locul catedralei din lemn a Sf. Sofia care a ars, biserica mînăstirii Arcadie, construită în 1179, cu un sistem de susținere de patru stîlpi, cu o cupolă și baza pătrată, începuse să facă trecerea spre noul tip

de construcție dominant în Novgorod. Dintre bisericile de acest nou tip vom menționa aici, alături de biserica princiară de pe Nerediţa : biserica Sf. Petru și Pavel, clădită de locuitorii uliței Luca între 1185 și 1192, biserica Sf. Ilie, începută în 1198 de asemenea în Slavno și în sfîrșit biserica Sf. Paraschiva-Piatniţa „a celor de peste mări", clădită în 1207, care a fost menționată de mai multe ori. Afară de aceasta, cronica ne informează despre construirea acestei biserici în anii 1156—1191. Este vorba probabil de construcții din lemn care au ars. Biserica situată la o depărtare de numai cîțiva pași de biserica Sf. Nicolae a fost reclădită după vechea ei înfățișare. Absida mult proeminentă e flancată de două abside laterale dreptunghiulare din care cea din interior fusese la început de asemenea dreptunghiulară, cealaltă însă semirotundă. La naosul principal se adaugă la nord și la sud două pronaosuri. Portalele sînt așezate în perspectivă, adîncite în zid. Timpanele suprapuse portalului pronaosului au o fereastră oarbă mai mare și deasupra trei deschideri de ferestre avînd între ele o friză de boltă îngustă. Friza de boltă, cu cele trei deschideri de ferestre adîncite în zid deasupra ei, se repetă pe fațadele naosului. La turnul pătrat, patru arcade oarbe decorative (așa-numitele *kolo*ș*niki ;* un fel de scufie a femeilor) conduc spre tamburul cupolei. Înăuntru biserica are un sistem de patru susțineri și două etaje cu galerii înconjurătoare. Încă din această scurtă schiță se poate vedea că „cei de peste mări" și-au ridicat cu Sf. Paraschiva un foarte interesant monument de arhitectură, ale cărui elemente de construcție apar influențate prin Smolensk și Polozk de arhitectura apuseană și de anumite manifestări ale artei de construcție din Vladimir-Suzdal. Obișnuitul cerc triplu al fațadelor, cu minunatul lui avînt liber și acest sistem recent
 încă, simplu al kolo*ș*nikilor va fi reluat de că-

tre Moscova prin intermediul lui Vladimir-Suzdal şi dezvoltat mai departe.

Aceste biserici relativ mici, cu o singură cupolă, prevăzute în interior cu galerii sau emporă, au fost numite biserici cetăţeneşti. Noutatea acestui tip, căruia a trebuit să i se subordoneze şi biserica princiară de pe Nerediţa, se poate deduce mai ales din empore, făcînd abstracţie de amănuntele mai sus arătate. În timp ce pînă acum acestea erau folosite mai ales în bisericile principilor ca loc de şedere pentru curte şi oaspeţi şi prin aceasta slujeau la reprezentaţia „simfoniei" puterii lumeşti şi spirituale, acum erau materializate, reprezentarea emoţiei sacerdotale a fost înlocuită cu reprezentarea hărniciei burgheze, a socotelilor negustoreşti-comerciale de perspectivă. Ctitorii şi-au construit pe empore mici capele în care îşi încheiau afacerile. Cînd era vorba de biserici aparţinînd străzilor sau breslelor, aici aveau loc adunările corporaţiei. Deseori emporele erau folosite şi ca depozite. Partea de răsărit a bisericii, ca loc al misterului sacramental, obţinuse într-o oarecare măsură un nou partener, pe negustor şi pe boier, care în capela sa îşi încheia negustoriile în faţa liturghiei. În negustorie lucrurile nu se petreceau totdeauna în linişte şi festiv. Lucrurile nu se petreceau altfel în capelele breslelor, uniunilor şi corporaţiilor de negustori din bisericile oraşelor hanseatice germane. Aici, la fel, se încheiau afaceri şi se ţineau adunări care nu se desfăşurau totdeauna în linişte. „Capela, în chip de birou comercial", e forma cea mai concisă prin care în Evul Mediu spiritul religios s-a concretizat în cel comercial. Acest proces corespundea dealtfel birocratizării formelor de stăpînire sacerdotal harismatice din funcţia episcopală ca „guvern din umbră" a ţării Sfintei Sofia.

Frescele bisericii de pe Nerediţa, singurul exemplu în Europa a unei scheme decorative păstrate în întregime şi cel mai cuprinzător

executat, au fost din păcate distruse împreună cu biserica ; o pierdere de neînlocuit a vechii arte ruse. Frescele care acopereau pereții în întregime se asemănau unor covoare festive cu reprezentări minunate, care putea fi trase în lături pentru a înlesni perspectiva. Ele înfățișează un program iconografic foarte interesant, care nu se deosebește prea mult de cel mediobizantin obișnuit. Unele dovedesc legăturile pictorilor sau comanditarilor cu Caucazul, Asia Mică sau Orientul, altele permit stabilirea cunoașterii unor programe iconografice apusene mai ales din bisericile italienești. Catedrala mînăstirii din Pskov, biserica Sf. Gheorghe din Ladoga Veche și biserica princiară de pe Nerediția au comun printre altele (în Ladoga Veche : Sfîntul Gheorghe ucigînd balaurul și un profet) două compoziții foarte însemnate : 1. În cupolă nu e zugrăvit Pantocratorul, ci e redată Înălțarea la cer. Modele posibile ar fi putut fi vechile biserici de peșteră din Capadochia, biserica San Marco din Veneția, biserica Sfînta Sofia din Salonic sau biserica Sf. Luca din Fochi. Astfel se deschide di nnou un orizont larg pentru istoria artei, care ajunge din Asia Mică pînă în Grecia și Veneția. 2. Peretele dinspre apus redă extraordinar de amănunțit Judecata din urmă *(strașnii zud)* „cumplita judecată". Concepția definitivă a schemei de amănunte a Judecății de apoi în secolul al XII-lea e legată neîndoielnic de „sfîrșitul lumii" care, după calendarul bizantin, era așteptat în acest secol. Sfîrșit al lumii pentru care, după cum am văzut, își pregătea credincioșii și ieromonahul Chiric din Novgorod. Pe de altă parte, iconografia Judecății de apoi folosea evident modelele reprezentărilor literare și plastice ale împăraților învingători ai popoarelor barbare, care erau transpuși în locul lui Christos, judecătorul lumii. Pictura bisericii princiare de pe Nerediția se integrează în acest paralelism dominant între cultul împăratului și veneratia lui

Christos preluat din pictura sacerdotală bizantină. Astfel, pe fresce apare din nou nu numai „Mîntuitorul nepictat de mînă", icoană pe care am menționat-o mai sus, ci și corespondentul lui mariologic : Semnul Maicii Domnului *(Bogomater Znamenie)*. La mijlocul secolului al XIII-lea, cînd existența Novgorodului depindea de puterea marelui principat Vladimir Suzdal, s-a mai adăugat la fresca bogat împodobită chipul lui Iaroslav, tatăl lui Alexandru Nevski, care a închinat Mîntuitorului biserica ctitorită, apoi chipurile ctitorilor Olga și Vladimir, care mărginesc compoziția Adormirii Maicii Domnului și acelea ale lui Boris și Gleb, în fruntea unei procesiuni ce încadrează pe laturi Minunea Icoanei Semnul Maicii Domnului.

4. CONSTRUCȚIA BISERICILOR DIN PIATRĂ ȘI LEMN PÎNĂ LA SFÎRȘITUL MARELUI NOVGOROD

Norma fixă de construcție și posibilitățile ei arhitectonice — Biserica Mîntuitorului din Kovalevo — Biserica Maicii Domnului din cîmpia Volotovo — Biserica Fiodor Stratilat — Biserica Mîntuitorului din ulița Ilie — Conservativism local — Bisericile după expediția de pedepsire — Biserici depozite — Catedrala mînăstirii Cutinski — Bisericile de lemn în imperiul Sfintei Sofia — Structura bisericii din celule — Biserici de lemn din Nordul îndepărtat.

Apărarea stăruitoare și nechibzuită a libertăților lui, care a exclus vechiul oraș comercial cu ținutul lui colonial din dezvoltarea istorică a întregii Rusii, avea să-și găsească expresia și în domeniul cultural. Prozaismul și realismul lucid corespunzător firii novgorodenilor a încremenit în formulă. Acest proces se poate descifra cel mai limpede în construcția bisericilor. Cupola unică, așezată pe patru susțineri deasupra unui corp de construcție mai mult sau mai puțin în formă de cub, așa cum

s-a dezvoltat în secolul al XII-lea, a rămas canonul neschimbat la care s-au menţinut novgorodenii în spiritul tradiţionalei lor mîndrii. Meşterii au înţeles totuşi să creeze variaţii pe baza acestor premise arhiteconice limitate. Au fost prelucrate şi influenţe apusene romanice şi gotice timpurii. Nu trebuie să trecem cu vederea nicicînd că asemenea elemente trebuiau încorporate unui ansamblu de construcţie orientat astfel chiar de pe urma liturghiei. De exemplu, fereastra în ogivă sau frontonul ascuţit cu acoperişul în două versante.

Din rîndul bisericilor care concretizează această evoluţie în istoria artei dorim să le prezentăm din nou pe cele mai însemnate. Prima trebuie să fie arătată biserica Sf. Nicolae din Lipno, ridicată în 1291. Faţadele acestei biserici nu sînt împărţite în lizene şi se încheie în partea de sus cu arcade triple pe lîngă care se întinde, ca şi sub cupolă, o friză zimţuită. În partea de răsărit se află o absidă scundă. Reducerea acesteia la jumătate din înălţimea totală a bisericii dă formei ei de cub o subliniere verticală. Biserica Schimbării la faţă *(Preobrajenie)* din Kovalevo a fost clădită de boierul Onsifor Sabin în 1345. Ea avea acoperişuri cu fronton şi trei pronaosuri, care însă apar ca preluate de la construcţiile de lemn, spre deosebire de cele ale bisericii Sf. Paraschiva. În 1352 a fost ridicată biserica Adormirii Maicii Domnului *(Uspenie Bogomateri)* pe cîmpia Volotovo. Exteriorul ei e dominat de piatra brută de Volhov, un material de construcţie care îi conferă în măsură deosebită tocmai acestei biserici un colorit specific local alături de lipsa oricărei împodobiri suplimentare. Ca singură împodobire apar sculpturile zimţuite de sub cupolă. Construcţia în ansamblu a avut drept model biserica Sf. Nicolae. Construcţia iniţială a faţadelor terminate în trei arcade se mai poate recunoaşte şi astăzi. Acoperişul le corespunde. Se poate afirma desigur că biserica de pe cîmpia Volo-

tovo concordă ca nici o alta spiritului lucid al orașului comercial. În interior, deși biserica e foarte puțin mai mare decît majoritatea celorlalte „biserici de tîrgoveți", ea pare mai spațioasă. Acest efect optic e obținut prin sistemul celor patru stîlpi de susținere, care au fost apropiați de pereți. Stîlpii dinspre apus au părțile de jos rotunde și ele măresc acest efect. Am văzut că meșterii constructori din Novgorod posedau un talent indiscutabil de a obține efecte de iluzii spațiale folosind mijloacele cele mai simple. Pe părțile de nord și apus ale naosului au alipit spații anexă, ca la biserica Sf. Paraschiva, așa că sîntem îndreptățiți să presupunem că o asemenea anexă se afla și în partea de sud.

În anul 1360 Simion, fiul lui Andrei, „împreună cu preacredincioasa lui mamă" *(s bogoliubivoiu materiu svoeiu)* au așezat în strada Fiodor piatra de temelie a bisericii Fiodor Stratilat. După însemnările cronicii orașului, probabil că două biserici precedente au ars în 1329 și 1340. Terminarea fațadelor de nord și sud ale acestei biserici, în trei arcade prevăzute cu lizene late și alte amănunte, au determinat pe restauratori să reconstituie biserica nu cu frontoanele ascuțite vechi, ci cu închiderea fațadei prin acoperișuri în trei părți după modelul mai nou. Demne de atenție sînt ferestrele cu arcade ascuțite adînc îngropate în ziduri și portalele subliniate de același profil. Singura absidă e fracționată multiplu printr-un sistem diferențiat de arcade oarbe și două rînduri de ferestre. În anexe se găseau locurile de veșnică odihnă ale ctitorilor. Empora sau galeria nu are numai pe margini, ci în toată lățimea ei, acele „depozite de capelă" sau depozite de provizii descrise mai sus și prin aceasta amintește de capelele de cor închise, asemănătoare, ale familiilor și breslelor situate dedesubtul orgii în bisericile orașelor hanseatice. Bisericii Fiodor Stratilat

i se aseamănă în esență toate bisericile de mai tîrziu, astfel biserica Schimbării la față a Mîntuitorului în ulița Ilie, a cărei fațadă e împodobită cu forme singulare de cruci în basorelief, nișe oarbe, rozete și alte forme ornamentale. La fel ferestrele fațadei și ale tamburului sînt împodobite prin arcuri suprapuse, iar tamburul e încercuit chiar sub cupolă de o dublă friză arcuită. Același sistem decorativ a fost folosit la absidă. Un monument de arhitectură la fel de interesant e biserica Sf. Petru și Pavel din Koșevniki (clădită în 1406). La aceste biserici se observă un fel de desmembrare a absidei prin două zone de ferestre, ceea ce amintește nemijlocit de bisericile romane din Apus. În secolul al XV-lea s-a putut observa o trăsătură evident conservativă. Modelele din secolele al XII-lea și al XIII-lea erau strict respectate. Cînd se făceau reclădiri, biserica nouă era reconstruită ca o copie fidelă a celei vechi. Astfel a fost reclădită, de exemplu, biserica Sf. Ilie din Slavno. Caracteristică pentru trăsătura restaurativă a epocii era și biserica Sf. Ion ce aparținea bogatei și vechii bresle de negustori cu același nume, și care a supraviețuit tuturor catastrofelor Novgorodului. Biserica ridicată de la 1127 la 1130 a fost dărîmată în 1454 și a fost restaurată pe vechile temelii, în întregime în stilul vechii biserici. Și în alte orașe ale Sfintei Sofia era urmat acest principiu care indică o stagnare evidentă a puterilor creatoare care, așa cum am văzut, s-a evidențiat și în domeniul politic printr-o opoziție sterilă împotriva Moscovei.

Prima biserică clădită în Novgorod după expediția de pedepsire a lui Ivan al III-lea, aceea a Mironosițelor *(Jenștini mironosiți)* din 1510 a preluat toate elementele cunoscute, inclusiv pe acelea ale beciurilor în două etaje. Biserica era mai mult un depozit de mărfuri și numai o mică parte putea fi folosită pentru slujba religioasă. La sfîrșitul secolului al

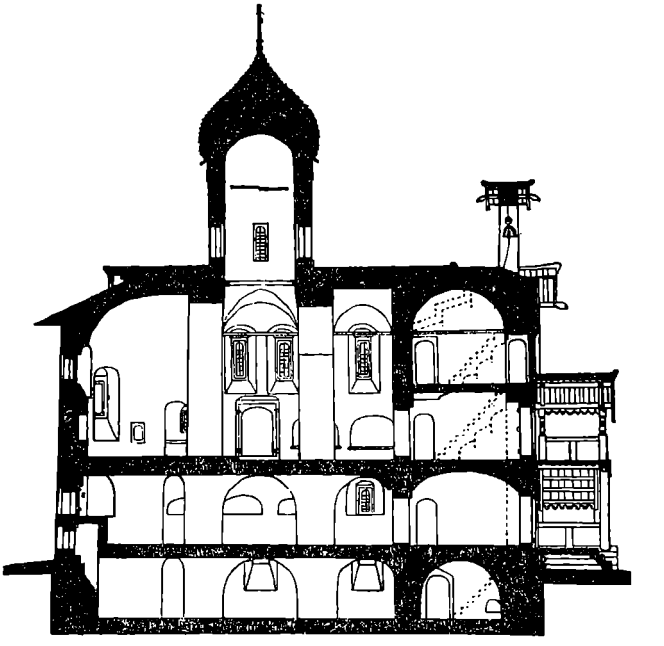

Schița unei secțiuni verticale prin Biserica Mironosițelor (după: *Novgorod, K 1100-letjiu goroda*, Moscova 1964, p. 254)

XVI-lea o parte din tezaurul de stat al lui Ivan al IV-lea a fost adăpostită în beciuri. Pentru împodobirea reliefului fațadelor era folosită printre altele stema lui Ivan al III-lea, vulturul dublu, preluat de la Bizanț. Și moscoviții bogați, numiți de novgorodeni „intruși" *(vedenci)*, au ridicat asemenea biserici-depozite ca biserica Sf. Procopie și biserica Sf. Clementie. Ultima slujea, în afară de aceasta, ca biserică de reședință a primarului instalat de marele principe.

Ca o demonstrație limpede a puterii marilor principi ce guvernau din nou Novgorodul și Împărăția Sfintei Sofia, apare catedrala Schimbării la față *(Preobrajenski sobor)* din mînăstirea Varlaam Cutinski, la 15 km depărtare de oraș. Pe locul unei biserici mici și deteriorate,

Reconstruirea Bisericii Mironosiţelor (după : *Novgorod, K 1100-letiju goroda*, Moscova 1964, p. 253)

marele principe Vasile al III-lea a ridicat în 1515 o mare catedrală care aminteşte de catedralele vechi Sf. Sofia şi Sf. Gheorghe şi Sf. Nicolae : o clădire pe şase stîlpi de sprijin cu cinci cupole şi trei abside. Faţadele proeminente sînt fracţionate de lizene puternice, aşezate parţial asimetric, cea de nord şi de sud în patru, cea dinspre apus în trei suprafeţe. Impresia generală a construcţiei se abate cu atît mai mult de la modelele clasice din Novgorod cu cît tendinţa spre înălţare a bisericii e oarecum înăbuşită prin sublinierea orizontalelor.

Catedrala Sfinţii Arhangheli şi catedrala
131 Adormirii Maicii Domnului din Kremlinul de

la Moscova au influențat construcția și specificul catedralei Schimbării la față din mînăstirea Valaam.

Pe lîngă arhitectura în piatră s-a dezvoltat mai departe construcția de lemn, mai ales în afara Novgorodului, în depărtatele lui teritorii de colonizare din miazănoapte și răsărit. În nordul Rusiei construcția bisericilor din lemn avea o foarte veche tradiție, încă de pe vremea Sf. Sofii de lemn din Novgorod. Această tradiție de artă populară a dat puternice reimbolduri și arhitecturii din piatră, cum este îndeosebi renumitul acoperiș ascuțit, veche „concurență" rusă a cupolei. În Novgorod aproape toate bisericile au fost clădite mai întîi din lemn înainte ca să se fi trecut la construcția din piatră, sigură, mai ales din cauza deselor incendii. Dar făcînd abstracție de acest lucru, în Împărăția Sfintei Sofia erau foarte îndrăgite și bisericile și catedralele mai mari de lemn. Așa de exemplu și locuitorii din Pskov au ridicat în 1354 o biserică a Sfintei Sofia, din lemn, iar locuitorii din Velikie Ustiug, încă din 1290, o mare biserică a Adormirii Maicii Domnului, care mai tîrziu a ars de mai multe ori, dar a fost de fiecare dată reclădită. În satele de iobagi, pogoste, tîrguri și așezări din păduri s-au ridicat biserici cu mult mai mici. Cea mai veche din ele, provenind de la începutul secolului al XV-lea se afla în mînăstirea Murom la lacul Onega. Ea era așezată de-a dreptul pe pămînt, fără fundație și fără beci. La sfîrșitul secolului al XV-lea a apărut în pogost Iukovski o biserică de lemn care, deși are tot o bază dreptunghiulară, este mai complicată în amănunt. Acoperișul de deasupra celulei mijlocii e întors de trei ori, iar cel de deasupra celulelor vecine de două ori. Din aceste începuturi ale unor biserici zvelte dreptunghiulare, cu acoperișuri ascuțite deasupra compartimentului mijlociu, au luat naștere mai tîrziu bisericile de lemn deosebit de complicate, cu multe

cupole proeminente, cu baza poligonală și în formă de cruce. Aici vom menționa trei minunate biserici de lemn din secolul al XVIII-lea care constituie un anumit punct culminant și încheierea unei străvechi arte de construcție, bogată în tradiții : Biserica Pokrov *(Pokrovskaia cercov)* din 1708, în ținutul Vologda *(Vitegorski pogost)*; biserica Schimbării la față *(Preobrajenskaia cercov)* din 1714 și biserica Pokrov din 1764 din pogostul Kiji (R.S.S. Carelofinică). Amîndouă bisericile au un puternic octogon central (la prima înalt de douăzeci de metri) care, prin construcția de lemn suprapusă, se îngustează spre vîrf. În interior se deschide în patru părți spre patru spații laterale. Acoperișurile octogonului și ale celor patru părți laterale sînt împodobite la fronton cu minunate arcade. Arcadele părților laterale urcă sub formă de trepte spre cele ale octogonului. Pe toate aceste acoperișuri se găsesc cupole bulb, adunate în jurul cupolei centrale și înălțîndu-se spre ea. Sînt o mulțime de cupole bulb mai mici, care scad în dimensiune de sus în jos. La Kiji sînt 22, la Vitegorsk sînt 17 turle încununate cu bulb, care ne amintesc de cele treisprezece turle ale bisericii de lemn Sfînta Sofia din Novgorod. Numeroase biserici din lemn, mult mai simple, dar nu mai puțin frumoase și interesante pentru cercetător, se găseau și se mai găsesc încă în nordul îndepărtat al Rusiei. Astfel, de pildă, zvelta biserică Sf. Nicolae din satul Uima, ținutul Arhanghelsk, datînd din 1708, care amintește de bisericile orașului Novgorod cu corpul construcției în formă de cub, absidă poligonală și acoperiș în 8 părți, pe care e așezată o cupolă bulb, și biserica Uspenie din Kem, din 1714.

Pe rîuri și lacuri îndepărtate, în păduri dese, pe podișuri sau povîrnișuri abrupte, așezate sub un cer larg nemărginit, aceste biserici apar ca laitmotivele necesare ale unei măreți și co-
 vîrșitoare simfonii a peisajului.

5. *ISTORIA ERETICILOR DIN MARELE NOVGOROD*

„Strigolniki" — Nume și mod de apariție — O biserică de diaconi — Respingerea dogmelor și ierarhiei bisericii dominante — Studiul scripturii și concepția etică — Alte strădanii de interiorizare a vieții spirituale — Povestea raiului pe pămînt.

Tipul de construcție determinat social al bisericii cetățenești posedă o problematică religioasă, care a fost semnalată. Raționalizarea extremă, materializarea, chiar posibilitatea de „calculare" a credinței, care se vădesc în aceste construcții bisericești, nu sînt absolut străine caracterului bisericii ortodoxe, ca instituție de însănătoșire. Acest caracter se exteriorizează tocmai în Novgorod, în funcția arhiepiscopului care fără să fi format o teocrație, a influențat, de asemeni, stăpînirea lumească a împărăției Sfintei Sofia. Spiritul care se manifesta în bisericile cetățenești și îi influența pe constructorii și pe ctitorii lor a fost acel spirit lucid, îndreptat spre dominarea rațională a vieții și a religiei, acela care își găsea expresia în literatura bisericească și în cele din urmă modela și grupările sectelor din oraș.

În rîndul duhovnicilor și meseriașilor mai mici s-a ivit în a doua jumătate a secolului XIV o erezie cu evidente tendințe sociale. Asupra ei nu avem mărturii autentice, ci numai scrierile polemice bisericești îndreptate împotriva ei. Importanța lor nu e nici pînă azi în întregime clarificată și nici semnificația denumirii ereticilor drept *strigolniki* în această literatură. Cuvîntul provine din vechiul cuvînt rus *(strici)* pentru a tunde, a tăia. Unii cercetători presupun că, prin aceasta, au fost desemnați vechii negustori de postav. Ceea ce a ajutat în mod deosebit la răspîndirea ereziilor a fost comerțul internațional de pînzeturi. E, de asemenea, foarte posibil ca și în Novgorod acest comerț să fi răspîndit în cercurile respec-

Aruncarea strigolnicilor de pe podul mare în Volhov, miniatură (după: *Istorija russkoj literatury,* Moscova-Leningrad 1946, vol 2, p. 131)

tive ideile mișcărilor apusene, de dinaintea Reformei. Ereticii din împărăția Sfintei Sofia aveau, în orice caz, puține lucruri în comun cu catarii din Apus și bogomilii din Balcani, dar, în schimb, mai multe cu waldenserii și husiții, care găseau mulți aderenți nu numai în Lituania, dar și în orașele Hansei, care făceau comerț cu Novgorodul.

Totuși e mai probabil că denumirea de *strigolniki* se referă la ritul mai vechi al admiterii, care, la rîndul lui, e legat de tunsoarea

unei anumite clase de diaconi din Novgorod. Acești diaconi nu era hirotonisiți preoți fiindcă practicau o meserie lumească și erau supuși la *strijca*, o anumită tunsoare a capului. *Strigolniki* înseamnă deci tunsul. În 1375, doi diaconi din Novgorod, Carp și Nichita, au fost aruncați, împreună cu trei laici, de pe podul mare în Volhov, din cauză că aparțineau strigolnicilor. Spre deosebire de preoții deseori total inculți, nu rareori, diaconii aceștia aveau un nivel de cultură simțitor mai ridicat. Ei i-au tuns și pe ceilalți diaconi după propriul lor model. Prin tunsoare ereticii vroiau acum să se camufleze în biserică. În același timp, asta însemna o provocare socială a acestei umile biserici preoțești, în fața bisericii episcopale a Novgorodului.

Strigolnicii nu sînt decît una din mișcările de reformă din interiorul Rusiei. Cunoaștem o serie întreagă de alte erezii și pe conducătorii acestora. Izvoarele bisericești îi cuprind sub denumirea de „șovăială" *(șatanie)* și „îndoieli" *(zumlenie)*. Este neîndoielnic că aceste erezii au crescut pe terenul unor încordări sociale, atît în Răsărit, cît și în Apus. Înaltul cler era atacat fiindcă trăia o viață de curte, de plăceri și desfrîu, iar clericii obișnuiți, fiindcă urmau acest exemplu negativ, erau acuzați de simonie *(mzda)* și de încă multe alte păcate și vicii. Strigolnicii spuneau despre micul cler : „Nedemne sînt slujbele lor, căci nu rămîn fără averi, ci iau bani de la creștini și anume darurile pe care le primesc pentru cei vii și cei morți". Preoții sînt nedemni să oficieze liturghia și prin aceea că „acești învățători sînt beți-vi, mănîncă și beau cu beți-vii, iau de la ei aur, argint și îmbrăcăminte de la vii și de la morți" [1]. Acest „afect donatistic", acest vis utopic al unei „biserici a celor curați" și-a format o concepție morală proprie. Întrucît

[1] Kazakova Lure : *Mișcări eretice antifeudale*, pp. 239 urm.

ereticii scoteau această morală din studiul Bibliei, au fost combătuți ca „închipuitori de Scriptură" *(knijniki)*; după cum „devoții" olandezi erau recunoscuți după mersul lor încovoiat, mișcările lor măsurate și după surîsul pios de pe fețele lor însemnate de post și rugăciune, iar ale lor *devotio* și *humilitas* erau, deseori, luate în derîdere, la fel strigolnicii erau ponegriți drept „cei ce postesc" *(postniți)*. Par să-și fi ținut rugăciunile pe străzi și în piețe, împotriva îndemnului lui Christos și să se fi ridicat astfel, cu cuvintele Scripturii, împotriva păcătoșilor. Suspectați drept fățarnici *(lițemerniți)*, vroiau să treacă toți „drept curați în ochii oamenilor". [1]

Această concepție morală individuală care se dezvolta social în colectivitatea ereticilor trebuia, în mod inevitabil, să se înfrunte cu harisma oficială a bisericii și a ierarhiei bisericești, independent de calitatea morală a individului. „Astfel, tunșii, care nu sînt nici hirotonisiți și nici nu au funcții de învățători, se instalează singuri să învețe poporul". Nu primatul tradițiilor și al ierarhiei ce se întemeiază pe ea, ci „însuși apostolul Pavel le-a poruncit oamenilor simpli să îi învețe pe alții" [2]. „Tunșii" erau cititori ai Bibliei, „Cititori ai cărților", cum am văzut mai sus, și din aceste lecturi trăgeau consecințe moralizatoare. Ca să se separe cu totul de instituția de salvare ortodoxă, ereticii din Novgorod trebuiau să găsească, în primul rînd, ceva împotriva acelei manifestări prin care biserica stăpînea oamenii cel mai hotărîtor, spovedania. Ei au propovăduit deci discipolilor „să se spovedească pămîntului" *(zemli kaiatisia)* [3]. Aici trebuie să fi fost vorba de foarte vechi reminiscențe slave, care renășteau („Mitul despre mămica pămînt umed" — *matușca sîraia zemlia)*. Această formă

[1] Ibid., p. 242
[2] Ibid., p. 240
[3] Ibid., p. 241

de spovedanie a fost şi mai tîrziu pedepsită de biserică.

Nu numai strigolnicii năzuiau spre o aprofundare a moralităţii. Cerinţa pentru o interiorizare a pioşeniei mai venea şi din altă parte. O nouă formă de adîncire, în parte meditativă, în parte extatică, în tainele dumnezeirii, cuprinsese toate ţările ortodoxe. Ea avea drept punct de plecare, îndeosebi, pe monahii sfîntului munte Athos. Asemănător celor trei apostoli de pe Tabor, care văzuseră strălucirea lui Christos, ei vroiau să privească acum energia luminoasă a lui Dumnezeu cu ajutorul unei anumite tehnici de respiraţie, străduindu-se să ajungă la relaxare exterioară şi interioară, cît mai absolută. După cuvîntul grecesc pentru această relaxare *(hesychia)* această mişcare religioasă a fost denumită „isihasm". Isihaştii credeau că, în felul şi cu mijloacele arătate, pot să-şi recîştige în ei raiul — în înţelesul său pur conceptual — şi să trăiască în el ca pe vremea lui Adam.

Feodor „cel bun", episcopul din Tver, aparţinea acelor ierarhi ruşi, care erau convinşi de necesitatea unei reforme a bisericii din cap pînă în picioare. Era în legătură şi cu cercurile monastice care aveau acelaşi scop. Episcopul şi tovarăşii lui cu aceleaşi concepţii împărtăşeau şi învăţătura isihastă despre „raiul spiritual" *(mîslennîi rai)*, care propovăduia o revenire spiritualizată a lui Christos la Judecata de apoi. Concepţiile ierarhului din Tver trebuie să i se fi părut periculoase episcopului Vasile din Novgorod, întrucît corespundeau revendicărilor multor contemporani, care cereau o reformă a bisericii din cap pînă în picioare prin interiorizarea evlaviei. Pentru a combate aceste concepţii, Vasili i-a povestit episcopului din Tver, într-o scrisoare deschisă, că Moislav din Novgorod, cu fiul lui Iacob şi cu alţi marinari, au văzut raiul în călătoriile lor din Oceanul Îngheţat de Nord. Ei au văzut pe un munte înalt „o *Deisis*, zugrăvită minunat

cu lapislazuli și încîntătoare". După ce au trimis sus pe doi dintre tovarășii lor, care au rămas amîndoi în rai jubilînd, l-au legat pe al treilea cu o frînghie de picior. Cînd și acesta „a aplaudat de bucurie și a vrut să fugă", au tras de frînghie atît de tare, că s-a prăbușit murind.[1] Cu această întîmplare, povestită cu destul umor, arhiepiscopul din Novgorod voia să-l învețe în treacăt pe episcopul din Tver că raiul nu poate fi spiritualizat sau interiorizat. Există într-adevăr, undeva, în Oceanul Înghețat, chiar dacă n-a putut fi văzut decît de doi novgorodeni. De-abia în ziua Judecății de apoi vor ajunge să-l vadă toți oamenii de pe pămînt.

6. *EVLAVIA CETĂȚENILOR OGLINDITĂ ÎN PICTURĂ*

Noi idealuri legate de numele lui Christos — Expresivitate și frumusețe spirituală — Teofan Grecul la Novgorod — Un chip de ctitor burghez ortodox.

Atît *Strigolnicestvo,* cît și isihasmul și-au lăsat amprentele în pictura din Novgorod prin aceea că au provocat o nouă schemă de redare și noi concepții artistice.

Aceasta reiese limpede încă din temele noi care le întîlnim pentru întîia oară pe fresca bisericii de la Volotovo[2], care datează din 1360—1380. Astfel, Christos apare aici ca pelerin care stă în fața unei mînăstiri cerînd găzduire, dar e refuzat de un stareț distins, care chefuiește cu oaspeții lui. E redată și remușcarea starețului. Această temă se întîlnește, de asemenea, în Italia. Acolo apariția ei e strîns legată de noile reprezentări ale umilirii omenești a lui Christos, care, la rîndul ei, e în legătură cu apariția marelui ordin al pelerinilor cerșetori și idealul lor despre Christos. În Nov-

[1] Gudzij, *Chrestomație,* pp. 172 urm.

[2] Vezi și p. 127.

gorod se găsesc şi alte imagini noi, ca „Năframa Veronicăi" în locul lui „Christos nepictat de mînă" de la Nerediţa. *Noli me tangere* (Christos şi Maria Magdalena) şi înfăţişarea lui Christos în groapă, gol pînă la brîu, cu braţele încrucişate pe piept şi cu instrumentele de tortură. Pentru prima oară apare în Novgorod, ca dealtfel pretutindeni în Rusia, alături de tipul cunoscut al lui Andrei Rubliov, imaginea „Tatălui" ca „Unul în trei persoane", cu care erau probabil combătute ereziile antitrinitare.

Demn de atenţie este şi stilul frescei de la Volotovo, îndrăzneţ conturată, cu mişcări vii şi cu o dinamică surprinzătoare a compoziţiei de ansamblu. Pictorul Teofan Grecul *(Feofan Grek)*, venit la Novgorod din Caffa, e prezentat în izvoarele ruseşti ca artist care „simte cu raţiunea ce e mai înalt şi spiritual; şi vede frumuseţea spirituală cu ochi senzorial-spirituali" [1]. Tot astfel cum isihasmul concepea frumuseţea spirituală ca o privelişte ce răscoleşte omul în întregime, operele lui Teofan sînt animate de o vie mişcare interioară. Expresivitatea limbajului corpului omenesc devine simbol al emoţiilor rituale, într-un fel pînă acum necunoscut în limitele artei slave bizantine. Despre aceasta stau mărturie frescele din biserica Preobrajenie din uliţa Ilie, ale grecului care şi-a găsit în Rusia o a doua patrie. Chipul Pantocratorului din cupolă pare să fie viu, iar mîna lui care binecuvîntează pare să plutească în aer. Figurile din tamburul cupolei îţi lasă impresia că stau în furtună. Mîneca hainei unei mîini care coboară în gestul binecuvîntării pare că flutură în sus. Biroul din capelă al ctitorilor mai arată încă şi astăzi figuri incomparabile, pe care meşterul s-ar fi putut să le fi întîlnit pe străzile oraşului sau să le fi cunoscut ca sihastru undeva în păduri. Ast-

[1] Lazarev: *Teofan Grecul*, p. 113

fel, sfîntul Akachie sau vlăguitul și severul Macarie. Compoziția cu îngeri a Sfintei Treimi e surprinzător de modernă în coloritul ei roșu și alb și în minunatul elan al conturului.

Frescele din biserica Fiodor Stratilat au fost pictate probabil de un elev al lui Teofan. La schițarea și executarea minunatului tablou al Judecății de apoi, meșterul a pus însă el însuși mîna. Christosul din această frescă amintește stăruitor de Christosul din Judecata de apoi pictată de Michelangelo.

Nu ni s-a păstrat nici una din icoanele pictate de Teofan în Novgorod, dar probabil icoana Maicii Domnului de la Don, cu rotunjimile ei îndrăznețe, realismul ei singular și coloritul ei, e opera unui elev al Grecului. Emotivitatea acesteia, atît de tipic isihastă, se întîlnește, de asemenea, și pe icoane grecești și sîrbești din secolul al XIV-lea.

Pe lîngă meșteri veniți din străinătate, ca Teofan, lucrau desigur și meșterii autohtoni. În sfera evlaviei personale ne conduce o icoană pe care un oarecare Antip Cuzmin a comandat-o în 1467 ca „divinizare pentru dreptcredincioși" *(na poklonenie pravoslavnîm)*. Icoane de felul acesta sînt relativ rare în biserica ortodoxă, cu excepția celor ale ctitorilor principi și împărați. În locul lor era preferată redarea patronilor onomastici ai ctitorilor. Negustorii hanseatici, dimpotrivă, se lăsau zugrăviți cu plăcere împreună cu familiile lor într-o atitudine reculeasă dinaintea imaginii lui Christos, a Mariei, sau a unui chip de sfînt. Ceva asemănător a întrevăzut și Antip Cuzmin cînd a comandat acea icoană unui meșter sau unui atelier de la care provine desigur și *Lupta Novgorodenilor cu cei din Suzdal*. Vedem întreaga familie Cuzmin, inclusiv soția și cei doi copii mici, în haine scumpe și cizme de Safian, rugîndu-se în fața unei icoane care înfățișează replica divină : O *deisis* pe care apar în fața scaunului de judecător al lui Christos, Maica Domnului și Ioan Botezătorul, arhan-

ghelii și apostolii Petru și Pavel într-o atitudine de rugă. Cuzmin făcea parte din familiile cele mai bogate și mai influente politic din oraș. Pe tratatul din 1471, încheiat de Novgorod cu regele Poloniei și marele principe al Lituaniei [1], se găsește și semnătura lui Ivan Cuzmin, care apoi, în 1476, a plecat la Moscova, împreună cu alți novgorodeni, ca să trateze acolo cu Ivan al III-lea. În general, așa cum am subliniat, pictura ortodoxă cunoaște asemenea icoane numai cu sfinți și martiri zugrăviți la picioarele unei Deisis. Conștiința religioasă cu care s-a așezat aici, în locul sfinților, bogata familie de negustori din Novgorod amintește de felul și metoda în care negustorii obișnuiau să se roage și să încheie afaceri în depozitele lor capelă.

7. *CULTURA BISERICEASCĂ ÎN UMBRA CATASTROFEI*

Legende apocaliptice și plăsmuirea lor literară — Mîna strînsă a lui Christos din catedrala Sfintei Sofia — Icoane în slujba atmosferei de declin — Legende de translație — Legenda Mitrei albe — Novgorod și Moscova, „a treia Romă".

Catastrofa întunecatelor zile de ianuarie ale anului 1478, subjugarea „Măriei sale Marelui Novgorod" sub stăpînirea lui Ivan al III-lea, se răsfrînge în multiple feluri în monumentele de cultură. Noul stil expresiv înlesnea toate posibilitățile de redare ale atmosferei de catastrofă în care trăiau oamenii. Noul stil se manifesta atît în pictura icoanelor, cît și în literatură, cronică și istoria vieții sfinților. El venea din Balcani, adus nu numai de greci, dar și de sîrbii și de bulgarii fugiți în urma invaziei turcilor. Astfel, o legendă scrisă în secolele XV — XVI, după schema străveche a sfîrșitului lumii, arată cum spre groaza episcopului Luca

[1] Vezi și pp. 58 urm.

Şidiata [1], la liturghia de dimineaţă în catedrala Sfintei Sofia, imaginea Pantocratorului şi-ar fi arătat mîna cu pumnul strîns. Mîna a fost rezugrăvită de trei ori, însă, în a patra dimineaţă, vocea severă a Pantocratorului a strigat : „zugravilor, zugravilor, o zugravilor, nu mă zugrăviţi cu mîna biencuvîntînd, căci în mîna aceasta ţin Novgorodul, dar cînd îmi voi întinde mîna, atunci se va apropia sfîrşitul oraşului". [2]

În anul 30 al secolului al XV-lea, călugărul sîrb Pahomie, poreclit „Logofit", a venit de la Athos direct la Novgorod. Stilul lui, de fapt expresiv, deşi de acum încremenit într-un formalism panegiric, a influenţat multă vreme Istoria vieţii sfinţilor scrisă de contemporanii ruşi. Unele din legendele sale au constituit şi modelul unor icoane care înfăţişau declinul Novgorodului. Unul din aceste monumente arată pedeapsa la Judecata de apoi a oraşului de pe Volhov, care topografic e înfăţişat cu exactitate, după textul unei preziceri a întemeietorului de mînăstiri din Novgorod, Varlaam Cutinski [3]. Această suită de tablouri apocaliptice trebuie să fi fost creată pe vremea cînd s-a abătut asupra oraşului cumplita judecată de pedepsire a lui Ivan al IV-lea cel Groaznic. Icoana ilustrează textul de legendă : „Frate Prohor ! Suie-te pe cea mai înaltă turlă a bisericii şi vei vedea prăbuşirea marelui Novgorod ; căci Dumnezeu vrea să distrugă acest oraş pentru mulţimea păcatelor sale" [4]

Icoanele se referă şi la legende prelucrate de sîrbi. Pe ele e înfăţişată victoria din 1169 a celor din Novgorod asupra Suzdalului. Ele trebuie să i se fi părut lui Ivan al III-lea, ca executor al politicii lui Andrei Bogoliubski, o provocare deschisă. În timp ce războinicii „cumplitului faraon", Andrei Bogoliubski, împuşcă hulind

[1] Vezi şi p. 35.
[2] *A doua cronică din Novgorod*, p. 202
[3] Vezi şi pp. 96 urm.
[4] Buslaev : *Opere*, vol., 2, p. 74

praporul cu Maica Domnului, de partea novgorodenilor luptă nu numai Boris şi Gleb, ci şi Alexandru Nevski, care în realitate privise cu neîncredere suveranitatea apărată cu îndărătnicie a oraşului.

După cum am arătat, în slujba războiului de propagandă, alături de icoane, una din cele mai importante massmedia ale Evului Mediu bizantin slav, a fost pusă şi literatura sfinţilor. Astfel, Zossima, unul din întemeietorii mînăstirii Solovki, ar fi fost gonit din curte de boiereasa Marfa, o adversară îndîrjită a Moscovei, atunci cînd a cerut daruri pentru mînăstire. Rechemat de boieroaică la ospăţ, a prezis sfîrşitul tuturor celor de faţă în lupta împotriva lui Ivan al III-lea. Şi Mihai Klopski, unul din sfinţii foarte cinstiţi de novgorodeni, a prezis în una din cuvîntările lui aspre prăbuşirea oraşului şi a avertizat printr-un joc de cuvinte ca principele Moscovei să nu fie luat drept rahat *(cniaz-griaz)*.

Strîns legate de felul cum îşi reprezentau istoria cei din Evul Mediu, sînt şi legendele despre *translatio imperii*, a căror schemă literară se orientează după *Isus Sirah* 10,8 : „De dragul forţei, nedreptăţii şi lăcomiei, un imperiu trece de la un popor la altul". Novgorodenii s-au slujit pe deplin de acest instrument de propogandă împotriva Moscovei. Arhiepiscopul Serapion, un adversar neînduplecat al centralismului politic şi spiritual al Moscovei, a determinat o legendă de translaţie după care o icoană a Maicii Domnului a venit de la Constantinopol la Novgorod. Pe locul sosirii ei a fost ridicată mînăstirea Tişvin. La fel de impresionante pentru cititorul de atunci erau şi legendele după care transpunerea simbolurilor puterii politice şi religioase sau a regaliilor era înfăţişată într-un chip deseori captivant. O pricină o constituia mai ales prăbuşirea Ţarigradului (Constantinopol) în 1453, fapt care, în Europa de Răsărit, răscolea sufletele mai puternic decît în Vest. Arhiepiscopul Novgoro-

dului știa prea bine că neputința patriarhului Constantinopolului trebuia să se răsfrîngă dezavantajos asupra orașului și imperiului Sfintei Sofia, cu atît mai mult cu cît marele principe al Moscovei se considera urmaș al împăratului bizantin.

S-a început deci căutarea în arhivele Sfintei Sofia și în cancelaria arhiepiscopală a unor materiale literare pentru o legendă de translație proprie. Din însărcinarea vlădicii Ghenadie, un oarecare Dmitri traducătorul *(tolmaci)* plecă la Roma și Florența să caute pe acolo. În cele din urmă s-a născut *Povestea despre mitra albă a episcopului (Povest'o Novgorodskom belom klobuke).* Ea relatează cum acea mitră albă cu care împăratul Constantin l-a încoronat odată pe papa roman Silvestru, venise de la Constantinopol pe căi aventuroase ; Silvestru apare într-un vis în fața patriarhului Constantinopolului și îi spune : „Vechea Romă a decăzut din strălucirea și credința în Christos prin trufia și despotismul ei ; însă în noua Romă, care e în orașul lui Constantin, credința creștină se va prăbuși la fel prin puterea hagarenilor (adică a turcilor) ; binecuvîntarea Sfîntului Duh se ridică deasupra celei de-a treia Rome, care se află în țara rusească și această mitră albă îi va fi acum predată prin puterea țarului ceresc, Christos, arhiepiscopului Marelui Novgorod și ea trebuie cinstită mai presus decît aceea (coroana împărătească), căci este o coroană împărătească de rangul arhanghelilor și vieții spirituale [1].

Mitropolitul Novgorodului, mai tîrziu patriarh al Moscovei, Nikon, a fost cel care a folosit această legendă în secolul al XVII-lea ca să întărească poziția patriarhului rus în fața țarului, chiar dacă a făcut-o fără succes. Încă cu un secol înainte, starețul din Pskov, Filotei, se împotrivise locțiitorului Moscovei, luînd apărarea preoților și populației orașului. Din

[1] Gudzii : *Chrestomație*, p. 250

această translație asupra conducerii ecleziastice referitoare la Novgorod, și din alte izvoare el a dezvoltat ideea despre „Moscova, cea de-a treia Romă". Aceasta s-a întîmplat în timpul lui Ivan al IV-lea. Pînă atunci, trebuie să ne mai întoarcem odată în epoca lui Ivan al III-lea, bunicul său.

8. *RENAȘTEREA CULTURALĂ ȘI NOUA EREZIE*

Personalitatea și politica arhiepiscopului Ghenadie — Cercul umaniștilor de la Casa Sfintei Sofia — Contacte cu Apusul — Tensiune în relațiile cu Moscova — Noua erezie a „iudaizanților" — Ecouri wiklifit-husite — Misterul ereziei: iudaismul ei — Respingerea fățișă a dogmelor și ierarhiei bisericești — Etica spirituală și studiul științific al Scripturii — Adevărul textelor și cel al credinței — Biblia de cult și Biblia completă — Fariseul cu simbol al existenței — Întinderea ereziei din Pskov și Novgorod spre Moscova — Sfîrșitul ei prin Inchiziție — Ecoul în pictură.

În anul 1483, după îndepărtarea arhiepiscopului Teofil, a fost chemat pe scaunul arhiepiscopal al Novgorodului călugărul Serghie din mînăstirea Sfintei Treimi Serghie. Dar a avut mari dificultăți cu novgorodenii. Se uita mîndru, cu dispreț, la predecesorii lui și îl numea, de pildă, pe arhiepiscopul Moisei „țăran necioplit" *(smerudovici)* [1]. Serghie însă s-a îmbolnăvit de nervi și a îndeplinit funcția numai un an. „Și-a pierdut mințile" se spune în unele legende tendențioase din Novgorod, fiindcă s-a ridicat împotriva lui Moisei. Ca urmaș al lui Serghie a venit la Novgorod Ghenadie, arhimandritul mînăstirii de curte a marelui principe, mînăstirea minunii Ciudovski. El era unul din cei mai înzestrați, dar și obtuzi monahi din orașul de pe Volhov. A

[1] *A doua cronică din Novgorod*, p. 200

fost prins curînd de atmosfera particulară a Novgorodului, deşi era unul din cei mai de încredere partizani ai lui Ivan al III-lea, adept al ideilor despre Marea Rusie, care trăise la curtea *Renaissance,* plină de fast, a lui Ivan al III-lea. Foarte curînd, noul vlădică a ajuns la divergenţe cu marele principe. După ce scaunul arhiepiscopal îşi pierduse 87 la sută din latifundii, ca urmare a cuprinzătoarei exproprieri practicate de către Ivan al III-lea, Ghenadie voia să înlocuiască pierderile prin cumpărarea unor noi terenuri. Ivan al III-lea i-a interzis însă acest lucru. Fără să-l numească pe marele principe, Ghenadie a aruncat anatema peste toţi cei care confiscă „satele şi viile dăruite bisericilor şi mînăstirilor. Dacă nu se lasă de asemenea apucături să fie afurisiţi." De aceea, Ghenadie a şi ajuns, la începutul secolului al XVI-lea, cel mai hotărît partizan al lui Iosif de Wolokolamsk, care lupta pentru moşiile bisericii împotriva marelui principe şi a stareţilor de dincolo de Volga, conduşi de Nil Sorski. Divergenţele între aceste două şcoli în privinţa moşiilor bisericii s-au extins de fapt în toată Rusia, dar vlădica din Novgorod le-a conferit „trăsături politice particulare". Numai prin achiziţia de pămînturi îi era posibil să înzestreze cel mai înalt for de guvernămînt din Novgorod cu puterea materială corespunzătoare. Dacă Moscova avea, în general, interese pur fiscale în secularizarea averilor mînăstireşti, de data aceasta restituirea uriaşelor latifundii ale arhiepiscopului din Novgorod ar fi dus la renaşterea independenţei Novgorodului, atît de periculoasă pentru statul rus. În legătură cu cuprinzătoarele planuri de politică externă ale lui Ivan al III-lea, arhimandritul Ghenadie trebuie să se fi întîlnit cu ruşi şi străini, care locuiseră ca diplomaţi în Vest sau veniseră la Moscova (ca arhitectul italian Fioravanti), încă de pe cînd era preot de curte în Moscova. La Nov-
 gorod, episcopul era înconjurat de o atmosferă

cu mult mai interesantă, căci pentru spiritul de independenţă şi activitate în continuă tensiune al străvechiului oraş comercial, legătura cu Vestul aparţinea stilului său de viaţă. Aici Ghenadie a strîns în jurul lui, în casa Sfintei Sofia, un cerc de umanişti ruşi şi străini. Dintre străini făcea parte călugărul dominican croat Benjamin, care fugise în Rusia de turci. La Novgorod a ajuns în anul 1491. Benjamin era socotit o autoritate în filologie şi condusese traducerea Bibliei despre care vom mai vorbi. El trebuie să-l fi informat pe stăpînul lui, arhiepiscopul, şi despre inchiziţie, instituţie necunoscută bisericii din Răsărit, inchiziţie care, pe atunci, funcţiona şi în ţinutul Balticii, unde mişcările din prereformă începuseră să se agite din ce în ce mai puternic. În 1491 au venit la Pskov chiar călugări catolici şi au dus acolo controverse teologice cu preoţii ortodocşi. Ghenadie a fost entuziasmat de inchiziţia din Spania şi era de părere că, datorită ei, „renumele regelui Spaniei a ajuns pînă în multe ţări cu credinţă latină". Interesul lui Ghenadie pentru inchiziţie era în legătură cu lupta lui împotriva ereticilor. Foarte probabil că şi entuziasmul lui Iosif din Volokolamsk pentru inchiziţie, provenea de la contactele cu cercul lui Ghenadie. Acestui cerc îi aparţinea şi grecul unit Demetrios Trahaniotes, al cărui frate, Giorgios (Iuri), a adus însemnate servicii diplomatice lui Ivan al III-lea şi cardinalului grec unit Bassarion, la tratativele privind căsătoria marelui principe cu prinţesa bizantină Sofia. Pentru conflictele lui cu ereticii, Ghenadie a primit informaţii de la Demetrios privind şi calculele catolice asupra erelor şi asupra sfîrşitului lumii, precum şi alte informaţii : asupra primei şi celei de a doua Rome. E controversat dacă acest Demetrios e acelaşi cu Dmitrie traducătorul, care avusese o contribuţie însemnată la prelucrarea *Povestirii despre mitra albă*.

Bineînțeles, curtea arhiepiscopală era frecventată și de oaspeți din orașele hanseatice. Din aceștia făcea parte învățatul medic, teolog și astrolog Nicolaus Buelov din Lübeck, care milita în Rusia pentru biserica Romei. Din Lübeck venea și renumitul tipograf Gothan, care încă din orașul hanseatic lucrase ca traducător pentru negustorii din Novgorod și trimiși ruși. În orașul de pe Volhov a dus tratative cu locțiitorul marelui principe și cu arhiepiscopul Ghenadie asupra eliberării, respectiv ușurării, detenției germanilor făcuți prizonieri de Ivan al III-lea. Prin Nicolaus Buelov și Bartholomeus Gothan a venit dansul morții din Lübeck la Novgorod și i-a inspirat unui învățat și poet novgorodean cîntecul dansului morții : *Lupta vieții cu moartea (Prenie jivota i smerti).* Dar amîndoi au contribuit într-o măsură însemnată la apariția Bibliei lui Ghenadie. Trebuie să ne închipuim mai întîi atmosfera care domnea în casa Sfintei Sofia la sfîrșitul secolului al XV-lea cînd acolo intrau și ieșeau învățați de formație umanistă din Est și Vest și cînd acolo se traduceau în limba rusă scrieri teologice grecești și latinești.

Marele principe și mitropolitul din Moscova priveau cu indispoziție crescîndă libertatea spirituală a „Măriei Sale Marelui Novgorod", neînfrîntă cu toată catastrofa politică, precum și „republica învățaților" de la curtea arhiepiscopului, care amintea de Florența. Ghenadie era suspectat de legături conspirative cu Polonia, Lituania. Ghenadie s-a apărat categoric : „Nici nu trimit scrisori în Lituania, nici nu primesc scrisori din Lituania, și nici candidații la hirotonisire lituanieni nu slujesc în arhiepiscopia mea". [1] La Moscova existau deci suspiciuni că vlădica din Novgorod ar putea avea legături cu mitropolitul unit al Lituaniei. Mitropolitul Moscovei îi cerea chiar depunerea unui al doilea jurămînt, cu toate că la hirotonisirea ca

[1] Kazakova Lure : *Mișcări eretice antifeudale*, p. 375

episcop depusese deja jurămîntul de credință obișnuit pentru ortodoxie. Din această prismă trebuie să privim fraza tăioasă a lui Ghenadie din 1489: „Novgorodul și Moscova nu sînt aceeași ortodoxie“ [1].

Rămîne încă în întuneric locul de proveniență al noii erezii de mai multe ori menționată pînă acum, care s-a răspîndit la sfîrșitul secolului al XV-lea, în orașul și împărăția Sfintei Sofia. Unul din cei mai însemnați conducători ai ei, călugărul din Pskov, Zaharia, își tunsese din nou călugării *(perestrig)* și rupsese legăturile cu biserica fiindcă popii, episcopii și mitropoliții „sînt hirotonisiți cu ajutorul șperțurilor“ (adică prin simonie). În urma unui interogatoriu luat de Ghenadie lui Zaharia, episcopul a stabilit: „și am înțeles că e strigolnic“ [2]. Dar spre deosebire de strigolnicii din secolul al XIV-lea, mișcarea de eretici din secolul al XV-lea nu mai era o biserică exclusiv a diaconilor. Ereticii: preoți, diaconi, scribi și laici *(prostie liudi)* erau conduși de protopopul de la catedrala Sfintei Sofia, Gabriel, și de protopopul Alexei. Printre eretici se aflau și boieri și negustori, astfel, fiul unui posadnic care, în anii 70, luase parte la întîmpinarea lui Ivan al III-lea. Slujba protopopului se asemăna în multe privințe celei a „preotului de țară“ din vechile biserici. La țară și în oraș erau în fruntea preoților și îi reprezentau pe aceștia în fața episcopului, la fel cum pe de altă parte primeau anumite sarcini și împuterniciri de la episcop. În sînul ierarhiei bisericești, de fapt unul din cele mai diferențiate organisme sociale, poziția protopopilor și a diaconilor era într-o oarecare măsură „contrafixată social“: dacă diaconii se aflau la granița clerului spre lumea laică, protopopii se aflau la granița celor ierarhizați, adică a conducerii episcopale a bisericii spre clerul lumii. Văzută din această

[1] Ibid., p. 317
[2] Ibid., p. 380

perspectivă, în noua erezie se arăta o deplasare în toate domeniile vieții de la spiritul „mic burghez" spre cel „mare burghez".

„Erezia nou apărută" arată răsunetul reprezentărilor de reformă wiklifite, cum ar fi lupta contra simoniei, contra spovedaniei și contra proprietății bisericii, dar și divergența cu „donația lui Constantin" și a rolului după părerea wiklifiților îndoielnic al papei Silvestru. *Povestirea despre Mitra Albă* a avut din această cauză, foarte probabil, o tendință antieretică.

Wiklifitic, respectiv husitic, poate fi înțeles și efortul pentru străvechiul text al Bibliei, al ereticilor din Novgorod. Să ne gîndim că, în 1413, Hieronymus din Praga, „pasărea prevestitoare de furtună a husiților", s-a oprit la Vitebsk și Pskov. Sînt destul de cunoscute numele unor învățați wiklifiți din Polonia și Lituania. Husiți, lolarzi și „preoți ai săracilor" cutreierau țara și treceau peste graniță la Novgorod.

Ghenadie îi desemna pe eretici ca oameni „care meditează asupra scrierilor evreiești" *(jidovska mudrstvuiusci)*[1]. Mai tîrziu se numeau simplu „iudaizanți" *(jidovstuiuscie)*. Ereticii — așa se spunea în scrierile bisericești ortodoxe de opoziție — „ademenesc poporul cu cele zece porunci evreiești". Ei urmează decalogul și nu dreptul bisericesc. Respingeau cinstirea Maicii Domnului și a icoanelor. Priveau icoana „ca pe un lucru făcut de oameni" *(ot rut cielovec skil sotvornîm vescem)*. Precum iconoclaștii bizantini din secolele VIII și IX, ei legau aceasta de idei christologice. „Spun că ar fi necuviincios să te prosternezi în fața unei priveliști trupești *(ploțkomu smotreniu)*, anume, a icoanei Domnului nostru Iisus Christos, adică a cuvîntului lui Dumnezeu (devenit pentru noi om) din cauza reprezentării plas-

[1] Kazakova Lure: *Mișcări eretice antifeudale*, p. 316.

tice a închipuirii *(ikonoe voobrajenie)*“ [1]. Mulţi eretici nu-l considerau pe Christos drept „fiul lui Dumnezeu“ şi „nu credeau în Învierea şi ridicarea lui la Ceruri“. Îl considerau drept un profet egal cu Moise. Desigur, erau sceptici şi cu privire la Sfînta Treime, fără ca să fim, însă, mai bine informaţi asupra acestui lucru. Din polemica bisericească se desprinde limpede numai că „iudaizanţii“ respingeau unitatea treimii dătătoare de viaţă, că diferenţiau net cele trei persoane şi prin aceasta voiau să înlăture taina sfintei treimi. Pare că şi filozofii din Novgorod au legat ideile lor monoteiste de vechi speculaţii privind îngerii. Ei respingeau icoanele, obiectele de cult, sfintele daruri, moaştele şi bisericile. În locul lor par să fi ţinut simple ore de rugăciune cu recitări de psalmi. Dar psaltirea „şi-o făceau după felul şi rînduielile evreieşti“ *(oni sebe pravili po-jidovskîi)* [2]. În legătură cu aceasta, li se reproşa că nu citeau Psalmii lui David şi cărţile profetice după Luchian, ci le modificau după Aquila, Symachus şi Theodotion.

Ceea ce ne e cunoscut din puţinele mărturii, dealtfel transmise doar prin polemica bisericească, arată că ereticii din secolele XV şi XVI depăşiseră concepţiile neproblematice naiv-moralistice ale strigolnicilor. Din rămăşiţele literaturii lor ne priveşte peste secole chipul meditativ sceptic şi ironic al învăţaţilor. „Inteligenţa de scribi“ a „bisericii diaconilor“ aşezase încă cu un secol mai înainte „Cartea“, Biblia, în locul cultului, etica frăţească raţional orientată din carte în locul unei emoţii de cult iraţional religioase. „Iudaizanţii“ făceau pasul de la „carte“ la text. Importanţa acestui pas poate fi cu greu supraestimată. Raza de acţiune a muncii neconformiştilor din Novgorod o putem cuprinde dacă ne gîndim la ur-

[1] Ibid., p. 325
2 Ibid., p. 316

mătoarele: ca odinioară în Bizanț, în Rusia Biblia exista numai ca un lecționar, în legături scumpe și dus la altar în procesiune festivă. În ea era o selecție din Biblie, aranjată după succesiunea sărbătorilor creștine. Această Biblie de cult înlocuise cu totul Biblia completă. Însuși textul Bibliei nu era un text citit și un text care să solicite nemijlocit rațiunea, ci un limbaj sacralizat al așazisei limbi slave bisericești, o înșiruire de cuvinte pompoase prezentată mai mult sau mai puțin festiv, care nu rareori, ca și la preoții inculți, *sacerdotes illiterati,* din Apus, era învățată pe dinafară cu greu de preoți, întrucît ei nu știau nici să scrie nici să citească. Acest lucru e valabil mai ales pentru clerul de lume din Novgorod, cu specificul lui social. Ghenadie, care a depus personal eforturi pentru ridicarea nivelului de cultură al „clerului alb", relatează următoarea istorie: „Au adus la mine un țăran (care slujea ca preot) și am poruncit să i se aducă să citească Cartea Apostolilor — și n-a putut să se descurce deloc; și am poruncit să i se aducă psaltirea și s-a chinuit cu ea; și am pus să-l învețe rugăciunile liturgice, dar nu a putut să țină minte un cuvînt" [1].

Problematica multiplă a *Bibliei de cult* a fost recunoscută și de ierarhii ruși. Pe la mijlocul secolului al XIV-lea, mitropolitul Alexei a început o revizuire fundamentală a Vechiului Testament rus, după textul grec al Septuagintei. Probabil că Alexei avea în vedere și pe ereticii de atunci. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, care ne interesează aici, un evreu botezat, pe nume Fiodor, a tradus din însărcinarea mitropolitului Moscovei psaltirea, în mare parte după străvechiul text masoretic. Se mai discută încă dacă „nou-bote-

[1] Budovnic: *Publicistică rusă*, p. 40, nota I

zatul Fiodor" aparținea sau nu „iudaizanților". Există și alte indicații că teologii din vechea Rusie se ocupau atît cu textul Septuagintei, cît și cu textul masoretic al Vechiului Testament. E caracteristic pentru ereticii din Novgorod că pentru prima oară alăturau autonom cultul bisericesc cu preocuparea metodic-științifică, deci filologică, pentru textul Vechiului Testament și din această confruntare trăgeau concluzii pentru propria lor evlavie, concluzii care erau în opoziție cu învățăturile ortodoxiei.

Pentru iudaizanți, simbolul unității credinței, al științei și aspirațiilor spre virtute, era Fariseul. Așa se spune în unul din puținele lor texte care ni s-au păstrat :

Atotputernic e sufletul, credința îi e
zidul de sprijin,
Credința începe cu învățătura profeților.
Învățătura profeților constă în înfăptuirea
minunilor.
Darul înfăptuirii minunilor e întărit de
înțelepciune.
Puterea înțelepciunii e viața Fariseului.
Știința lui e profet
Știința e fericită.
Prin ea ajungem la cucernicie,
începutul virtuții.
Prin virtute se înalță sufletul".

(Dușa samovlastna, zagrada ei vera.
Vera staviția prorok nakazaniem
Prorok nakazanie ispravliaeția Ciudotvoreniem.
Ciudotvorenia dar usiliaet mudrostiu.
Mudrosti sila jitie fariseisku.
Prorok ego nauka.
Nauka preblajena est.
Seiu prihodim v strach bojiinacialo dobrodetelem.
Sim soorujaetsja dușa.) [1]

[1] Kozakova-Lure : *Op. cit.*, p. 265

Textul cuprinde un farmec singular, un calm voios şi fericire în unitatea dintre viaţă, ştiinţă şi credinţă.

Cu studiul Bibliei, „iudaizanţii" au adus una din contribuţiile culturale cele mai însemnate de la sfîrşitul Evului Mediu în Rusia, aşa-numita *Biblie a lui Ghenadie* din 1499. De fapt e prima Biblie completă în limba slavă. Toate traducerile ruseşti ulterioare ale Bibliei, pînă la aşa-numita *Biblie a patriarhiei* din 1956, se bazează pe ea. Pentru această muncă, vlădicii i-au stat la dispoziţie învăţaţii susamintiţi din Răsărt şi Apus. Conducerea muncii de traducere se afla în mîinile dominicanului Benjamin. Se găseau în faţa unor sarcini foarte grele întrucît nici în Rusia, nici în Balcani nu se găsea *Biblia completă,* care să trebuiască numai să fie tradusă. Astfel, pe lîngă texte mai vechi greceşti şi în slavona veche bisericească, a fost folosit mai ales textul latin *vulgata.* Apoi au fost folosite tălmăcirile lui Nicolaus din Lyra, din secolul al XIV-lea. Acesta dispunea de scrierile părintelui bisericesc Hieronymus şi de eminente cunoştinţe de limbă ebraică şi privind exegeţii evrei.

Se poate presupune că ereticii aparţineau încă de pe acum cercurilor din Novgorod, care simpatizau cu Ivan al II-lea şi cu marele principe, în ceea ce îl priveşte, colaborase şi înainte şi după umilirea oraşului. De aceea s-a şi arătat mai mult decît reţinut chiar şi la presiunile lui Ghenadie pentru un tribunal al ereticilor. Mai mult, a adus pe conducătorul ereticilor, protopopul Alexei, la catedrala Uspenie, în Kremlinul din Moscova, o ofensă vădită pentru eminenţa Novgorodului. Şi un alt conducător al ereticilor, Denis, a fost chemat la Moscova, la catedrala Sf. Arhangheli din Kremlin. Marele principe i-a adunat pe lîngă el, ca să strîngă toate forţele spirituale pentru planurile lui : secularizarea pămînturilor mînăstirilor. Alexei şi Denis au răspîndit

din nou la Moscova învățătura iudaizanților. Între timp, datorită ivirii unor complicații bisericești și politice, datorită schimbării din scaunul de mitropolit, și înțelegînd că erezia poate primejdui nu numai biserica ortodoxă, dar și statul, Ivan al III-lea a fost de acord cu ținerea unui conciliu, care a fost convocat în 1490 și care a condamnat erezia. Întunecata scenă finală a acestei drame a fost înscenată de Ghenadie după modelul autodafé-ului spaniol. După terminarea conciliului, în mijlocul iernii anului 1490, ereticii au fost aduși la Novgorod într-un cortegiu jalnic. Ni l-a descris Iosif de Volokolamsk. Ghenadie poruncise să fie așezați cu forța călare, cu fața înapoi, ca să vadă spre Apus focul pregătit pentru ei. Pe cap purtau pălării ascuțite, făcute din scoarță de mesteacăn, pe care era scris „asta e ceata oastei lui Satan" *(Se est satanino voinstvo)*. „Și a poruncit să-i poarte prin oraș și a lăsat pe toți care îi întîmpinau să-i scuipe și să strige: «aceștia sînt dușmanii lui Dumnezeu și hulitorii creștinilor» *(Se vrazii bojii i christianstii hulnici!)*. Apoi a poruncit să li se aprindă pălăriile de pe cap. Acest lucru l-a făcut chiar acel păstor bun *(dobrîi on pastir)*, fiindcă voia să-i sperie pe ereticii ticăloși și lipsiți de Dumnezeu" [1]. Oare marele inchizitor din Novgorod bănuia că, o dată cu ereticii, arde o parte din libertatea spirituală a Novgorodului?

Pentru combaterea ereziei, biserica a recurs la pictură, care rămăsese cea mai eficace mass-media, cu atît mai mult cu cît ereticii respingeau icoanele în slujba divină. În mînăstirea Ferapont, unde s-a născut literatura teologică a lui Ghenadie împotriva „iudaizanților", s-au zugrăvit, la circa zece ani după conciliul din 1490, în catedrala Nașterii Maicii Domnu-

[1] Kazakova Lure: *Mișcări eretice antifeudale*, p. 472

lui, fresce, care te încîntă prin glorificarea Fecioarei. Tema lor generală o constituie dogma Mariei şi a Încarnării, respinsă de neconformişti. Doi îngeri mărginesc intrarea în catedrală şi înseamnă numele celor care intră, ca şi cum o fac ca să împiedice strecurarea ereticilor. Creatorul frescelor de la Ferapont era Dionisie, un renumit pictor de icoane şi de fresce al Rusiei, care a primit de la contemporanii lui titlul de „artist superior". *(Naţalochudojnic).* Dionisie era o personalitate artistică superioară, pentru care examinarea unei icoane era o activitate spirituală *(umnoe delanie)* a personalităţii morale. Demnitatea ei consta în „autonomia spirituală" a atotputerniciei *(samovlastie).* Arta lui Dionisie mai pune încă şi azi probleme. Născut la mijlocul secolului al XVI-lea şi mort în primul sfert al secolului al XVII-lea, a trăit personal epoca divergenţelor cu „neconformiştii". Creaţia lui e strîns legată de arta Novgorodului şi de cea a Rusiei de Nord. Nu trebuie să fie văzut simplu ca un pictor propagandist al şcolii lui Iosif din Volokolamsk. Cercetări mai noi au arătat că reprezentările lui Nil Sorski şi ale şcolii lui nu numai că nu-i erau necunoscute, dar că era chiar foarte apropiat de ele. Atît în frescele mînăstirii din Ferapont, cît şi în puţinele icoane care ni s-au păstrat, ni se anunţă un nou chip al omului care mai aminteşte de atmosfera clericală a şcolii lui Nil. Acest chip al omului, chiar dacă o face într-un fel ciudat, reflectează universul de gînduri al neconformiştilor. Este chipul omului cu libertate interioară, autonom spiritual, atotputernic, care ne întîmpină în figurile lui mlădii, care parcă ar sta în spaţiul liber. Dionisie însuşi era interior neangajat, liber faţă de comanditarii lui de atunci ; şi astfel se face că se poate simţi ceva din spiritul şi tragismul renaşterii culturii ruse a vremii lui Dionisie, chiar din frescele de la Ferapont.

9. *CÎNTECUL DE LEBĂDĂ AL MARELUI NOVGOROD*

Personalitatea și înfăptuirile episcopului Macarie — Monumente de literatură și pictura icoanelor — Noi influențe — Reprezentări alegorice — O icoană a Înțelepciunii lui Dumnezeu — Înțelepciunea lui Dumnezeu pe monezi — „Domostroi"-ul, vechea carte de casă rusă, ca oglindă a cuceriniciei cetățenilor din Novgorod — Final: Mitropolia Novgorodului — Epopeea omului și a naturii.

În epoca lui Ivan al IV-lea, epocă în care a avut loc distrugerea definitivă a Novgorodului, cultura vechiului oraș comercial s-a mai ridicat încă o dată la cea mai mare înflorire. În același timp, arhiepiscopului i-a reușit, după ce orașul își pierduse importanța politică, să-și întărească considerabil poziția în sînul bisericii ruse. Macarie, care a deținut din 1526 pînă în 1542 scaunul arhiepiscopal din Novgorod, a aparținut celor mai marcante personalități din cercul „iosiflianilor", a acelui puternic partid religios, politic, care sub conducerea combativului stareț Iosif de Volokolamsk, a urmărit și a impus o întărire material financiară a bisericii față de stat. El a îndeplinit cu energie transformarea sihăstriilor în mînăstiri colective. Această măsură nu însemna numai un control nemijlocit asupra călugărilor pelerini în Rusia de atunci, țară neliniștită și orientată reformist, ci și extinderea considerabilă a moșiilor mînăstirești. Din cercul de umaniști inițiat de Ghenadie, Macarie a făcut un lăcaș care cuprindea întreaga cultură bisericească. Din însărcinarea vlădicii au fost adunate aici biografiile celor mai însemnați sfinți, asceți și ierarhi din Novgorod și Rusia de Nord, prelucrate sau transcrise. Lor le aparțineau sihăstriile din Nordul îndepărtat arătate în capitolul precedent. Pe acest fundament născut în Novgorod și-a ridicat, apoi, Macarie, ca mitropolit al Moscovei și al întregii Rusii

(1542—1563), marele monument literar, mineele de citit *(velikie cet'i Minei)*, o uriaşă enciclopedie ştiinţifică bisericească în 12 volume, terminată în 1552. Punctul central îl constituie biserica rusă, cu marii ei sfinţi şi ierarhi, reprezentanţi ai Moscovei, cea de a treia Romă. Cu ajutorul enciclopediei, cititorul se putea orienta atît în problemele teologice, cît şi în probleme de drept bisericesc şi de asceză monahală, putea să citească însă şi vieţi ale sfinţilor, palpitante şi zguduitoare. Pe deasupra, i se schiţa imaginea măreaţă a bisericii ruse ca păzitoare credincioasă a creştinismului străvechi şi a adevăratei învăţături a lui Christos. În acelaşi timp, cu munca la marele Minei de citit s-a efectuat munca la aşa-zisa *Carte a treptelor (Stepennaia kniga)*, în care principii Rurikizi pînă la Ivan al IV-lea sînt înfăţişaţi ca stăpîni însemnaţi, însă totdeauna devotaţi bisericii şi ierarhilor ei.

Lui Macarie îi erau subordonate şi atelierele arhiepiscopale de zugrăvire a icoanelor. Însuşi vlădica „era iscusit în zugrăvirea icoanelor" *(be bo iconomu pisaniu naucen)*. Încă din Novgorod îi ajutase în muncă pe miniaturiştii mineilor.

Concepţiile sale în probleme teologice de conţinut şi probleme formal estetice ale picturii icoanelor, concepţii care erau o noutate pentru cercurile ortodoxe conservatoare, au fost viu discutate la marele conciliu de reformă a celor 100 de capitole *(stoglav)* din 1551. Redarea lor pe larg ar depăşi cadrul şi intenţiile acestei cărţi. Aici trebuie să spunem doar că a fost, probabil, din nou, alegorismul artei Renaşterii Apusene, care a fărîmiţat vechiul schematism, puternic întipărit în figuri şi amănunte complicate, care îl zăpăceau pe credincios. O generaţie mai tîrziu, asemenea reprezentări, denumite de vechii cercetători în mod impropriu „mistic-didactice", erau, în general, curente.

Acestui fel de reprezentări îi aparţine redarea Înţelepciunii lui Dumnezeu, ca alegorie social-politică, un semn al supremaţiei vechiului Novgorod. Exemplul Sofiei, ca alegorie a stăpînirii, a fost prefigurat mai ales de Proverbele lui Solomon, 8, 15—16. Reprezentarea Sofiei e, în fond, o alegorie a Christologiei politice, dezvoltată în Bizanţ. După cum se pare, o Sofiologie politică evidentă a apărut pentru prima oară în Rusia, şi anume mai întîi la Novgorod, de unde a preluat-o Moscova, asemănător cu preluarea legendei Mitrei Albe. Într-un străvechi manuscris rus se găseşte o miniatură a Sfintei Sofia, care e comentată în text: „Poartă pe cap coroana ţarilor, căci blînda înţelepciune stăpîneşte prin groază" *(smirenaia bo mudrost' carstvuet strastmi)* [1] În mînă ţine ca sceptru însemnele de stăpînitor. Ca semn de stăpînire tipic, Sfînta Sofia apare pe monezile din Novgorod din prima parte a secolului al XV-lea, deci din acea vreme în care oraşul îşi cultivase vechile tradiţii în sens antimoscovit. În general, aici e redată în chip de femeie, cu coroana pe cap, cu sceptrul în mîna dreaptă şi fie în picioare, fie pe tron. O figură ce îngenunche în faţa ei îi aduce unele daruri. Monezile din Novgorod au pe dos inscripţia numelui oraşului *(Velikago Novagoroda).* De-abia după 1478 au fost înlocuite cu inscripţia „Bani ai marelui principe" *(Denga velikogo kniazia)* sau „sigiliul marelui principe" *(peciat velikogo cniazia).* Sofia, ca alegorie a suveranităţii Novgorodului şi imperiului său, a înlocuit reprezentări mai vechi cu „Maica Domnului a semnului" şi „Christos nepictat de mînă". Din acest motiv a fost zugrăvită şi în biserici şi redată pe icoane. Astfel, în biserica din Volotovo o găsim de trei ori pe Sfînta Sofia purtătoare a sceptrului de stăpîn. Din ultimii ani ai stăpî-

[1] Arcichovski: *Reprezentările de pe monezile din Novgorod*

nirii lui Macarie, datează la Novgorod frumoasa icoană *Înțelepciunea și-a clădit o casă (Premudrost sozda sebe dom)*, în care putem studia amănunțit compoziția alegorică complicată, care se sprijină pe fragmentele din Biblie citate mai sus. În stînga, în cercul în trepte format de cetele îngerilor cerești, vedem la mijloc Înțelepciunea Domnului cu un nimb în șapte colțuri, tronînd în fața caselor pe care le-a ridicat. Pe un pridvor acoperit cu baldachin stă regele Solomon cu sulul unui manuscris în mînă. Dedesubt vedem scena ospățului, înfățișată în proverbele 9, 1—2. Deasupra apare Maica Domnului cu Pruncul, de asemenea într-un sistem de cercuri, în timp ce la marginea dreaptă stă Ion Damaschin cu sulul de scris. În sfera mai de sus a icoanei, sînt redate cele șapte sinoade ecumenice. Coloritul arată paleta clară și luminoasă a picturii din Novgorod.

Trebuie să-l mai amintim și pe Silvestru, duhovnicul de mai tîrziu al țarului Ivan al IV-lea. Născut la Novgorod, conducea atelierele bisericești în care se confecționau icoane, ilustrații de carte și alte obiecte de artă bisericești. Dar el nu numai că producea aceste obiecte, ci le și comercializa. În casa lui se întîlneau străini din Vest și ortodocși din toate părțile Rusiei. Era foarte stimat de toți aceștia, ca și de lucrătorii și tovarășii lui. „Toți muncitorii aceștia ai noștri sînt liberi și trăiesc în case arătoase... Și astăzi, toată servitorimea noastră e liberă. La noi trăiesc după libera lor alegere" *(po svoiei voli)* [1].

În cuvintele de mai sus e descrisă atmosfera socială a acestui Novgorod. În ele apare prototipul marelui meseriaș și negustor înstărit și cultivat, a cărui cucernicie confirmă averea lui și viceversa. Casa lui, care evocă ortodoxia, dacă putem spune așa, e oglinda acestei auten-

[1] Zimin : *I. S. Peresvetov și contemporanii lui*, p. 43

tice cucernicii, determinată de forțe sociale. Silvestru a avut probabil în fața ochilor gospodăria lui cînd a alcătuit din diferite izvoare celebra carte de casă în vechea rusă : *Domostroi.* Chiar și numai foaia de titlu e semnificativă pentru spiritul cărții : „Această carte, denumită gospodărire, conține lucruri foarte folositoare. Este o învățătură și un îndrumător *(poucenie i nakazanie)* pentru fiecare creștin, bărbat, femeie, copil, argați și slujnice“ [1]. Corespunzător activității spirituale în asceză și în rugăciune, aici înțelepciunea cucernică ia în regie lumea cotidianului. Uneori apar asemănări surprinzătoare cu mari negustori calvini contemporani din Țările de Jos, dar ele sînt, în același timp, explicabile fiindcă în Novgorod, ca și în Amsterdam, avem de-a face cu același tip de evlavie social-religioasă.

Zona de dominație a acestei economii gospodărești e o oglindire a „economiei“ lui Dumnezeu și se întinde de la prescripțiile privind zugrăvirea icoanelor, despre care însuși Silvestru știa să spună lucruri valabile, și de la cinstirea icoanelor, îndemnurile pentru femei și copii și recomandările cum trebuie aranjate și amplasate în chip decorativ, într-o odaie de țară, mese, scaune, linguri, polonice și alte ustensile de casă. Acest model al unei gospodării a fost preluat de vechii credincioși un secol mai tîrziu. Dostoievski l-a înfățișat în *Idiotul* prin atmosfera desfigurată, învechită, sumbră, din casa Rogojin.

Cînd Măria Sa Marele Novgorod ajunsese demult un oraș rus de provincie, văpaia de amurg a trecutului său mîndru mai plutea încă peste bisericile, mînăstirile și zidurile sale vechi. După întemeierea, în anul 1589, a patriarhiei Moscovei și a întregii Rusii, a fost ridicat la rangul de mitropolie pe lîngă alte arhiepiscopii (Rostov și Kazan) și cel mai vechi scaun arhiepiscopal rus. Nu puțini patriarhi

[1] Gudzij : *Chrestomație*, p. 274

s-au instalat în palatul patriarhilor din Moscova după ce au trecut prin vechea „Casă a Sfintei Sofia a Înțelepciunii Domnului". Printre ei a fost patriarhul Nikon, sub care a avut loc marea schismă *(raskol)* a bisericii ruse. Născut în ținutul Nijni Novgorodului, acest patriarh, care a ajuns mai tîrziu cel mai mare ierarh al bisericii ruse, a petrecut o vreme mai îndelungată la un sihastru de pe o insulă a arhipelagului Solovki. În 1649, țarul l-a ridicat la rangul de mitropolit al Novgorodului ; în 1652 a fost promovat patriarh, rămînînd pînă în 1667. Înlocuit de un sinod ecumenic în 1666, a fost trimis de țar în exil, în îndepărtata mînăstire Ferapont, unde a trăit foarte demn, în completă izolare și poate, deseori, adîncit în contemplarea grandioaselor fresce ale lui Dionisie.

Și Teofan Procopovici, tatăl „Regulamentului clerical" și ajutorul lui Petru I la cuprinzătoarea lui reformă bisericească, care a înlăturat patriarhia, a fost înainte ierarh în Novgorod. Școala clericală din Novgorod, cu profesorii ei din Academia slavo-greco-latină din Moscova, a jucat, la vremea ei, un rol însemnat. Clădirea școlii se mai află și astăzi în curtea episcopală, în vecinătatea catedralei Sfînta Sofia. De asemenea, pînă astăzi, mitropolitul Leningradului poartă titlul de mitropolit al Leningradului și Novgorodului.

Destinul orașului și al împărăției Sfintei Sofia, care s-a împletit în zilele întunecate din ianuarie 1570, nu a pus nicidecum capăt grandioasei epopei a ținutului și a oamenilor lui în Nordul îndepărtat al Rusiei. Dacă cineva ar dori să povestească mai departe această epopee, ceea ce nu mai putem face aici, atunci ar trebui să înceapă cu negustorul și corăbierul Fedot Alexeiev Popov, originar din Colmogori, și cazacul Deșniov, care, în 1648, însărcinați de negustorii din Ustiug, au navigat întîia oară de-a lungul coastei de Nord a Siberiei și au ajuns la vărsarea Anadîrului, adică

au descoperit cu o sută de ani înaintea lui Behring strîmtoarea care îi poartă numele. Capul de nord al Asiei mai poartă încă şi astăzi numele lui Deşniov. Povestitorul ar mai trebui să înfăţişeze, apoi, personalitatea, viaţa şi opera lui Mihail Lomonosov, mort în 1765, originar tot din Colmogori, oraşul întemeiat de novgorodeni în secolul al XIV-lea. Lomonosov a fost copilul unui ţăran liber, pescar, şi al unei fiice de diacon. În personalitatea şi în opera lui Lomonosov s-a întîmplat ceva din ceea ce Jacob Burckhardt a numit cîndva „marele şi tainicul bilanţ" al omului cu epoca lui.

---

1. Arhanghelsk
2. Atena
3. Athos
4. Belgrad
5. Beloozero
6. Brest
7. Budapesta
8. Cherson
9. Colmogori
10. Dorpat
11. Ferapont
12. Gdansk
13. Gniezno
14. Gorodno
15. Marele Novgorod
16. Isborsk
17. Iam
18. Iaroslav
19. Kiev
20. Mînăstirea Chiril
21. Kiji
22. Kola
23. Constantinopol
24. Koporje
25. Corella
26. Covno
27. Cracovia
28. Ladoga
29. Minsk
30. Moscova
31. Narva
32. Nijni-Novgorod
33. Polotk
34. Pskov
35. Pustozersk
36. Reval
37. Riga
38. Rostov
39. Salonic
40. Sarai
41. Smolensk
42. Solvîşegodsk
43. Mînăstirea Solovki
44. Staraia Russa
45. Sviatoi Nos
46. Suzdal
47. Tişvin
48. Torşoc
49. Cernigov
50. Tver
51. Uppsala
52. Ust-Wim (Perm)
53. Varşovia
54. Velikii Vsting
55. Vilna
56. Visby
57. Vitebsk
58. Vladimir
59. Vologda
60. Volokolansk
61. Velikie Luki

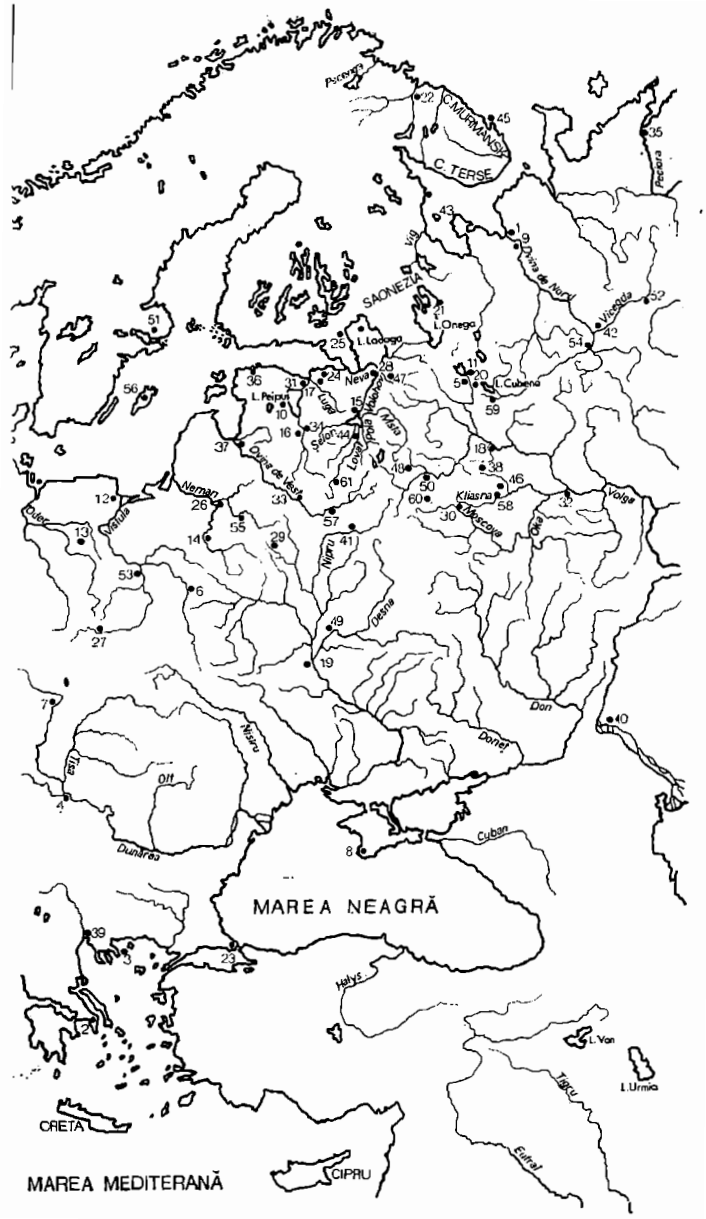
C. MURMANSK
C. TERSE
SAONEZIA
L. Ladoga
L. Onega
L. Peipus
L. Cubena
Nevà
Volga
Oka
Kliasma
Moscova
Neman
Vistula
Oder
Elba
Nipru
Dnestru
Don
Donet
Nistru
Dunărea
Cuban
MAREA NEAGRĂ
Halys
L. Van
Tigru
L. Urmia
Eufrat
CRETA
CIPRU
MAREA MEDITERANĂ

Spiritul vechiului Novgorod, acest spirit lucid, critic, îndreptat numai spre realitate, al negustorilor, corăbierilor și pionierilor, a declanșat însă, în același timp, tragismul împărăției Sfintei Sofia. Cu o orbire, o încăpățînare și o autoadmirație ciudată, acest spirit a dominat și pecetluit și mintea și temperamentul acestui om genial, cu toate calitățile și defectele lui.

Predîndu-și moștenirea Petersburgului, Novgorodul îi dăruia noii Rusii și viitorului ei, pe unul dintre cei mai mari fii ai săi.

Pictură al secco

Pictură murală, executată pe tencuiala uscată.

Antimis

Față de masă rituală pe masa de altar a bisericilor ortodoxe. În cele patru colțuri sînt brodate relicve sfinte. Este binecuvîntat și semnat de episcop. Fără el nu se pot ține servicii euharistice.

Arc triple

Arcadă semirotundă mijlocie avînd alipit pe margine cîte un arc de mărimea unui sfert de cerc.

Arhimandrit

Titu dat starețului unei mînăstiri ortodoxe mari.

Boieri

Membri ai clasei conducătoare care participau la tranzacțiile oficiale ale marelui principe și ale țarului în Novgorod, respectiv la tranzacțiile oficiale ale Consiliului stăpînilor.

Bilină

Specie deosebită a epopeii populare ruse. Cîntec epic despre voinici, eroi populari și evenimente istorice din vechea Rusie. Bilinele s-au transmis oral; în scris sînt semnalate din secolul al XVII-lea.

Deisis

Reprezentare a imaginii lui Christos pe tron, la judecată, alături de Maica Domnului și Ioan Botezătorul, rugîndu-se pentru izbăvirea omenirii de păcat.

Donatism

Mişcare schismatică a vechii biserici creştine (mai ales în Africa de Nord, sec. IV şi V), aşa-numită după unul din conducătorii ei, Donatus. Donatiştii apărau concepţia că slujbele unui cleric vinovat de păcate de moarte sînt neeficiente. Ei susţineau o biserică pură, despărţită de lume şi stat.

Exemption

Scoaterea unor persoane, teritorii şi instituţii bisericeşti de sub jurisdicţia episcopului, de fapt competent, şi subordonarea lor prelatului adjunct în grad.

Guslă

Instrument muzical rus cu coarde şi cutie de rezonanţă turtită. E încordat cu strune de sîrmă, care se ciupesc cu degetul.

Korsun

Numele rusesc al vechii cetăţi greceşti Cherson din Crimeea. În vechea Rusie, lucrurile măreţe şi impresionante erau deseori denumite după acest oraş.

Lizenă

Dungă decorativă de pe pereţi, care coboară vertical, se reliefează drept şi n-are nici bază, nici capitel. Lizena serveşte la împărţirea suprafeţei pereţilor, mai ales a pereţilor exteriori

Opricinina

Iniţial arăta partea de moştenire a văduvei unui principe. Ivan al IV-lea a folosit noţiunea pentru acele ţinuţuri desprinse din imperiu, care îi erau supuse nemijlocit. În cele din urmă şi trupele speciale ale lui Ivan al IV-lea s-au numit Opricinina şi membrii acestora, opricinici.

Panegiric

Formă literară după care s-au dezvoltat cuvîntările de laudă, privind conducători, ierarhi, sfinţi şi martiri.

Pantocrator

În greacă: conducător suprem. Înfăţişarea bustului lui Christos, cu o carte deschisă sau închisă în mîna stîngă. În bisericile ortodoxe, slavo-bizantine, Panto-

cratorul e zugrăvit mai ales în partea superioară a cupolei.

Pogost

În Rusia veche cuvîntul arăta casele de popas ale principelui și însoțitorilor lui în călătoriile acestora de strîngere a tributului, mai tîrziu arăta o parohie bisericească în afara satului, cu biserica, cimitirul și locuințele preoților.

Raskol

În rusă: schismă, fracțiune. Nume dat marii secte a așa-numiților „de veche credință", despărțiți în secolul XVII de biserica ortodoxă rusă. Cei de credință veche au respins reformele introduse de patriarhul Nikon (1652—1667).

Simonie

Dobîndirea de funcții sau demnități bisericești prin bani (vezi *Faptele Apostolilor* 8, 18 ff.).

Sufragan

Episcop al unei provincii ecleziastice subordonat unui mitropolit sau arhiepiscop.

Tambur

Bază cilindrică sau poligonală a unei cupole deseori prevăzută cu ferestre.

Timpan

Partea boltită de deasupra portalurilor, ferestrelor etc., care e deseori împodobită cu reliefuri sau mozaicuri.

Vlădică

Denumirea unui episcop sau arhiepiscop ortodox.

Catedrala Sf. Sofia, privire de ansamblu dinspre sud
(Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

Catedrala Sf. Sofia, partea de răsărit cu faţada absidelor
(Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

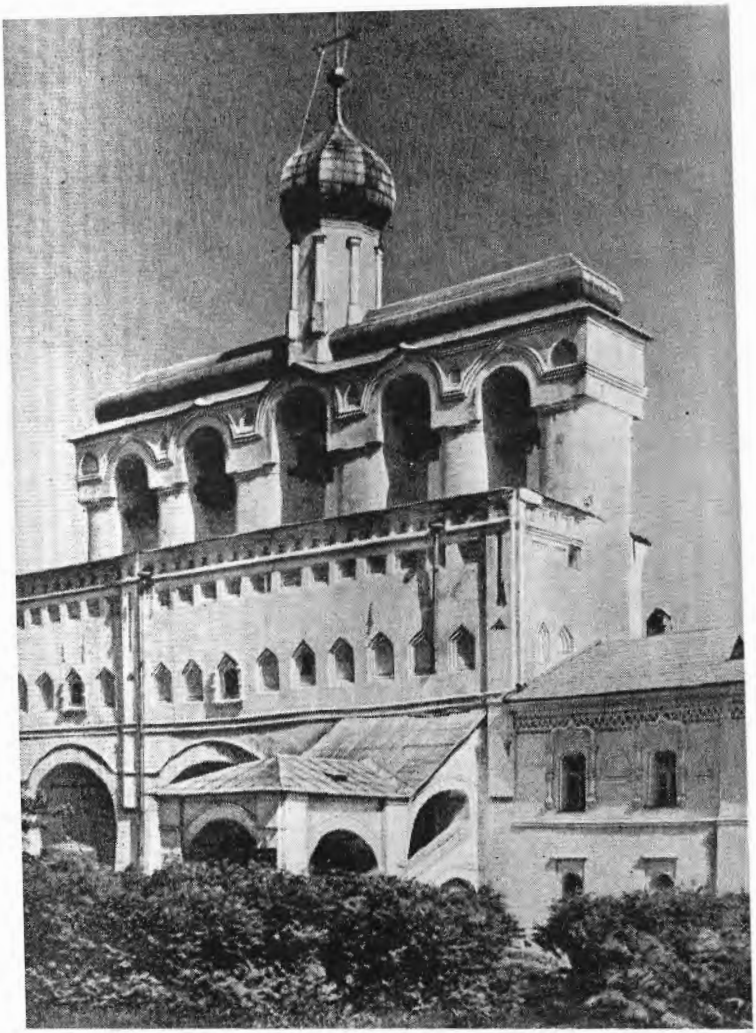

Clopotnița catedralei Sf. Sofia (Foto : Fototeca germană, Dresda)

Frescă din catedrala Sf. Sofia : *Constantin și Elena* (Foto : Agenția de presă Novosti, Moscova)

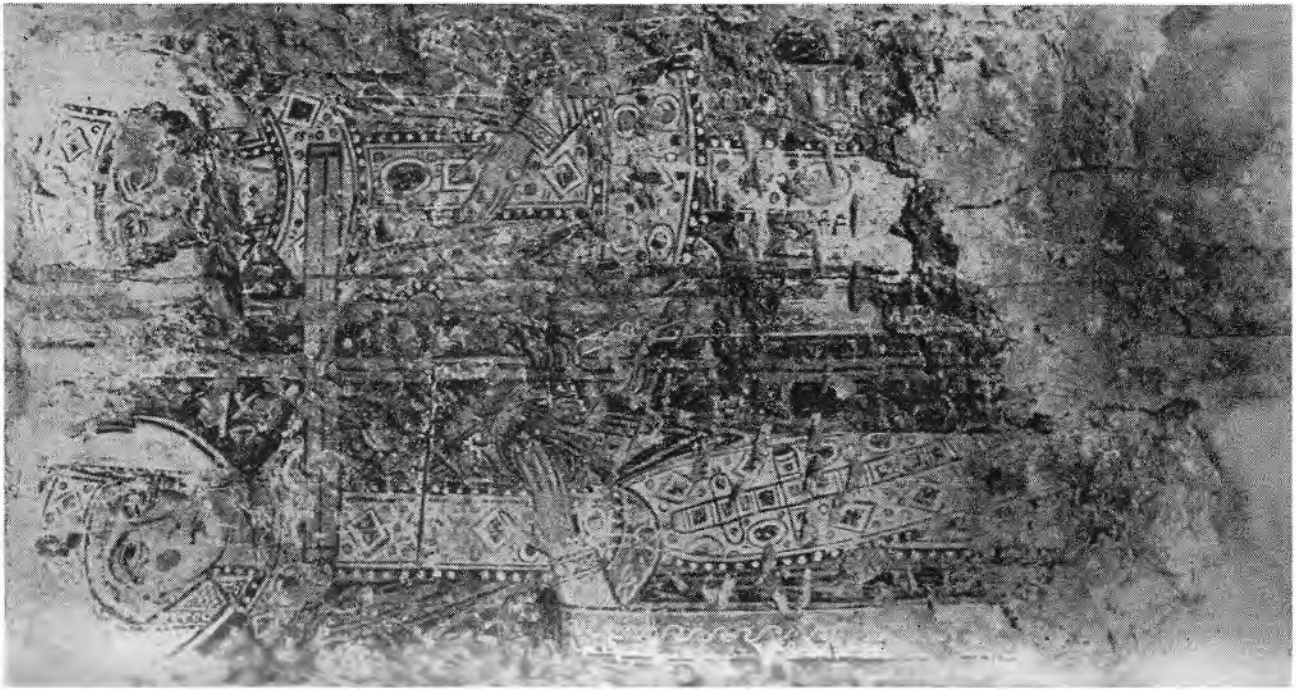

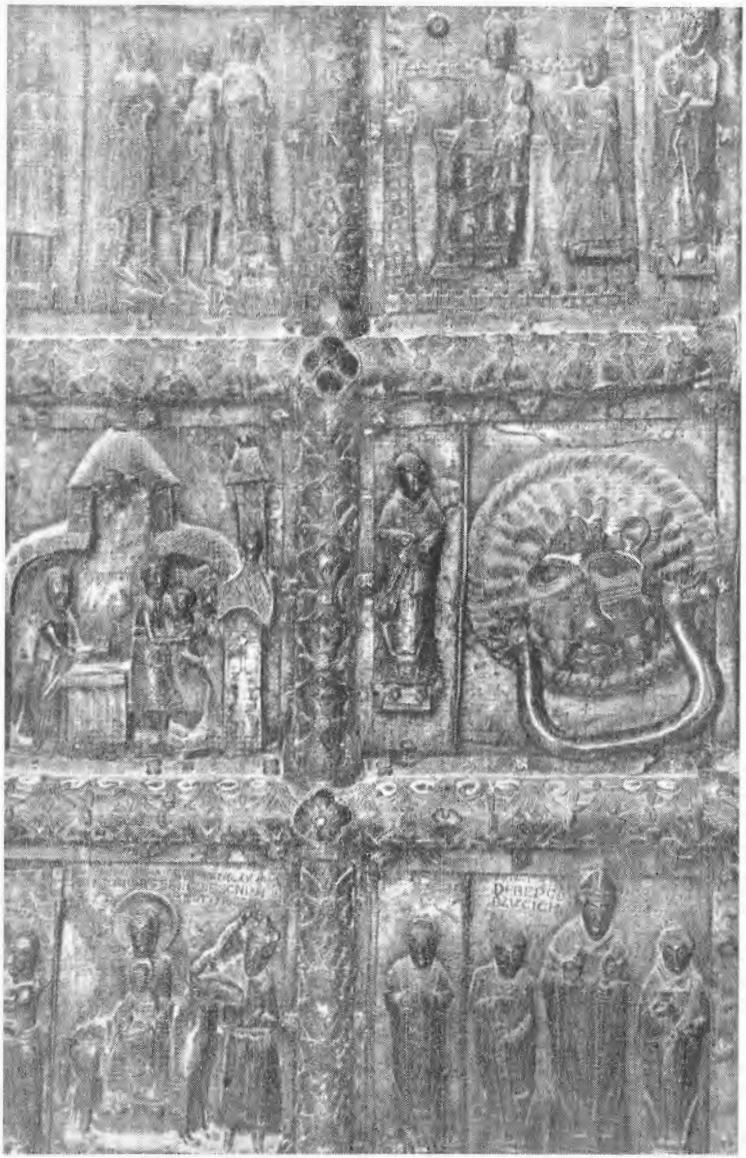

Uşi korsuneze, detaliu : ciclu christologic. Jos în dreapta cu litere latine : Episcopul Alexandru din Polozk (de Blucici) (Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

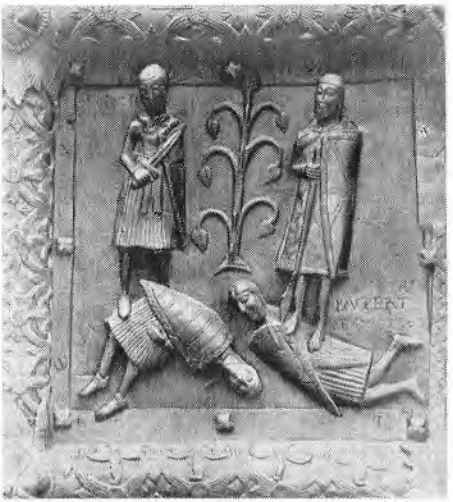

Uşi korsuneze, detaliu : figuri alegorice. Stînga : /kr/eposo = vitejie ; dreapta paupertas/ubozestvo = sărăcie (Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

Uşi korsuneze, detaliu : diacon cu cădelniţă şi leu cu clanţă (Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

Catedrala Sf. Gheorghe, vedere de ansamblu (Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

Catedrala Sf. Gheorghe, faţada de nord cu frontonul absidelor (Foto V. N. Lazarev, Moscova)

→

Catedrala Mînăstirii Antoniev (Foto: Agenţia de presă Novosti, Moscova)

Catedrala Mînăstirii Antoniev, faţada dinspre răsărit (Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

Biserica Uspenie din Piață
(Foto : Agenția de presă Novosti, Moscova)

Pskov, catedrala mînăstirii Miroș
(Foto : Agenția de presă Novosti, Moscova)

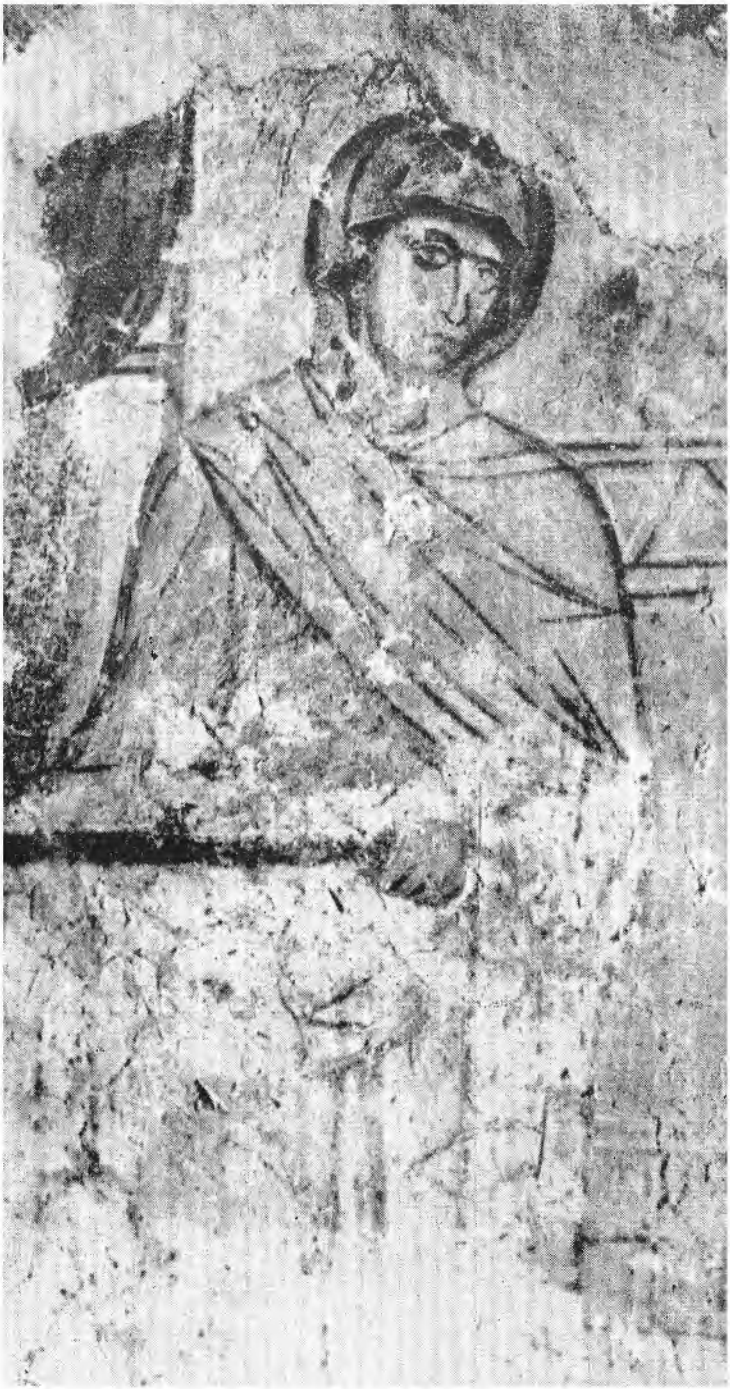

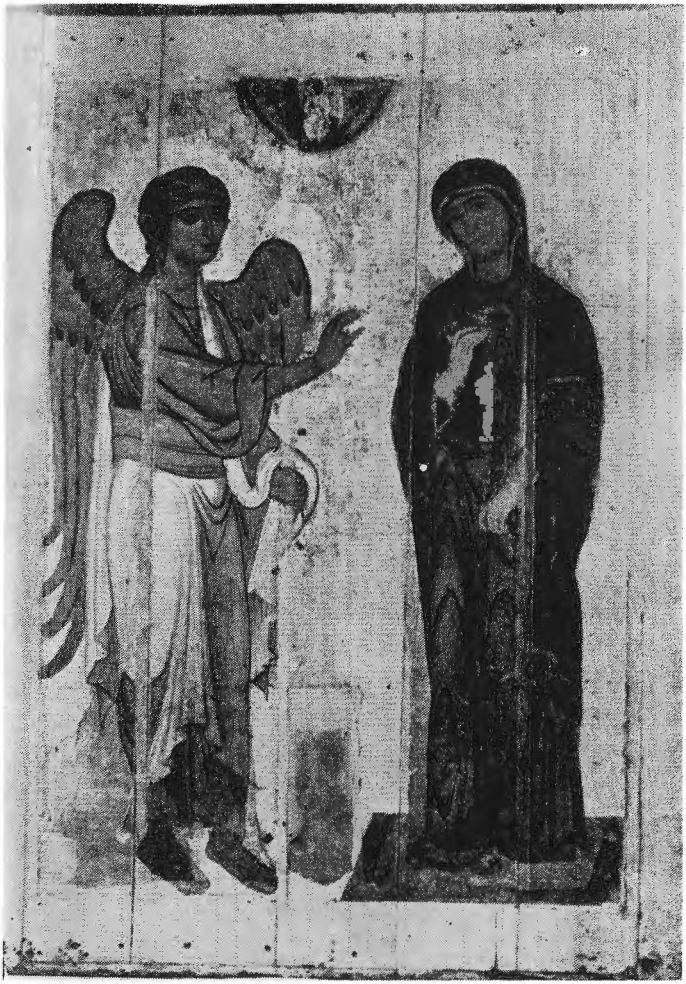

Frescă din biserica Sf. Nicolae în Curtea lui Iaroslav : *Soţia lui Hiob* (*Foto* : fototeca germană Dresda)

Icoană : *Bunăvestirea de la Ustiug*, 469 × 235 cm, secolul XII, Novgorod, Galeria de stat Tretiakov, Moscova. (Foto : Fototeca germană, Dresda)

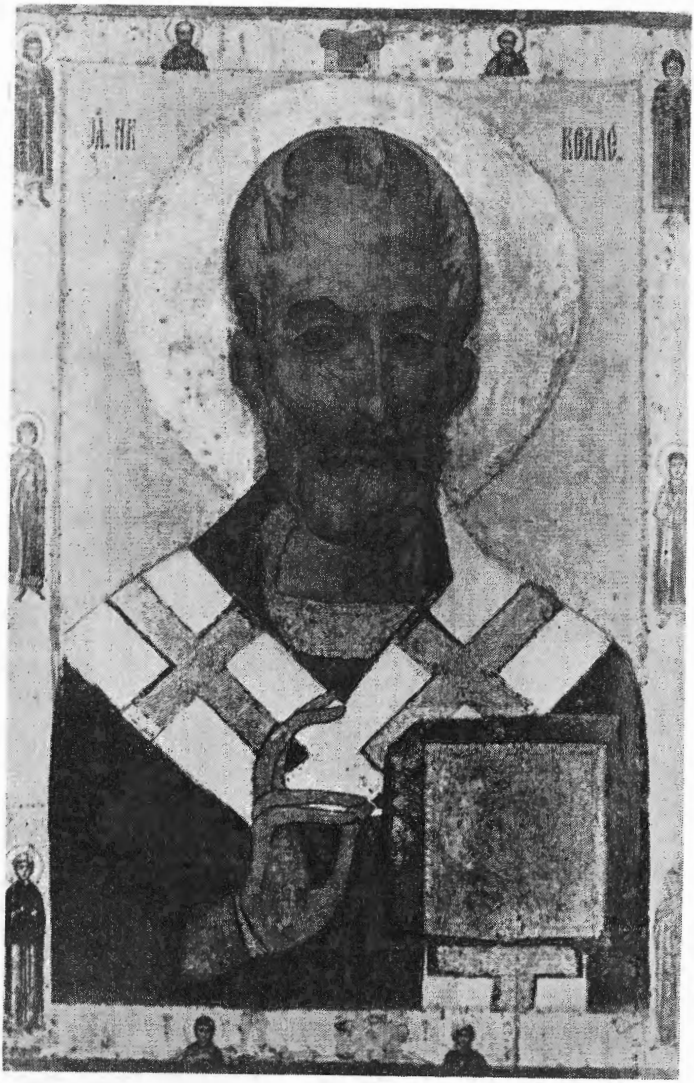

Icoană : *Sf. Nicolae*, 145 × 92,7 cm, secolul XII, Şcoala din Novgorod, Galeria de stat Tretiakov, Moscova

Icoană : *Ioan, Gheorghe şi Vasile*, 111,5 × 67 cm, a doua jumătate a secolului al XIII-lea, Şcoala din Novgorod.

Muzeul de stat Rus, Leningrad. (Foto : Fototeca germană, Dresda)

Mîntuitorul nepictat de mînă, 76,4 × 70,5 cm, secolul al XII-lea, Novgorod, Galeria de stat Tretiakov, Moscova (Foto : Fototeca germană, Dresda)

Icoană : *Sf. Paraschiva-Piatnița,* 75 × 63,5 cm, secolul al XIII-lea, Novgorod, Colecția Korin, Moscova (Foto : Fototeca germană, Dresda)

Staraia Ladoga, Biserica Sf. Gheorghe
(Foto : Agenția de presă Novosti, Moscova)

Biserica Sf. Gheorghe : *Sf. Gheorghe ucigînd balaurul,* (detaliu) (Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

Frescă : *Sfîntul Gheorghe ucigînd balaurul,* detaliu : capul Sf. Gheorghe (Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

Frescă : *Sf. Gheorghe ucigînd balaurul,* detaliu : capul prinţesei (Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

Frescă : *Sf. Gheorghe ucigînd balaurul,* detaliu : curteni în turn (Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

→

Frescă din biserica Sf. Gheorghe : Profetul
(Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

Biserica de pe Nerediţa, faţada absidelor
(Foto : V. N. Lazarev, Moscova)

Frescă din biserica de pe Nerediţa, detaliu din *Judecata de apoi* (Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

Mînăstirea Arcadie, biserica Buna Vestire (Foto : Agenția de presă Novosti, Moscova

Frescă din biserica Buna Vestire : *Boris* (Foto : Fototeca germană, Dresda)

Biserica Sf. Petru şi Pavel din Koşevniki
(Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

→

Biserica Sf. Paraschiva
(Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

Biserica Sf. Nicolae din Lipno
(Foto : Fototeca germană, Dresda)

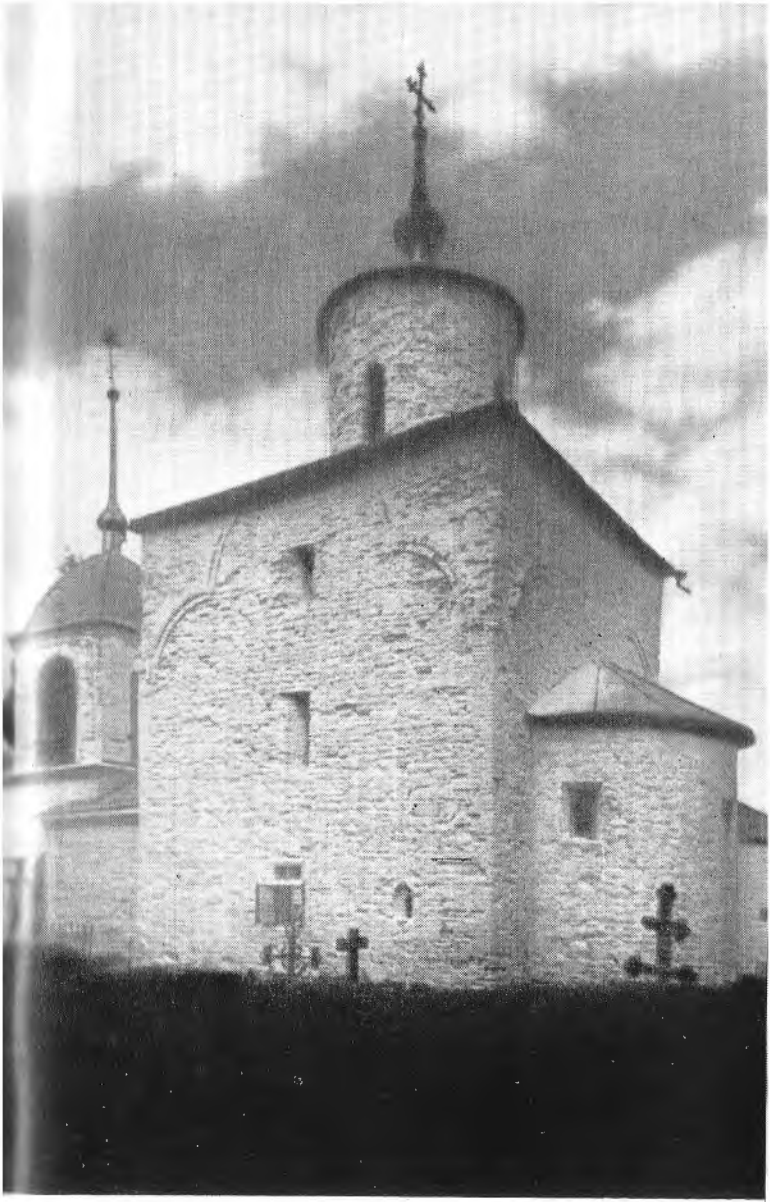

Biserica Uspenie de la Volotovo
(Foto : V. N. Lazarev, Moscova)

Biserica Fiodor Stratilat
(Foto : V. N. Lazarev, Moscova)

Fresce din biserica Fiodor Stratilat : *Regele David* și *Regele Solomon* (Foto : Fototeca germană, Dresda)

Icoană : *Dumnezeu Tatăl*, 113×88 cm secolul al XIV-lea, Școala din Novgorod, Galeria de stat Tretiakov, Moscova, (Foto : Fototeca germană, Dresda)

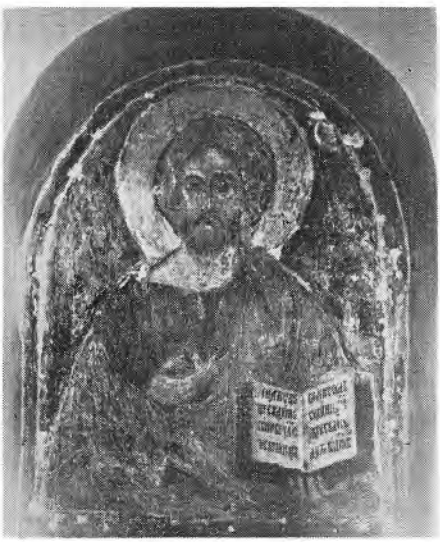

Frescă din palatul arhiepiscopal : *Pantocrator* (Foto : Fototeca germană, Dresda)

Biserica Procopie (Foto: Agenţia de presă Novosti, Moscova)

Biserica Clementie (Foto: Agenţia de presă Novosti, Moscova)

Icoană : *Novgorodeni în rugăciune*, 119,5 × 92,5 cm, 1467, Şcoala din Novgorod, Muzeul de stat de Istoria Artei din Novgorod (Foto : Fototeca germană., Dresda)

Icoană : *Lupta novgorodenilor cu cei din Suzdal*, 171 × × 125,8 cm, secolul al XV-lea, Școala din Novgorod, Muzeul de stat de Istoria Artei din Novgorod (Foto : Fototeca germană, Dresda)

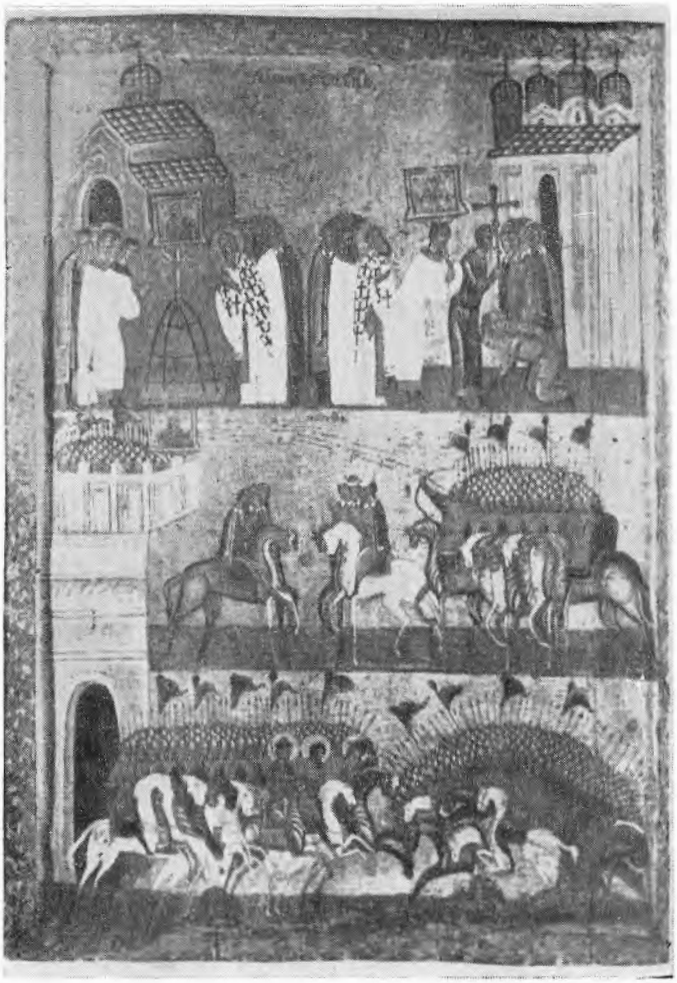

Icoană : *Minunea icoanei Semnul Maicii Domnului*, 134,5 × × 99 cm, sfîrşitul secolului al XV-lea, Şcoala din Novgorod, Galeria de stat Tretiakov, Moscova (Foto : Fototeca germană, Dresda)

Icoană : *Sf. Antonie Romanul*, 31 × 26,3 cm, secolul al XVI-lea, Școala din Nordul Rusiei, Galeria de stat Tretiakov, Moscova (Foto : Fototeca germană, Dresda)

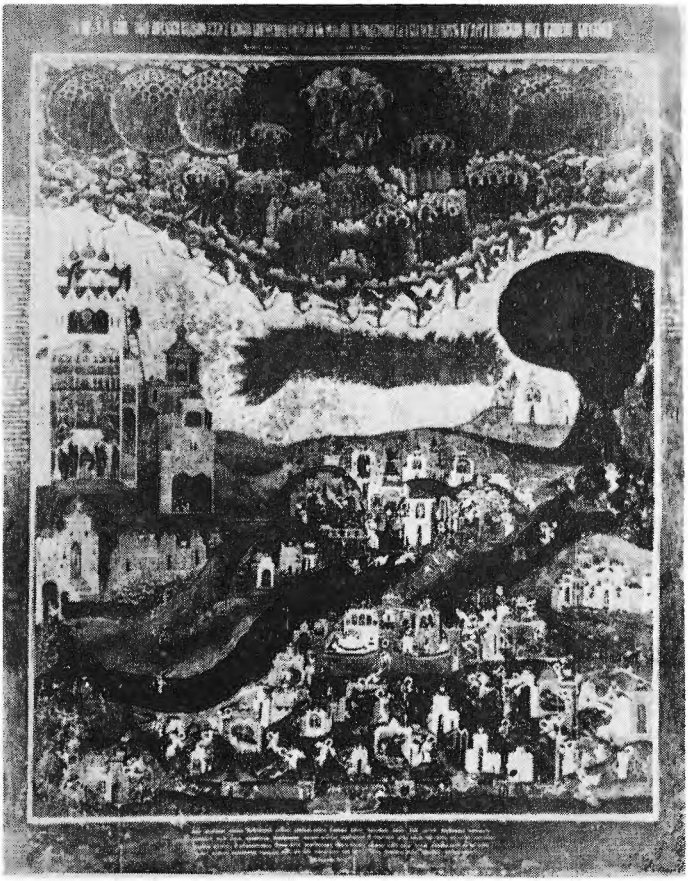

Icoană : *Vedenia paracliserului Tarassi,* 163 × 130,5 cm, secolul al XVI-lea, Școala din Novgorod, Muzeul de stat de Istoria Artei, Novgorod (Foto : Fototeca germană, Dresda)

Sfînta Paraschiva, sculptură în lemn (din : Pomerantsev : *Russian Wooden Sculpture,* Moscova, 1967, Nr 33)

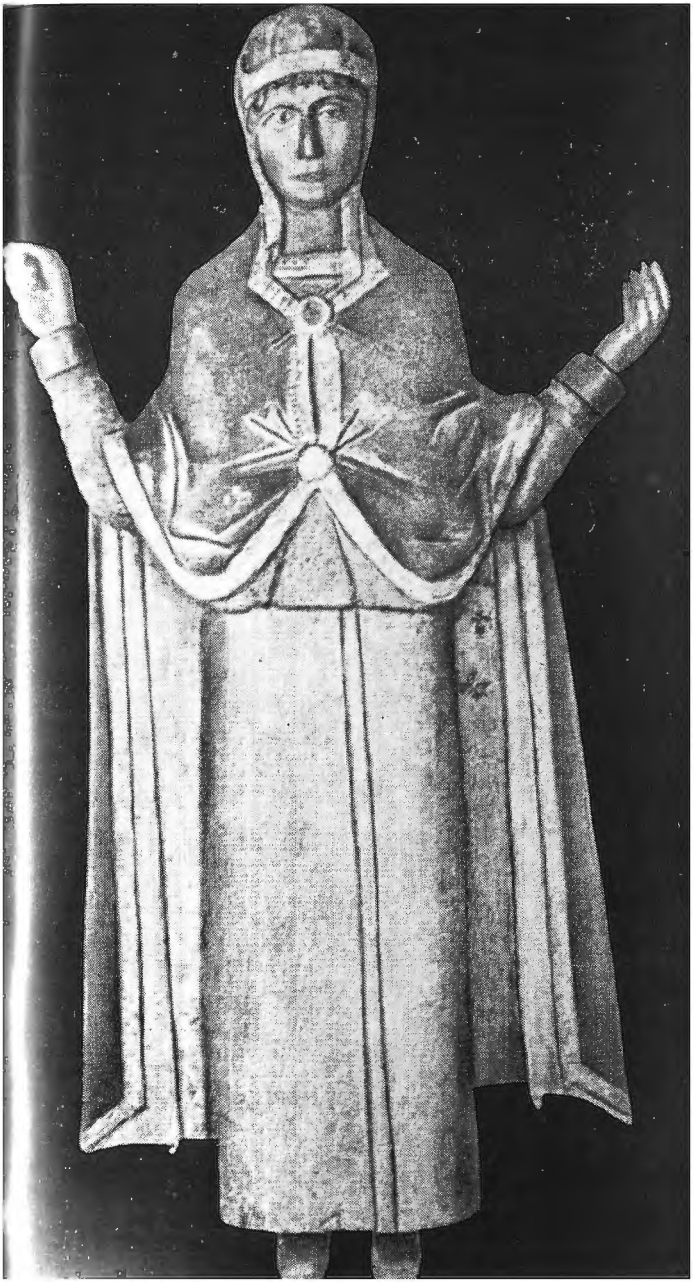

Gravură în lemn : *Zosima și Gherman* (din : Pomerantsev ; *Russian Wooden Sculpture*, Moscova, 1967, Nr. 40)

Icoană : *Înțelepciunea și-a clădit o casă*
(Foto : în posesia K. Onasch)

←

Varlaam Cutinski și *Sfînt din Nordul Rusiei* (din : Pomerantsev : *Russian Wooden Sculpture*, Moscova, 1967, Nr. 46, 47)

Catedrala mînăstirii Cutinski
(Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

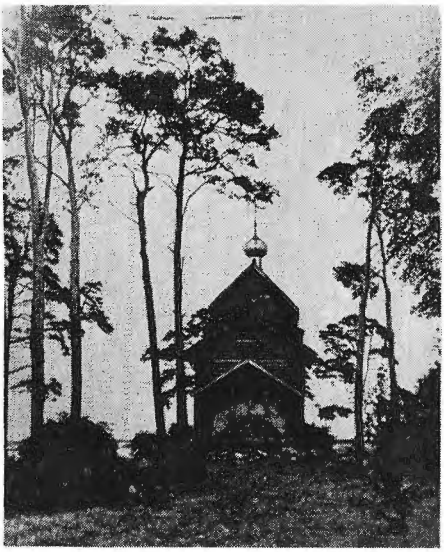

Biserica de la lacul Aschino
(Foto : Agenţia de presă Novosti,
Moscova)

Biserica din Uima
(Foto : Agenţia de presă Novosti,
Moscova)

Kem, Biserica Uspenie
(Foto : V. N. Lazarev, Moscova)

Vitegorski pogost, biserica Pokrov
(Foto : V. N. Lazarev, Moscova)

Kiji, Vedere de ansamblu
(Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

Kiji, Complexul central
(Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

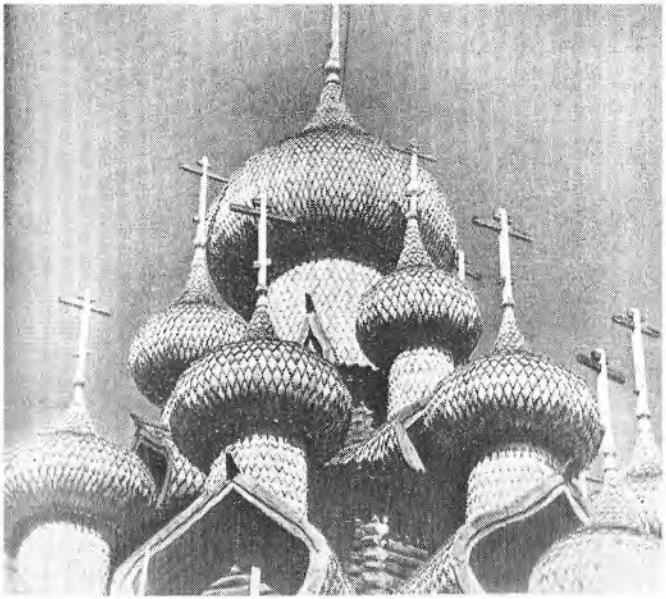

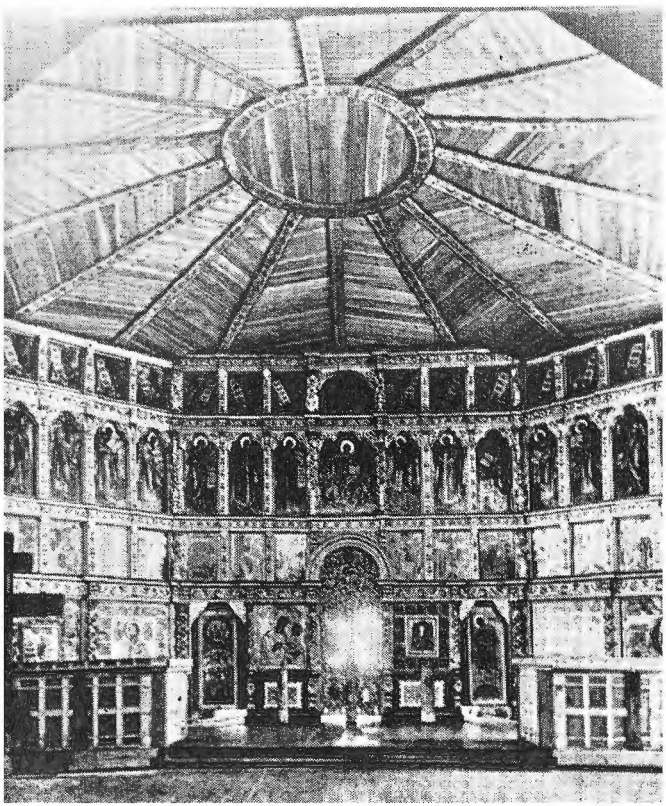

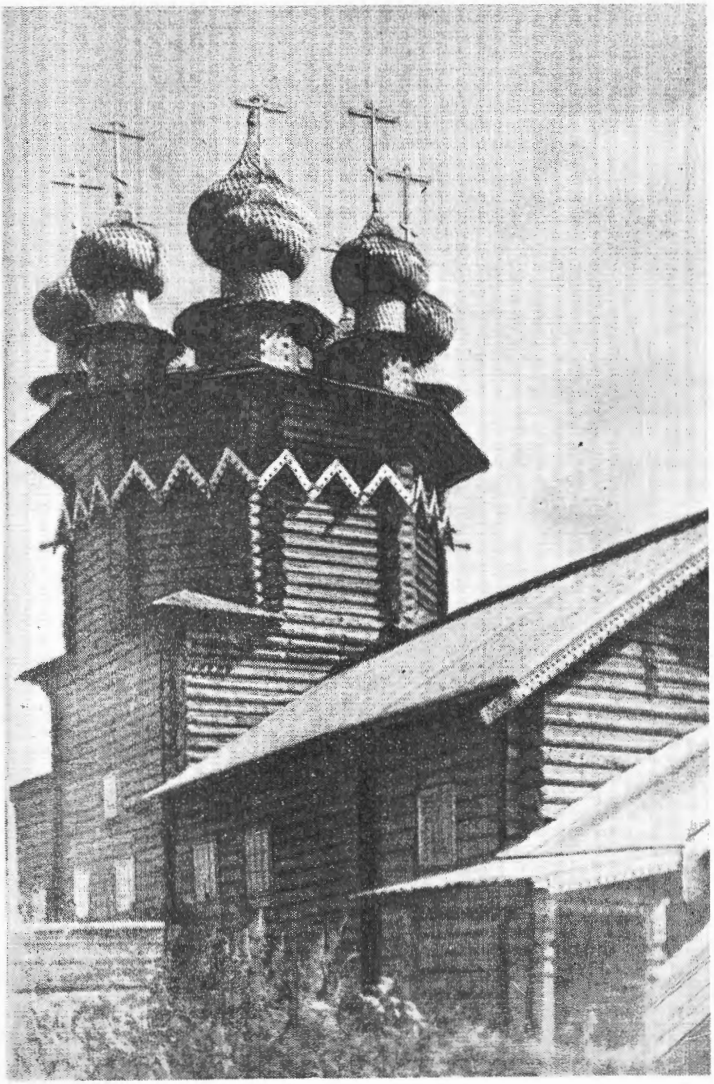

Kiji, Biserica Preobrajenie, cupolele
(Foto : Agenția de presă Novosti, Moscova)

Kiji, Biserica Preobrajenie, interior cu catapeteasma
(Foto : Agenția de presă Novosti, Moscova)

Kiji, Biserica Pokrov
(Foto : V. N. Lazarev, Moscova)

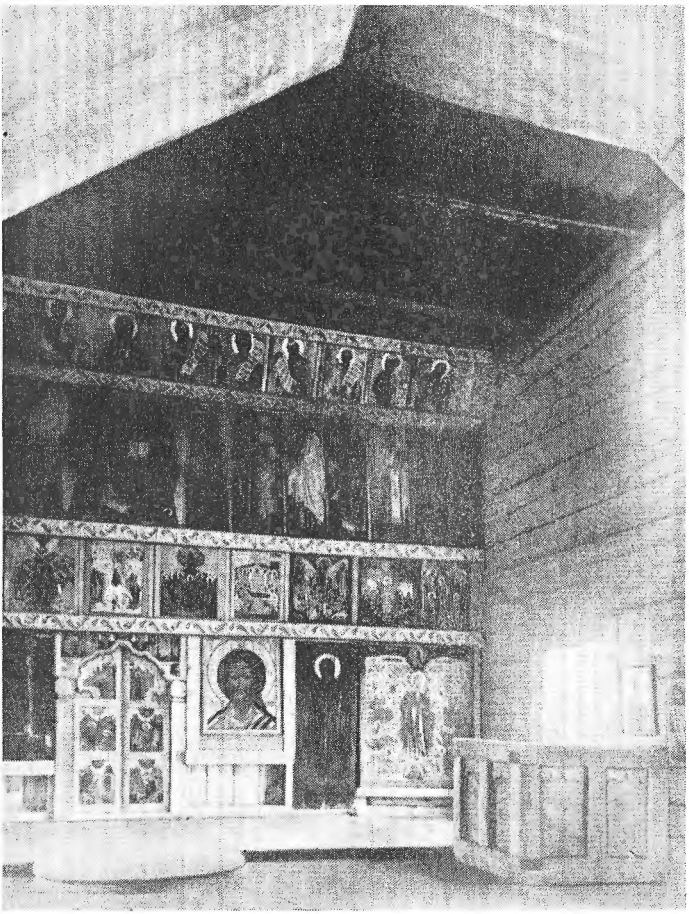

Kiji, Biserica Pokrov, interior
(Foto : Agenţia de presă Novosti, Moscova)

1. IZVOARE

Adam von Bremen, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* (Selecţie de izvoare pentru Istoria germană a Evului Mediu), vol. XI, Berlin, 1961

Die Altrussische Nestorchronik, Povest' Vremennych Let, Leipzig, 1931

Arcichovskii, A. V., *Novgorodskie gramoty na bereste*. (Documente din Novgorod pe scoarţă de mesteacăn), vol. I urm., Moscova, 1953

Byliny, pod redakciej s vvodnymi stat'jami i primečanijami M. Speranskago (Bîline), 2 vol., Moscova, 1916

Chrestomatija po istorii SSSR, vol. I urm., Moscova, 1960

The Chronicle of Novgorod 1016—1471, Londra, 1914

Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, Budapesta, 1949

Documenta Pontificum Romanorum historiam Ukraïnae illustrantia, vol. 1 (1075—1700), Roma, 1953

Goetz, L. K. *Kirchenrechtiche und Kulturgeschichtliche Denkmäler Altrusslands*, Stuttgart, 1905

Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova, Moscova — Leningrad, 1949

Gudzij, N. K., *Chrestomatija po drevnej russkoj literature XI—XVII vekov*, Moscova, 1952, 1962

Helmond von Bosau, *Slawenchronik* (Izvoare alese pentru istoria germană a Evului Mediu — Ediţia omagială Freiherr vom Stein, vol. XIX) Berlin, 1963

Novgorodskaia četvertaja letopiś (PSRL IV) partea I St. Petersburg, 1915 ; partea II-a Leningrad, 1925 (A patra cronică din Novgorod)

Novgorodskaia pervaia letopis' staršego i mladšego izvodov, pod redakciei i s predisloviem A. N. Nasonova, Moscova—Leningrad, 1950

Novgorodskaia vtoraia (archivskaia) letopis' (PSRL XXX), Moscova, 1965

O Bojan, du Nachtigall der alten Zeit. Sieben Jahrhunderte altrussischer Literatur, Editat de H. Grasshoff, K. Müller şi G. Sturm, Berlin, 1965

Pamiatniki russkogo prava, vol. 1 urm., Moscova, 1952 urm.

Patriaršaia ili Nikonovskaia letopis' (PSRL IX-XIV), Moscova, 1965 urm. (St. Petersburg, 1862 urm.)

Povest' vremennych let, 2 vol., Moscova—Leningrad, 1950

Russische Heiligenlegenden, editate cu o introducere de E. Benz, Zürich, 1953

Tatiščev V. N., *Istorija rossijskaja,* vol. 1 urm., Moscova—Leningrad, 1962 urm.

Trautmann, R., *Die Volksdichtung der Grossrussen,* vol. 1 : *Das Heldenlied* (bîlina), Heidelberg, 1935

2. LITERATURĂ

Alpatov M. şi Brunov N., *Geschichte der altrussischen Kunst,* Baden bei Wien, /Viena/ Brünn/ Leipzig, 1932

Ammann, A. M., *Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte,* Viena, 1950

— *Darstellung und Deutung der Sophia im vorpetrinischen Russland,* în : *Orientalia Christiana Periodica,* vol. IV., Roma, 1938, p. 120-156

— *Kirchenpolitische Wandlungen im Ostbaltikum bis zum Tode Alexander Newskis,* Roma, 1936

— *Untersuchungen zur Geschichte der kirchlichen Kultur und des religiosen Lebens bei den Ostslawen,* Heft 1, Würzburg, 1955

Antonova V. I. şi N. E. Mneva, *Katalog drevneruskoj živopisi. Opyt istoriko-chudožestvenoj klassifikacii,* 2 vol., Moscova, 1963

Arcichovskij, A. V., *Izobraženija na novgorodskih monetah*, în Izvestija AN SSR, Serija istorii i filolosofii, Vol. V, Nr. 1, 1948, pp. 99—106
Bernadskii, V. N., *Novgorod i novgorodskaia zemlja v XV veke*, Moscova-Leningrad, 1961
Budovnic I. U., *Monastyri na Rusi i bořba s nimi krest'jan v XIV—XVI vekach*, Moscova, 1968
— *Russkaya publicistiya XVI veka*, Moscova-Leningrad, 1947
Buslaev, F. I., *Sočineniya*, vol. 2, Petrograd, 1910
Choroškevič, A. L., *Torgovlja Velikogo Novgoroda s Pribaltikoj i zapadnoj Evropy v XIV—XV vekach*, Moscova, 1963
Ediger, Th., *Russlands älteste Beziehungen zu Deutschland, Frankreich und der römischen Kurie*, Halle, 1911
Florovskij, A. V., *Čehi i vostočnye slavjane, Očerki po istorii češsko-ruskih otnošenij (X—XVIII vv)*, vol. 1, Praga, 1935 ; vol. 2, Praga, 1947
Geschichte der russischen Kunst, redactată de I. E. Grabar, W. N. Lazarev, W. S. Kemenov, vol. 1, urm., Dresda, 1957 urm.
Geschichte der UdSSR, Vol. I : Feudalismul (sec 9-13), Berlin, 1957 ; vol. II (sec 14-15), Berlin, 1958
Goetz, L. K., *Deutsch-russische Handelsgeschichte des Mittelalters*, Lübeck, 1922
Golubinskij, E. E., *Istorija russkoj cerkvi*, vol. I, 1 Moscova, 1901 și I, 2 luscova 1904 ; vol. II Moscova, 1900
Grekov, B. D., *Kievskaja Rus'*, Moscova 1949
— *Novgorodskij dom svjatoj Sofii*, în : *Izbrannye Trudy*, vol. IV, Moscova, 1960
Gudzij, N. K., *Geschichte der russischen Literatur 11-17, Jahrhundert*, Halle, 1959
Hamilton, G. H., *The Art and Architecture of Russia*, Harmondsworth, 1954
Hensel W., *Die Slawen im frühen Mittelalter*, Berlin, 1965
Istorija russkoj architektury, Moscova, 1956
Istorija russkoj literatury, vol. 1-2, 2, Moscova, 1941—1948
Istorija russkoj literatury v treh tomah (redactor D. D. Blagoj), vol. 1, Moscova, 1958

Istorija pervoklassnago stavropigial'nago Soloveckago monastrja, Petrograd, 1899

Jablonowski, H., *Westrussland zwischen Wilna und Moskau. Die politische Stellung und die politischen Tendenzen der russischen Bevölkerung des Grossfürstentums Litauen im 15. Jahrhundert, Leida*, 1961

Janin, V. L., *Novgorodskie posadniki*, Moscova, 1962

Johansen, P., *Nowgorod und die Hanse*, în : *Städtewesen und Bürgertum als geschichtliche Kräfte*, volum omagial pentru Fritz Rörig, Lübeck, 1953, p. 121—148

Karger, M. K., *Novgorod Velikij*, Moscova, 1946

Kazakova, N. A. şi Ja. S. Lure, *Antifeodal'nye eretičeskie dviženija na Rusi XIV — načala XVI veka*, Moscova-Leningrad, 1955

Keldysch, J., *Geschichte der russischen Musik*, vol. 1, Leipzig, 1956

Klibanov, A. I., *Reformacionnye dviženija v Rossii v XIV — pervoj polovine XVI vv.*, Moscova, 1960

Ključevskij, V., *Kurs russkoj istorii*, vol. 1—5, Moscova, 1956—1958

Klostermann, R. A., *Probleme der Ostkirche*, Göteborg, 1955

Lazarev V. N., *Teofan Grecul şi şcoala sa*, Bucureşti, 1974

Lihaciov, D. S., *Russkie letopisi i ich kul'turno-istoričeskoe značenie*, Moscova-Leningrad, 1947

Lihaciov, D. S., *Prerenaşterea rusă*, Bucureşti, 1975

Lilienfeld F. von, *Nil Sorskij und seine Schriften. Die Krise der Tradition im Russland Ivans III.*, Berlin, 1963

Ludat H., *Das Jerusalemer Kreuz. Ein russisches Reliquiar im Hildesheimer Domschatz*, Köln-Graz, 1956

Luré Ja. S., *Ideologičeskaia borba v russkoj publicistike konca XV — načala XVI veka*, Moscova-Leningrad, 1960

Materialy i issledovanija po archeologii drevnerusskih gorodov, vol. I, Moscova-Leningrad, 1949

Metallov, V. M., *Očerki istorii cerkovnogo penija v Rossii*, Moscova, 1915

Meždunarodnye svjazi Rossii do XVII v. Sbornik statej, Moscova, 1961

Mitteis, H., *Der Staat des hohen Mittelalters*, Weimar, 1953

Mongait, A., *Archeology in the U.S.S.R.*, Moscova, 1959

Müller, L., *Zum Problem des hierarchischen Status und der jurisdiktionellen Abhängigkeit der russischen Kirche vor 1039*, Köln-Braunsfeld, 1959

Müller-Armack, A., *Religion und Wirtschaft*, Stuttgart, 1968

Novgorod, K. *1100-letiju goroda. Sbornik statej, pod redakciej M. N. Tihomirova*, Moscova, 1964

Novosel'cev, A. P., V. T. Pašuto, L. V. Čerepnin, V. P. Šušarin şi Ja. N. Ščapov, *Drevnerusskoe gosudarstvo i ego meždunarodnoe značenie*, Moscova, 1965

Onasch, K., *Gross-Nowgorod und Feofan der Grieche*, în: Ostkirchliche Studien 3, 1954, pp. 179-192, 287-306

— *Paraskeva-Studien*, în: *Ostkinchliche Studien* 6, 1957, pp. 121-141

— *Ikonen*, Berlin, 1961

— *Zur Vita Antonijs „des Römers"*, în: Orbis Scriptus, München, 1966, pp. 581-585

— *Grundzüge der russischen Kirchengeschichte*, în: Die Kirche in ihrer Geschichte, Göttingen, 1967

Porfiridov, N. G., *Drevnij Novgorod. Očerki iz istorii russkoj kul'tury XI—XV vv.*, Moscova-Leningrad, 1947

Pronstein A. P., *Velikij Novgorod v XVI veke*, Harkov, 1957

Ramm, B. Ja., *Papstvo i Rus v X—XV vekah*, Moscova-Leningrad, 1959

Rörig F., *Wirtschaftskräfte im Mittelalter. Abhandlungen zur Stadt und Hansegeschichte*, editat de Paul Kaegbein, Weimar, 1959

Runciman, St., *Geschichte der Kreuzzüge*, 3 vol., München, 1957—1960

Rîbakov, B. A., *Remeslo drevenej Rusi*, Moscova, 1948

Savramis, D., *Zur Soziologie des byzantinischen Mönchtums*, Leida-Köln, 1962

Schaeder, H., *Moskau, das dritte Rom. Studien zur Geschichte der politischen Theorien in der slawischen Welt*, Darmstadt, 1957

Schildhauer, J., *Soziale, politische und religiöse Auseinandersetzungen in den Hansestädten Stralsund, Rostock und Wismar im ersten Drittel des 16. Jahrhunderts*, Weimar, 1959

Smolitsch, I., *Leben und Lehre der Starzen*, Köln, 1952

— *Russisches Mönchtum. Entstehung, Entwicklung und Wesen 988—1917*, Würzburg, 1953

Soloviev S. M., *Istorija Rossi s drevnejših vremen*, 15 vol., Moscova, 1960—1966

Stender-Petersen A., *Varangica*, Aarhus, 1953

Strokov, A., şi Boguşevici, V., *Novgorod Velikij*, Moscova-Leningrad, 1939

Tihomirov, M. N., *Drevnerusskie goroda*, vol. 1, Moscova, 1956 ; vol. 2, Moscova, 1962

Trudy novgorodskoj archeologičeskoj ecspedicii, vol. 1, sub red. A. V. Arcichovskogo şi B. A. Kolcina, Moscova, 1956

Uspenskij N. D., *Drevnerusskoe pevčeskoe iskusstvo*, Moscova, 1965

Völker, K., *Kirchengeschichte Polens*, Berlin — Leipzig, 1930

Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, 2 vol., Tübingen, 1956

Widera B., *Die gegenseitigen wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Deutschland und der Kiever Rus in der ersten Hälfte des XI. Jahrhunderts*, în Anexă la : Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Nr. 1, 1955

Winter, E., *Russland und das Papsttum*, Vol. 1, Berlin, 1960

Zernack, K., *Die burgstädtischen Volksversammlungen bei den Ost-und Westslaven*, Wiesbaden, 1967

Zimin, A. A., *I. S. Peresvetov i ego sovremenniki. Očerki po istorii russkoj obščestvenno-političeskoj mysli serediny XVI veka*, Moscova, 1958

— *Opričnina Ivana Groznogo*, Moscova, 1964

CUPRINSUL

Cuvînt înainte: Novgorodul — Oraș simbol 5

I. ISTORIA MARELUI NOVGOROD

1. *Vechi drumuri de apă în Răsăritul Europei*
Colinele Valdai, cumpănă a apelor și nod de comunicații — Marile căi fluviale ale vechii Rusii: Volga, Duna, Niprul — Lacul Ilmen, macaz de încrucișare — Drumul de la varegi la greci — Comerțul ca destin al Novgorodului 20

2. *Istoria veche a Novgorodului*
Vechea „gorodice" rusă — Întemeierea Novgorodului — Enigma orașului vechi — Oaspeți sloveni și varegi — Legendele privind o creștinare timpurie a Novgorodului — Informații scandinave, arabe și grecești . . 23

3. *Introducerea oficială a creștinismului bizantin în Novgorod*
Vladimir, ca principe al Novgorodului și mare principe al Kievului — Creștinarea Novgorodului, legendă și realitate — Iaroslav și novgorodenii — Ținuturi colonizate în Nord — Importanța episcopului în Novgorod 28

4. *Lupta Novgorodului pentru independență*
Disputa dintre marele principe și oraș pentru funcția de primar — Răscoala din 1136 și statutul principelui în republica boierilor — Personalitatea și politica arhiepiscopului 176

Nifon-Novgorodul şi Andrei Bogoliubski — Alegerea episcopului de către locuitorii din Novgorod — Înfiinţarea unui arhiepiscopat — Dedesubturile politicii bisericeşti în ţinuturile baltice — Apariţia Ligii Hanseatice — Negustorii germani şi biserica din Novgorod — Înfiinţarea episcopatului Riga — Ordinul teuton — Serviciul de pază al arhiepiscopului ortodox 35

5. *Novgorodul în perioada năvălirii mongolilor*
Mongolii şi minunea de la Torşoc — Novgorodul între misiunile războinice catolice şi principii de Vladimir-Suzdal — Alexandru Nevski — Bătălia cu suedezii, din 1240 — Bătălia pe gheaţă împotriva ordinului german, din 1242 — Întărirea marelui principat lituanian — Biruinţa lui Dmitrie Donskoi asupra tătarilor, în 1380 — Căsătoria lui Jagello de Lituania cu Hedviga din Polonia — Tratatul de la Krevo, din 1385 — Novgorodul între Moscova şi Lituania — Expediţia de pedepsire, dusă de Ivan al III-lea — Desfiinţarea libertăţilor Novgorodului . . 45

6. *Sfîrşitul Marelui Novgorod şi al împărăţiei Sfintei Sofia*
Nimicirea oraşului şi împărţirea imperiului de către Ivan al IV-lea cel Groaznic, în 1570 şi 1571 — Novgorodul în lumina de crepuscul a Istoriei universale — Petru I şi războiul nordic — Urmaşul Novgorodului: Sf. Petrograd 62

II. TOPOGRAFIA, ADMINISTRAŢIA ŞI SISTEMUL DE GUVERNARE AL MARELUI NOVGOROD

1. *Topografia Marelui Novgorod*
Cartierul Sofiei şi Cartierul comercial — Kremlinul sau Detineţul — Casa Sfintei Sofia — Sectoare şi străzi din cartierul Sfintei Sofia — Şosele — Podul Mare — Patronajul lor religios, simbolistica şi istoria lor social-politică 65

2. *Cartierul comercial*
Curtea lui Iaroslav — Importanţă şi istoric — „Cheiurile" Volhovului — Comerţul Marelui Novgorod — Biserici şi „Uniuni" — Cei de dincolo de mare şi biserica Sfînta Paraschiva — Breasla bisericii Sf. Ion —

Vechi stărostii, imunităţi şi privilegii — Curtea goţilor — Uliţe şi sectoare ale cartierului comercial — Aşezarea generală a Novgorodului 73

3. *Administraţia Marelui Novgorod*
Străzi, sotnii, piatine sau sectoare — Sectoarele coloniale — Volosti şi oraşe anexă — Orientarea după căi fluviale şi şosele — Conducătorul breslelor şi primarul *(posadnik)* — Corporaţii şi privilegii 81

4. *Adunarea Populară sau Vecea*
Străvechi tradiţii slave — Vecea, simbol al independenţei Novgorodului — Structura de clasă, feudală a vecei — Activitatea legislativă — Vecea de uliţă şi importanţa ei pentru istoria bisericii din Novgorod — Particularităţi ale clerului din Novgorod . . 86

5. *Guvernarea Marelui Novgorod*
Consiliul stăpînilor şi tradiţiile lui mai vechi de drept constituţional — Componenţa lui — Arhiepiscopul ca preşedinte pe viaţă — Premize juridice — Moşiile Casei Sfintei Sofia . 90

6. *Mînăstirile în împărăţia Sfintei Sofia*
Începuturile vieţii mînăstireşti din Novgorod — Legende de întemeiere — Mînăstirea Antoniev — Mînăstirea Cutinski — Mînăstirea Sf. Gheorghe — Mînăstirea Arcadie — Thebaida Nordului — Mînăstiri de pustnici şi mînăstiri de obşte — Topică literară — Mînăstirile în Rusia Centrală şi de Nord — Solovki — Mînăstirile din peninsula Kola — Solovki, centru al „neconformiştilor" — Asediul şi cucerirea Solovki-ului — Mînăstirea Vig a credincioşilor de rit vechi, Port-Royal-ul Rusiei de Nord 93

III. ISTORIA CULTURII NOVGORODULUI

1. *Primele construcţii bisericeşti*
Biserica de stejar a Sfintei Sofia, care a ars în 1049 — Catedrala de piatră Sfînta Sofia — Simplificare şi sistematizare a modelului din Kiev — Reducerea efectelor iluzioniste — Stilul arhitectonic ca trăsătură fundamentală — Picturi bisericeşti — Biserica Sf. Nicolae din curtea lui Iaroslav — Catedrala Sf. Gheorghe — Catedrala mînăstirii Antoniev — Construcţia bisericească şi peisajul ca 178

principii arhitectonice — Noi efecte iluzioniste 109

2. *Biserica și cultura „primei generații"*
Evangheliarele lui Ostromir și Mstislav — „Buna Vestire de la Ustiug" — Icoane princiare oficiale — Sfinți autohtoni — Predicile episcopului Luca Șidiata — Traducerile și rîvna scriitoricească 116

3. *Cultura bisericească a republicii libere a boierilor*
Cronica principilor și cronica orașului — Ieromonahul Chiric și activitatea lui culturală — Relatările unor pelerini — Poemul epic popular (bîlina) — Biserica princiară de pe Neredița — Biserici de stradă și cetățenești — Noul tip de arhitectură — Cancelarii de capelă — Pictura bisericească 119

4. *Construcția bisericilor din piatră și lemn pînă la sfîrșitul Marelui Novgorod*
Norma fixă de construcție și posibilitățile ei arhitectonice — Biserica Mîntuitorului din Kovalevo — Biserica Maicii Domnului din cîmpia Volotovo — Biserica Fiodor Stratilat — Biserica Mîntuitorului din ulița Ilie — Conservativism local — Bisericile după expediția de pedepsire — Biserici depozite — Catedrala mînăstirii Cutinski — Bisericile de lemn în imperiul Sfintei Sofia — Structura bisericii din celule — Biserici de lemn din Nordul îndepărtat 126

5. *Istoria ereticilor din Marele Novgorod*
„Strigolniki" — Nume și mod de apariție — O biserică de diaconi — Respingerea dogmelor și ierarhiei bisericii dominante — Studiul scripturii și concepția etică — Alte străduanii de interiorizare a vieții spirituale — Povestea raiului pe pămînt 134

6. *Evlavia cetățenilor oglindită în pictură*
Noi idealuri legate de numele lui Christos — Expresivitate și frumusețe spirituală — Teofan Grecul la Novgorod — Un chip de ctitor burghez ortodox 139

7. *Cultura bisericească în umbra catastrofei*
Legende apocaliptice și plăsmuirea lor literară — Mîna strînsă a lui Christos din catedrala Sfintei Sofia — Icoane în slujba atmosferei de declin — Legende de translație — Legenda Mitrei albe — Novgorod și
179 Moscova, a „treia Romă" 142

8. *Renașterea culturală și noua erezie*
Personalitatea și politica arhiepiscopului Ghenadie — Cercul umaniștilor de la Casa Sfintei Sofia — Contacte cu Apusul — Tensiune în relațiile cu Moscova — Noua erezie a „iudaizanților" — Ecouri wiklifit-husite — Misterul ereziei: iudaismul ei — Respingerea fățișă a dogmelor și ierarhiei bisericești — Etica spirituală și studiul științific al Scripturii — Adevărul textelor și cel al credinței — Biblia de cult și Biblia completă — Fariseul ca simbol al existenței — Întinderea ereziei din Pskov și Novgorod spre Moscova — Sfîrșitul ei prin Inchiziție — Ecoul în pictură 146

9. *Cîntecul de lebădă al Marelui Novgorod*
Personalitatea și înfăptuirile episcopului Macarie — Monumente de literatură și pictura icoanelor — Noi influențe — Reprezentări alegorice — O icoană a Înțelepciunii lui Dumnezeu — Înțelepciunea lui Dumnezeu pe monezi — „Domostroi"-ul, vechea carte de casă rusă, ca oglindă a cetățenilor din Novgorod — Final: Mitropolia Novgorodului — Epopeea omului și a naturii 158

Explicarea cuvintelor 167
Bibliografie 170

Redactor: NINA STĂNCULESCU-ZAMFIRESCU
Tehnoredactor: NICOLAE M. MIHĂILESCU

Bun de tipar: 08.12.1975
Apărut 1975; coli de tipar 7,67; planșe tip. înalt 24. C.Z. pentru bibliotecile mari 7.03; C.Z. pentru bibliotecile mici 7.
Tirajul: 6900+20+90 ex. broșate.

Tiparul executat sub cd. 396 la I. P. „Filaret", Str. Fabrica de chibrituri nr. 9—11, București, Republica Socialistă România

Biblioteca de artă

161

Arte și civilizații

civilizația marelui novgorod

Novgorodul nu a fost doar un oraș de un pitoresc remarcabil, ci unul din cele mai vitale și mai fecunde centre ale întregii vieți rusești din Evul Mediu. Novgorodul este un oraș simbol, simbolul unei dimensiuni a istoriei și sufletului rusesc. În momentul în care valul cuceririi asiatice a surpat și înghițit strălucitorul Kiev al legendarilor „bogatîri", la celălalt capăt al pămîntului rusesc, în vecinătatea Mării Albe, a rămas Novgorodul. Novgorodul care fusese, de fapt, și pînă atunci, cel de al doilea pol al vechii civilizații ruse.

DAN ZAMFIRESCU

Lei 9,75